

Waters

EO WIJERS #11
2020

VERRUKKELIJK LANDSCHAP

NAAR EEN AANTREKKELIJK EN VITAAL PLATTELAND

inclusief
'Wat niet kan, is nog nooit gebeurd'
een essay van Dirk Sijmons
en Ingeborg Thorald

blauwdruk

VOORAF

De Eo Wijersstichting – vernoemd naar Leonard Wijers, een van de stamvaders van de Nederlandse ruimtelijke ordening – organiseert sinds 1985 prijsvragen over het regionaal ontwerp. Het doel is om zo te verkennen welke rol ontwerp en vormgeving kunnen spelen in de aanpak van actuele en complexe maatschappelijke vraagstukken. Bekende winnaars uit het verleden zijn Plan Ooievaar, dat gezien kan worden als de voorloper van het succesvolle programma Ruimte voor de Rivier, Markeroog, over de ecologische ontwikkeling van het Markermeer, en het plan Overhoekse Waard, dat de aanleiding was voor fundamenteel onderzoek naar de toekomst van de zuidwestelijke delta.

Deze publicatie bevat de resultaten van de elfde prijsvraageditie, die in het teken staat van de vernieuwing van het landelijk gebied. Onder de titel ‘Verrukkelijk landschap’ zijn ontwerpers uitgedaagd om – tegen de achtergrond van actuele ruimteclaims, zoals klimaatadaptatie, energietransitie en verstedelijking – ‘handelingsperspectieven’ te schetsen voor de wijze waarop de agrarische sector de stap kan maken naar duurzame kringlooplandbouw en waarmee zowel de voedselvoorziening als de verblijfskwaliteit van het landschap verbeterd wordt. Daarom ook het adjectief verrukkelijk: het gaat om een landschap waar smakelijk voedsel wordt geproduceerd en het goed toeven is voor mens en dier.

De vernieuwing van de landbouw en de toekomst van het platteland houden de gemoe- deren flink bezig – denk aan de boerenprotesten, maar ook de recente adviezen van de ‘Commissie Remkes’ over de stikstofaanpak en de Raad voor de leefomgeving over bodemdaling, waarin onomwonden geschreven staat dat het zo niet langer kan.

De wens om de landbouw te hervormen begint met de vraag wat de impact is van de wijze waarop we aan ons eten komen. Moeten we buiten het seizoen geproduceerde en uit Peru afkomstige asperges eten? Blijven we soja importeren als veevoer voor onze koeien? Leidt de uitputting van de bodem en water niet tot verschaalde land- schappen? Door kostenverlaging, rationalisatie en productieverhoging – en als gevolg daarvan schaalvergroting – neemt de druk op de leefomgeving toe. Het milieu, dieren- welzijn, de biodiversiteit en de aantrekkelijkheid van het landschap lijden daaronder. We staan kortom voor de onvoorstelbaar grote opgave om het roer om te gooien. En het besef groeit dat de oplossing schuilt in de omslag naar kringloop- of duurzame landbouw. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de kabinetsvisie ‘Landbouw, natuur en voedsel: waardevol & verbonden’ waarmee ingezet wordt een transitie van een grootschalige en op de wereldmarkt georiënteerde landbouw naar vormen van voedselproductie die gebaseerd zijn op de principes van circulaire ketens. Toch biedt dit aanlokkelijke alter- natief vooralsnog weinig houvast omdat we niet weten wat kringlooplandbouw precies betekent en hoe het er in de praktijk – bijvoorbeeld op het gebied van bedrijfsvoering en verdienmodellen – uit zou kunnen zien.

Naast de gewenste landbouwtransitie komen er veel meer uitdagingen op het landelijk gebied af. Denk aan fysieke ingrepen voor de energietransitie – zoals windmolens en zonneparken –, klimaatadaptatie, verstedelijking en de omgang met de recreatieve druk.

De vraag is hoe we zorgen voor een hernieuwde samenhang tussen productieruimte en verblijfskwaliteit, hoe we door ontwerp nieuwe wegen vinden naar een mooie en vol te houden toekomst. Zijn de enorme veranderingen motoren voor een ‘verrukkelijk landschap’, dat niet alleen betrouwbaar voedsel oplevert, maar ook een duurzame en gezonde woonomgeving is, met ruimte voor natuur, erfgoed en recreatie?

Deze editie van de Eo Wijersprijsvraag bevat enkele noviteiten. In plaats van één die- nen dit keer vier regio’s als speelveld: Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, Zuid-Limburg, Twente en de Kempen en Groote Heide. Daarnaast was het de uitdrukkelijk de bedoe- ling dat deelnemende ontwerpers multidisciplinaire teams samenstelden. Want alleen

door samen te werken met experts, agrariërs en financiële deskundigen is de complexiteit van de prijsvraagopgave te doorgronden. Tot slot is de prijsvraag opgedeeld in twee rondes. In ronde 1 zijn uit in totaal 41 inzenders per regio drie voorstellen geselecteerd voor nadere uitwerking (tegen een bescheiden vergoeding). Voor het aanwijzen van winnaars zijn die twaalf plannen in de zomer door een landelijke- en streekjury beoordeeld. Deze publicatie presenteert de belangrijkste bevindingen uit de jurering en onthult welke plannen tot winnaar zijn gekroond. Alle twaalf voorstellen worden uitgebreid uit de doeken gedaan. Daarnaast schreef landschapsarchitect Dirk Sijmons een uitvoerig essay over hoe sinds jaar en dag gepoogd wordt om het landelijk gebied te vernieuwen en hoe de inzendingen voor de elfde Eo Wijersprijz zich verhouden tot andere studies en lopende beleidstrajecten. Aan het eind van deze publicatie een slotwoord van het bestuur van de Eo Wijersstichting, met een vijftal aanbevelingen aan met name het rijk en de provincies over hoe de succesvolle regionale plannen in dit boek verder kunnen worden gebracht.

Rest mij een dankwoord uit te spreken aan alle organisaties die deze editie van de Eo Wijersprijsvraag mede mogelijk hebben mogelijk gemaakt, en dan met name de regionale partners, de Ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Recreatie en van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en regionale sponsors, zoals de Rabobank. Veel dank ook aan alle juryleden, maar vooral aan de twaalf ontwerpteams voor hun enorme inspanningen. Hopelijk krijgen hun kansrijke ideeën en inspirerende toekomstperspectieven de komende tijd een vervolg.

Namens bestuur Eo Wijersstichting,
Joost Schrijnen

INHOUD

Vooraf

Joost Schrijnen

4 / Momentum voor een doorbraak

Van de jury

Mark Hendriks

6/ Twente

10/ De Eeuwige Bron

16/ Houtbaar Landschap

22 / Het Marke Manifest

26 / Van de jury

28 / Alblasserwaard – Vijfheerenlanden

32 / Meer Waard!

38 / Transformatie vanuit de Kernlanden

44 / Boer aan het roer

48 / Van de jury

50 / Kempen en Groote Heide

54 / Landschapsconnectoren

58 / LandLink

62 / De Schakelkast

66 / Van de jury

68 / Zuid-Limburg

72 / Liquid Commons

78 / Limburgse Landschapslinie

82 / De Regenmaker

86 / Van de jury

- / Essay ‘Wat niet kan is nog nooit gebeurd’

Dirk Sijmons

Ingeborg Thorald

89 / Aan de slag met het verrukkelijk landschap

Vijf aanbevelingen

Bestuur Eo Wijersstichting, Mark Hendriks

92 / De inzendingen

95 / Colofon

MOMENTUM VOOR EEN DOORBRAAK

VAN DE JURY

Na twee dagen jureren trekt de landelijke jury een kraakheldere conclusie. Voor een doorbraak in het denken over het platteland zijn volgens voorzitter Bart Krol, ruimtelijk ontwerper Marco Vermeulen en landschapsarchitect Jannemarie de Jonge in de eerste plaats twee onderwerpen van belang: de hervorming van ons watersysteem en het raadsel van de governance. Om nu echt stappen te maken in de omslag naar een duurzame en circulaire landbouw, op een manier die aldus de prijsvraagopgave, ‘zowel de voedselproductie als de verblijfskwaliteit van het landschap versterkt’, moeten die twee vraagstukken van accurate antwoorden worden voorzien. Alleen zo krijgen we het door de Eo Wijersstichting gewenste en door de twaalf finalisten geschetste ‘verrukelijke landschap’ voor elkaar.

Om met de governancevraag te beginnen: afgaande op de plannen die de jury kreeg voorgeschoteld ligt de oplossing verborgen in de vorming van ‘commons’. In dit aloude principe slaan uiteenlopende partijen de handen ineen en dragen zij gezamenlijk verantwoordelijkheid voor een publiek goed. In deze editie van de Eo Wijersprijsvraag laat dit publieke goed zich het beste omschrijven als een hernieuwde balans tussen landschap, natuur en economische activiteiten. Die balans is niet zomaar gevonden. Om de complexiteit van die zoektocht het hoofd te bieden, wenden meerdere inzenders zich tot coöperatieve organisatievormen waarmee tegengestelde belangen overbrugd worden, financiële stromen op gang komen en doorzettingsmacht gegarandeerd is. Het ene team spreekt van een ‘waardencommissie’, andere inzenders noemen het een ‘schakelkast’, en weer een ander team grijpt terug op de middeleeuwse ‘marken’.

Stuk voor stuk zien ze in commonvorming de sleutel om grootse veranderingen, zoals een natuurinclusieve landbouw, een hervormde relatie tussen stad en land en de totstandkoming van een verrukkelijk landschap voor elkaar te krijgen. Ze bevinden zich in goed gezelschap: de beroemde Britse activist en schrijver George Monbiot stelt in zijn laatste boek ‘Out of the Wreckage’ dat we samen en op basis van een gemeenschappelijk verlangen, oplossingen moeten vinden voor de vraagstukken van deze tijd. Commons hebben de meeste kans van slagen als ze georganiseerd zijn rondom een concreet vraagstuk. In de plattelandsdiscussie is dat volgens de jury de herziening van het watersysteem – of het nu gaat om droogte op de hoge zandgronden, CO₂-uitstoot en bodemdaling in de lage veengebieden, erosie op de Limburgse lösshellingen of de gestage verzilting van vruchtbare klei, het staat buiten kijf dat we op een andere manier met het water (en in het kielzog met de bodem) moeten omgaan. Zo dienen we bijvoorbeeld over te gaan op een regime waarin de opvang en het vasthouden van water centraal staat – en niet het zo snel mogelijk afvoeren, wat decennialang het leidende principe was. Dit geldt niet alleen voor Nederland, maar voor de gehele Noordwest-Europese delta. Een omkering in het denken is nodig, of zoals de jury zegt: we moeten op zoek naar ‘eeuwige zoetwaterbronnen’.

De juryleden zijn dan ook verheugd dat meerdere inzenders inzien dat een toekomstbestendig watersysteem – in samenhang met een vitale bodem – aan de basis staat van de vernieuwing van het landelijk gebied. Zoals het veenweideplan MEER WAARD!, een pleidooi voor een watersysteem ‘dat meebeweegt met de seizoenen’ en dat ‘water vasthoudt als het kan en uitslaat als het moet’. Of LIQUID COMMONS, waarin het water weer de drager wordt van het Zuid-Limburgse landschap – de samenbinder van plateau en dal, van landbouw en natuur. Het topstuk is evenwel de Twentse inzending DE EEUWIGE BRON. Dit doorwrochte voorstel voor een nieuw waterwinningslandschap als voornaamste bouwsteen voor de omslag naar kringlooplandbouw is verkozen tot de nationale winnaar van de elfde Eo Wijersprijsvraag.

De Eeuwige Bron beoogt een herziening van het bodem- en watersysteem op de Sallandse Heuvelrug, om zo voor lange tijd de beschikbaarheid van voldoende zoet water te garanderen. Door de nodeloze afstroming van water te stoppen, de sponswerking van de bodem te vergroten en kringlopen te sluiten, verwachten de makers dat op termijn vijf keer zo veel zoet water beschikbaar komt voor landbouw, natuur en de drinkwatervoorziening. Afstroming wordt onder meer gestopt door de aanleg van houtwadi’s op de hellingen, die de run-off opvangen.

De betekenis voor de landbouw is tweeledig: enerzijds dwingt het nieuwe waterwin- gebied boeren tot schonere vormen van voedselproductie, zonder emissies, en met akkerbouw en veeteelt die zijn afgestemd op de draagkracht van de bodem. Anderzijds zorgt het lonkend perspectief van ‘nooit meer watergebrek’ – naar analogie van het oorlogse motto ‘nooit meer honger’ – voor bestaanszekerheid: als watertekorten straks geen probleem meer zijn, kunnen boeren op volle kracht vooruit. Daarmee hebben de makers van De Eeuwige Bron de boeren echt iets te bieden, namelijk de oplossing voor een acuut probleem waar ze elke dag mee te maken hebben, een nationaal probleem dat inmiddels zo groot is dat minister Cora van Nieuwenhuizen van Infrastructuur en Waterstaat 100 miljoen euro vrijmaakt voor de aanpak ervan. De jury noemt het plan compleet en uitvoerbaar. Dat laatste blijkt uit de vernuftige ideeën over hoe zo’n eeuwige bron gerealiseerd, ingericht en beheerd kan worden en waarbij, al gebruiken de inzenders de term niet, commonachtige organisatievormen voor de hand liggen. De coalitievorming bevindt zich in een vergevorderd stadium en de jury roemt de wijze waarop waterbedrijf Vitens boeren, natuurorganisaties en waterschap betreft. Kleine kanttekening: het op techniek en ingenieurskunst gestoelde plan kan nog wel wat verbeeldingskracht en poëzie gebruiken.

De Eeuwige Bron is geen plan dat exclusief voor de Eo Wijersprijsvraag is bedacht. Vitens, de landschapsarchitecten van H+N+S, de procesmanagers van Ruimtevolk en de rekenaars van Roosemalen en Savelkous zijn al ruim twee jaar bezig om het concept in het gebied te verankeren. Daarin schuilt ook de kracht. Inhoudelijk, procesmatig en financieel is het plan goed doordacht. Het leidt in de jury tot discussie over het doel van de prijsvraag. Is het bedoeld om prille, maar veelbelovende ideeën – plannen waarin je, aldus een jurylid, de kiem van vernieuwing proeft – een duw in de rug te geven? Of is het denkbaar dat de prijsvraag lopende projecten beloont. Anders gesteld: mag je door met een lampje dat al brandt? Het antwoord op deze laatste vraag is een volmondig ja – mits het geen ‘ouderwetse gloeilamp’ is – en de jury zet dan ook graag de wind in de reeds door de inzenders gehesen zeilen. De Eeuwige Bron is gewoonweg het beste plan en daarmee de terechte winnaar van een vakbrede ontwerpprijsvraag die uiteindelijk draait om de meest intelligente oplossing. De juryleden hopen dat met dit besluit het wensbeeld van ‘eeuwige bronnen’ naar een hoger plan getild wordt, de broodnodige cultuuromslag in het ‘deltadenken’ een stap dichterbij komt, en we zo snel mogelijk overstappen naar opvangen, vasthouden en terugpompen.

Achter de keuze voor een voldragen plan zit ook een strategische overweging. Deze editie van de Eo Wijersprijsvraag gaat over een onderwerp dat de gemoederen in de samenleving flink bezighoudt. Boeren ondernemen overal in het land protestacties, architect Rem Koolhaas verkondigt op televisie dat een integrale blik op de countryside ontbreekt. En in juni verscheen het stikstofrapport van de commissie Remkes waarin onomwonden geschreven staat dat het nu echt anders moet. Tel daar de klimaat- en biodiversiteitscrisis – en misschien ook wel een economische en sociale crisis – bij op en het is duidelijk dat het huidige systeem – gericht op economische groei en financiële rendementen – niet langer houdbaar is. Maar verandering blijkt lastig. Want hoe maken we de stap naar een circulaire en natuurinclusieve landbouw, waarbij alternatieve verdien- en bedrijfsmodellen gega- randeerd zijn, oplossingen voor klimaat, energie en verstedelijking geboden worden en de identiteit van het landschap gewaarborgd blijft? Het gedachtegoed van De Eeuwige Bron biedt mogelijk uitkomst. Het is een plan waar ze niet alleen in Twente mee aan de slag kunnen, maar dat ook beleidsmakers en politici in Den Haag en andere regio’s handvatten biedt om stappen te zetten en de rem op systeemveranderingen weg te nemen. En dat is precies wat het bestuur van de Eo Wijersstichting zichzelf met deze editie tot doel stelde: het momentum aangrijpen om in de vastgelopen zoektocht naar het verrukkelijke landschap een doorbraak te forceren.

Mark Hendriks

Twente wordt getypeerd door een kleinschalig en groen coulisselandschap. Beekdalen, essen, ontginningen en landbouwbedrijven hebben dit landschap gevormd en de ruimtelijke identiteit bepaald. Schaalvergroting, intensivering van grondgebruik, het verdwijnen van landschapselementen en aanpassingen in de waterhuishouding bedreigen de eigenheid van de regio. Langzaam dreigt het typische Twentse landschap te verdwijnen en daarmee de aantrekkelijkheid voor bewoners, bedrijven en bezoekers. Al jaren wordt gezocht naar oplossingen voor deze sluipende veranderingen, zonder perspectief op een robuust, duurzaam en betaalbaar panacee.

Het Twentse landschap heeft te maken met klimaatverandering, de winning van hernieuwbare energie, hergebruik van vrijkomende erven, vernieuwingen in de agro- en voedselketen, de aanpak van de biodiversiteitscrisis en nieuwe wensen uit de samenleving. Als we op oude voet doorgaan versnellen deze ontwikkelingen het verlies aan landschappelijke kwaliteit. Bovendien kan de ontwikkeling van de landbouw in de knel komen. Maar als we ontwikkelingen op een goede manier laten landen, biedt dat perspectieven voor grondeigenaren, de regionale economie, de samenleving, bodem, natuur en landschap, en de hydrologie. Landschap en natuur, de rust en de beleving leveren energie en creativiteit voor iedereen.

Door deelname aan deze editie van de Eo Wijers-prijsvraag hopen de regionale partners praktische oplossingsstrategieën te verkennen voor het Twentse landschap van de toekomst. Een toekomst die wordt bepaald door enkele transitities. Allereerst energie: de realisatie van zonnevelden en windmolens, biomassaproductie en energiebesparing. Welke kansen bieden deze ontwikkelingen voor de verduurzaming van de veehouderij? Ten tweede klimaatmitigatie: de melkveehouderij kan de klimaatopgave deels oppakken door meer CO₂ vast te leggen in bossen, bodem en houtwallen. Welke kansen biedt het werken aan een klimaatsbestendig coulisselandschap? Ten derde klimaatadaptatie, oftewel de omgang met andere neerslagpatronen en -hoeveelheden, droogte en wateroverlast, en hogere temperaturen. Biedt een nieuw, robuust watersysteem kansen voor landbouw, landschap en natuur? Ten vierde de vormgeving van kringlooplandbouw en circulaire voedselsystemen voor melkvee en varkens – waarbij gebruik wordt gemaakt van groene afval- en reststromen uit de stedelijke gebieden. Ten vijfde biodiversiteit en de

realisatie van natuuropgaven, waaronder Natura 2000-doelen. Welke kansen biedt nieuwe natuurkwaliteit voor de landbouw?

Op basis van deze transitities is de vraag om inzichtelijk te maken welke principes aan de basis liggen van perspectiefrijke oplossingen voor klimaatbestendige kringlooplandbouw en de transitie naar duurzame energie. En dit natuurlijk in de Twentse context en in samenhang met het versterken van het Twentse landschap.

In het geval van principes kan het gaan om de rolverdeling tussen overheid, grondeigenaren, bedrijfsleven en burgers; een normerende of een systeemaanpak; om technische of natuurvolgende oplossingen; inclusieve of exclusieve landbouw; scheiden of verweven op verschillende schaalniveaus; concentreren of spreiden; geleidelijke verandering of grote gebaren; procesaanpak of projectmatig; landschap als kader of als resultaat.

Uiteindelijk hopen de regiopartners op een ontwikkelstrategie om de transities te combineren met de versterking van het landschap en de agrarische sector. Zodat een nieuw, biodivers en aantrekkelijk Twents landschap ontstaat, dat refereert aan de rijke historie en de overgang naar een nieuw tijdperk markeert, waarin mens en natuur opnieuw met elkaar worden verbonden.

Regionale opdrachtgevers

Provincie Overijssel en Groene Metropool Twente (een samenwerkingsverband van de gemeenten Enschede, Hengelo, Almelo, Borne, Twenterand, Wierden, Rijssen-Holten, Hof van Twente, Hellendoorn en Haaksbergen, waterschappen Vechtstroom en Rijn en IJssel, LTO Noord, Landschap Overijssel, Groene Kennispoort Twente, Zone College, Omgevingsdienst Twente en Leader Zuidwest Twente)

DE EEUWIGE BRON

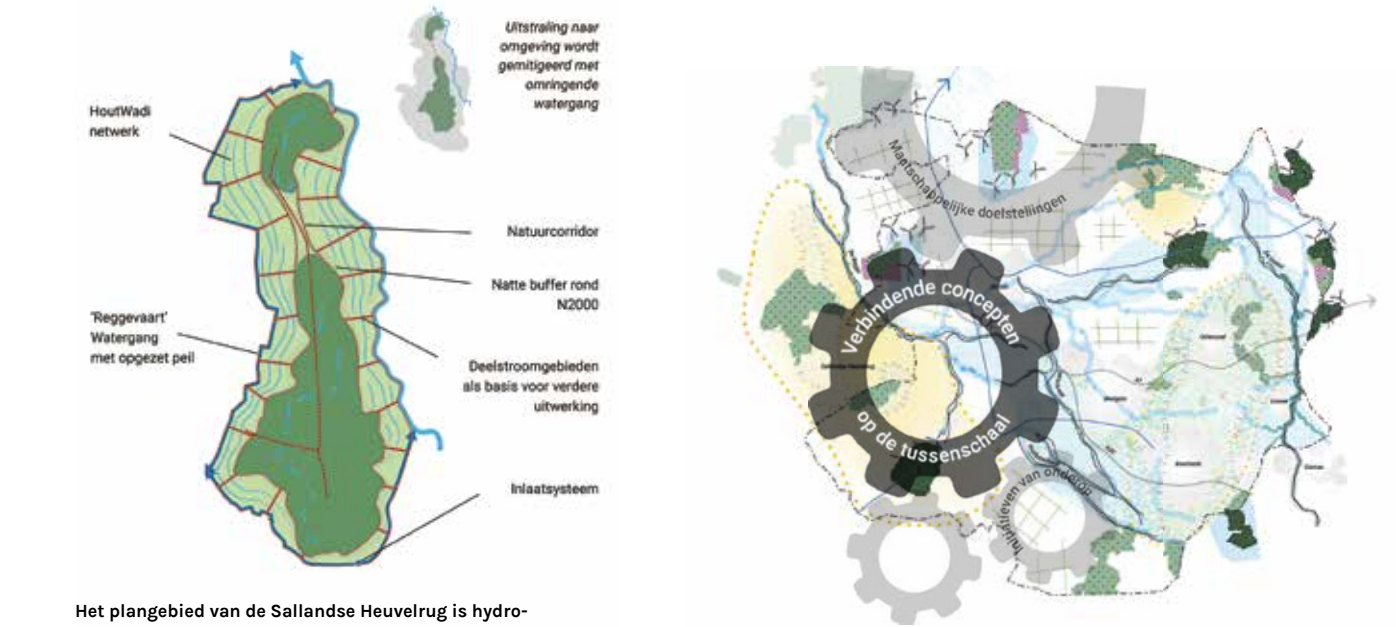
H+N+S LANDSCHAPSARCHITECTEN, RUIMTEVOLK, ROOSEMALEN & SVELKOL, VITENS

Kringlooplandbouw is gewenst, maar komt ook in Twente lastig van de grond. Het ontbreekt veel boeren aan een wenkend toekomstperspectief. De zoektocht naar een concept voor een nieuw waterwinningsland-schap, al in 2018 door waterbedrijf Vitens gestart, biedt mogelijk een oplossing. Bodem en water zijn weer leidend voor de inrichting en het gebruik van het landschap, en omdat voldoende water beschikbaar is kan de stap naar een circulaire landbouw gemakkelijker gemaakt worden. Daarvoor moet het waterbeheer op de schop. Niet het zo snel mogelijk afvoeren van overtollig water – op de hoge zandgronden steeds lastiger – moet het leidende principe zijn, maar het zuinig omspringen met en het langer vasthouden van water. Een dergelijk duurzaam en robuust watersysteem biedt niet alleen houvast voor de omslag naar kringlooplandbouw, maar biedt ook kansen voor natuur en recreatie.

Het concept / Om de uitgangspunten achter het concept De Eeuwige Bron te testen, is een voorbeelduitwerking gemaakt voor de Sallandse Heuvelrug. Het is de bedoeling om de neerslag die normaal gesproken afstroomt en via het oppervlaktewatersysteem wordt afgevoerd, te behouden – door het vasthouden en bergen van water en het verbeteren van de sponswerking van de bodem. Daarvoor worden op de hellingen van de Sallandse Heuvelrug wadi's aangelegd waar water kan infiltreren naar de ondergrond. Via een terugpompsysteem wordt een deel van het opgevangen water teruggepompt naar de hoger gelegen delen. De functies worden zo ingepast dat ze optimaal profiteren van dit nieuwe watersysteem. In plaats van gebruikers te weren uit het wingebed of te onderwerpen aan strenge regels, wordt er uitgegaan van kansen om samen te werken, slimme combinaties uit te proberen of indien nodig functies te scheiden. Samengevat is De Eeuwige Bron gebaseerd op een continue waterkringloop waardoor er altijd voldoende water beschikbaar is. Het concept zorgt dat het opgevangen water beschikbaar komt voor met name landbouw, drinkwater en natuur. De waterkringloop voorkomt overstromingen aan de voet van de Sallandse Heuvelrug, verhoogt de opslagcapaciteit, verbetert de sponswerking van de bodem en vormt een reserve in tijden van droogte. De Eeuwige Bron levert ten opzichte van de huidige situatie tot vijf keer zoveel drinkwater op en het deelstroomgebied biedt aanknopingspunten voor een rendabele winning van duurzame energie – als onderdeel van het agrarisch verdienmodel. Tot slot leidt het voorstel tot een hogere biodiversiteit en het herstel van het coulisselandschap.

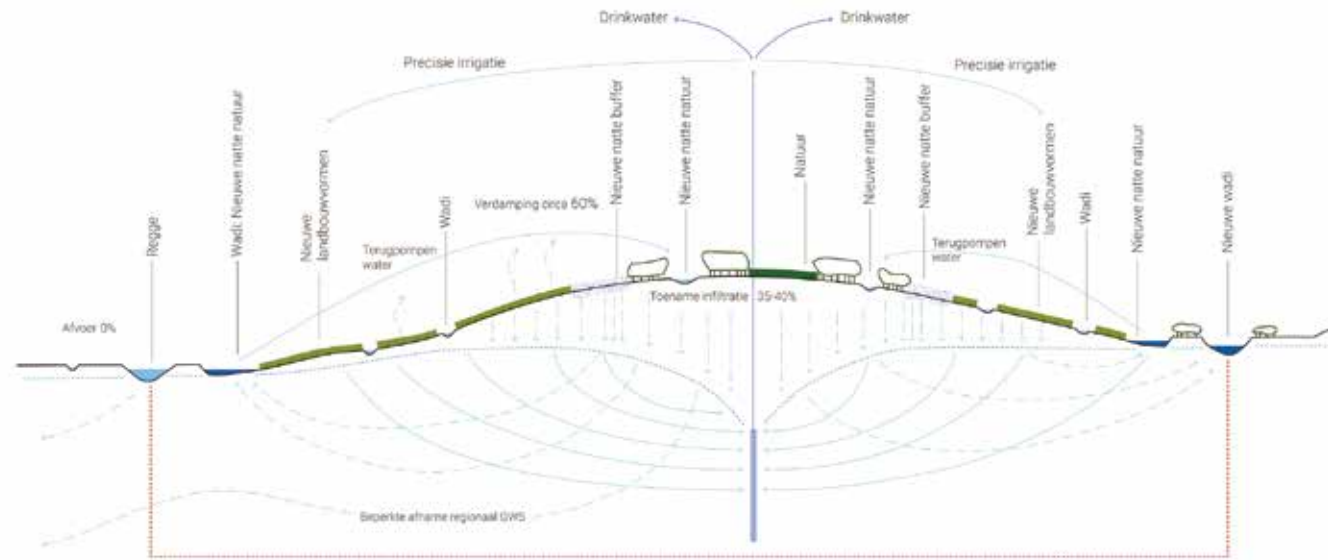
Schone bedrijfsvoering / De Eeuwige Bron kan alleen bestaan als de landbouw fundamentele veranderingen doorvoert. Een schone bedrijfsvoering is cruciaal, zonder uitspoeling van meststoffen en bestrijdingsmiddelen. Denk aan natuurinclusieve landbouw of hoogproductieve landbouw in een gesloten systeem. De noodzakelijke omslag in de bedrijfsvoering wordt kansrijk door verdienmodellen te verrijken met de winning van duurzame energie. De noodzaak – en de wens – tot een herziening van de landbouwsector is bovendien al langer aanwezig. Het aantal bedrijven neemt af, boeren vinden maar moeilijk een opvolger, specialisatie en schaalvergroting zijn de dominante ontwikkelingen, waardoor kleine en middelgrote agrariërs het zwaar hebben. Door het stikstofdebat en de gevolgen van klimaatverandering neemt de maatschappelijke en politieke druk op de agrarische sector om te hervormen verder toe. Het lijkt onvermijdelijk om over te stappen op bodem- en waterinclusieve vormen van landbouw. Maar omdat het concept van De Eeuwige Bron de beschikbaarheid van zoet water garandeert – het hele jaar door – zullen boeren die omslag eerder en gemakkelijker kunnen maken. Daarnaast kan met De Eeuwige Bron een sterk regionaal merk worden neergezet, zodat agrariërs hun producten beter kunnen vermarkten. Wat houdt schone landbouw in? De afstroom van neerslag (de run-off) moet naar nul. Daarnaast mogen er geen meststoffen en bestrijdingsmiddelen meer uitstromen naar het grondwater. Dit vergt een gesloten stikstof- en bodemcyclus. Hiervoor is een herinrichting van het watersysteem nodig, zoals de aanleg van de wadi's. Rondom natuurgebieden zijn buffers nodig. In dit herziene systeem hebben drie landbouwvormen een toekomst. Allereerst een 'hoogproductieve landbouw' (in een gesloten systeem, op een klein aantal hectare), 'natuurinclusieve landbouw' (extensief, een diversiteit aan nevenfuncties, op een groot aantal hectare) en 'geïntegreerde landbouw' (combinaties van landbouwbedrijven die maximaal inzetten op de veerkracht van de bodem).

Deelstroomgebieden en duurzame energie / Om het concept van De Eeuwige Bron verder te verkennen is, de Sallandse Heuvelrug opgedeeld in stroomgebieden. Deze vormen een territoriale basis voor de ontwikkeling van coöperatieve energieknooppunten waar zo'n tien tot vijftien boerenbedrijven in participeren. Deze energieknooppunten (waterstofproductie-unit, fuel cell, warmtebuffer) verrijken de verdienmodellen van de boeren en fungeren daarmee als overbruggingsmechanisme om de omslag in

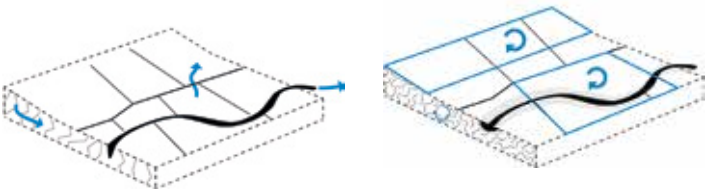

Het plangebied van de Sallandse Heuvelrug is hydrologisch geïsoleerd. Een watergang met opgezet peil mitigeert de grondwatereffecten richting het aangligende gebied en neemt de negatieve effecten van de waterwinning grotendeels weg.

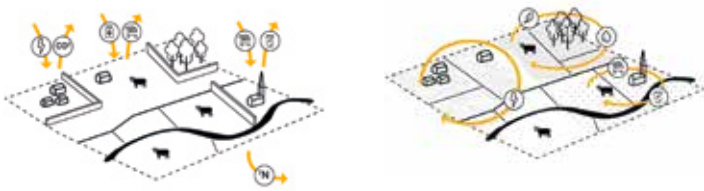
Grote transities vragen om concepten op de tussenschaa: de schaal die overkoepelende beleidsambities verbindt aan lokale initiatieven.

Een nieuw watersysteem is basis voor het landgebruik. De waterproductie op de zandige rug wordt gemaximaliseerd door het watersysteem volledig in te richten op infiltratie en opslag in de zandige ondergrond, en het water niet langer af te voeren.

Een robuust bodem en watersysteem is voorwaarde voor een toekomstbestendige voedselvoorziening.

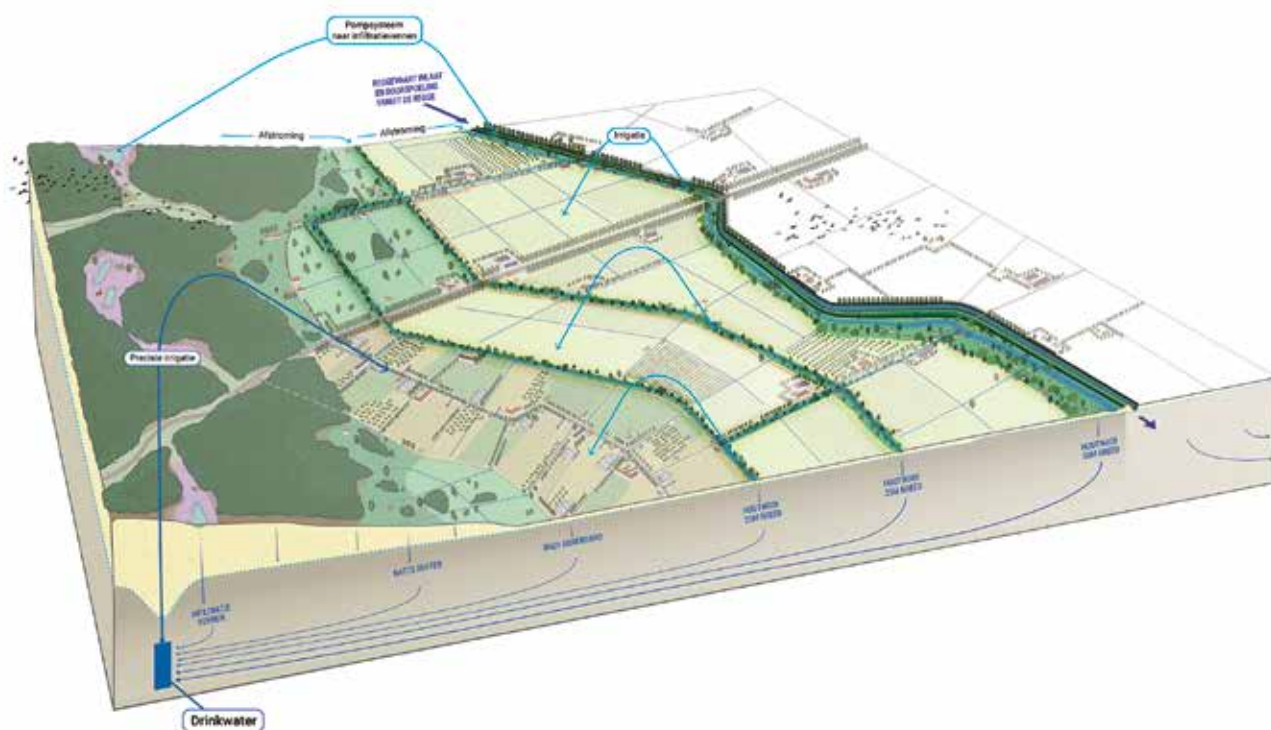

Inclusieve concepten verbinden mensen met verschillende belangen.

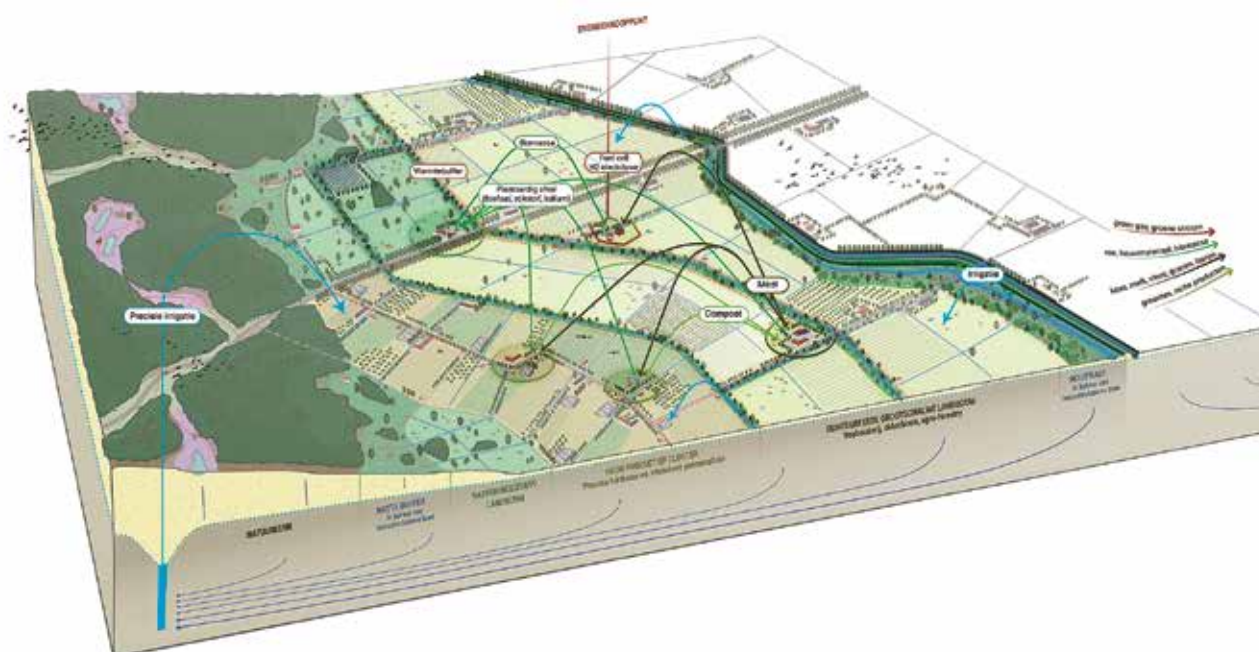

Regio- en locatiespecifieke kringlopen bieden kansen voor duurzaam landgebruik.

De Eeuwige Bron is een antwoord op de dramatische afname van de biodiversiteit en plaatst het denken over landbouw versus natuur in nieuw perspectief. Via nieuwe netwerken worden de droge en de natte natuur met elkaar verbonden. Zo ontstaat een robuuste natuur vol gradiënten en neemt de habitatkwaliteit toe. Het nieuwe watersysteem biedt kansen voor een verrijking met nieuwe natte milieus. De optimalisatie van de grondwaterwinning wordt mogelijk na vaststelling van de ecologische kwaliteitswinst.

De geclusterde landbouwbedrijven liggen als eilanden in het gebied. De erven worden groen ingepast. Leesbare grenzen markeren het gebied in een 'verrukkelijk landschap', met kansen voor recreatie, zorg en woonmilieus. Aantrekkelijke routes maken het landschap toegankelijk.

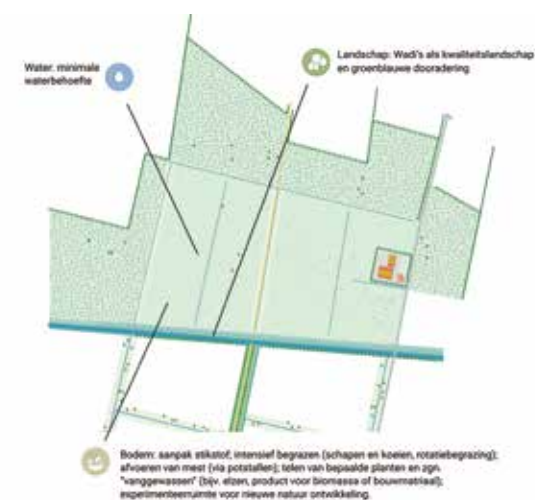
Schone landbouw en energie: drie voorbeelden van systeemgebonden bedrijfsmodellen.

Hoogproductief in clusters: hoge productie in een gesloten systeem op een klein aantal hectares (tuintbouw, intensieve permacultuur, voedselbossen).

Geïntegreerd grootschalig: gemengde bedrijven met een maximale weerbaarheid van de bodem.

Natuurinclusief en breed: extensieve landbouw met diverse functies.

Producten 'hoogproductief': groente en vruchten, nicheproducten. Uitrui-
len gewasresten met import stalmest en compost van nabijgelegen bedrijven.

Producten 'geïntegreerd': kaas, melk, vlees, granen, bonen (bijdrage aan de eiwittransitie). Uitruien stalmest van veehouderij voor akkerbouw met gewasresten van akkerbouw voor veehouderij.

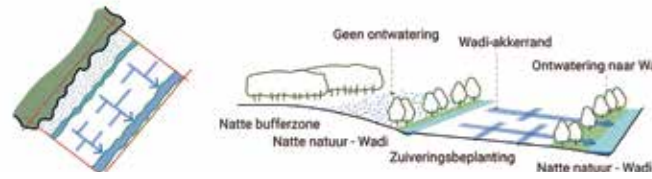
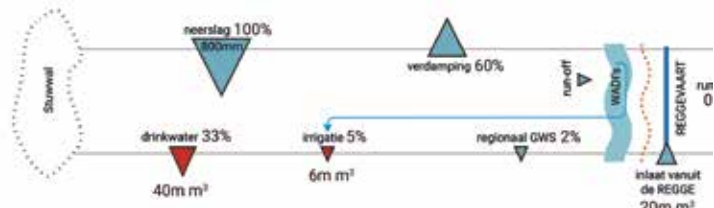
Producten 'natuurinclusief': vee, biomassa, bouw materiaal en nevenfuncties (zorg en recreatie, landschapsbeheer van de wadi's), organische stoffenleverancier voor veehouderij, akker- en tuinbouw.

bedrijfsvoering te bekostigen. Tegelijkertijd leveren ze een bijdrage aan regionale energiedoelen. Ook andere maatschappelijke doelen worden gediend. De verbinding van natte en droge natuurgebieden vergroot de kwaliteit van de habitat, verhoogt de biodiversiteit en creëert een robuuste bodem. De aantrekkelijkheid van het gebied krijgt een impuls en er ontstaan mogelijkheden voor woonmilieus, gezondheid en recreatie. De landbouw maakt een ommezwaaai: het is niet langer een zorgelijke en kwetsbare sector, maar een belangrijke motor.

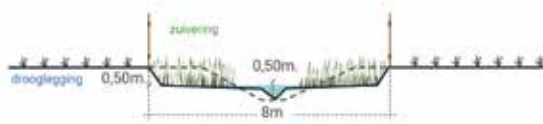
Handelingsperspectief / De Eeuwige Bron is een gebiedsgerichte benadering waarin schoon (drink) water een hefboom is voor nieuwe economische processen, ruimtelijke inrichting en innovatie. Daarvoor is een strategische aanpak op gebiedsniveau nodig, waarin maatschappelijke opgaven, de belangen van betrokkenen en geldstromen met elkaar verbonden worden. Die aanpak is geen blauwdruk, maar een raamwerk van stappen en instrumenten die afhankelijk van de omstandigheden ingezet kunnen worden. Dit raamwerk uit zich in drie modellen. Allereerst het 'Waterlandgoed van de 21e eeuw', waarin het drinkwaterbedrijf als rentmeester optreedt. Indirecte betrokkenheid is mogelijk, bijvoorbeeld via aandeelhouderschap, en in het beheer is ruimte voor invulling door derden. Het tweede model heet 'Het pact van de schone bron', een leidend principe voor een symbiotische gebieds-

ontwikkeling. In dit model vindt sturing plaats door enkele (overheids)partijen die samenwerken en een gezamenlijke aanpak opstellen. Ten derde 'Waterport' dat uitgaat van maatschappelijke betrokkenheid. Netwerksturing neemt een belangrijke rol in en er is veel ruimte voor bottom-up projecten.

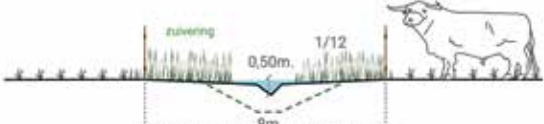
De drie sturingsmodellen hanteren eigen financiële en juridische instrumenten, variërend van hard en dwingend – actieve grondpolitiek en de inzet van planologische kaders – tot verleidelijk en faciliterend – gebaseerd op publiek-private en coöperatieve samenwerkingen. De modellen kunnen naast elkaar bestaan. Het is denkbaar dat binnen het waterportmodel deelprojecten verlopen via de principes van het waterlandgoed. Als voor natuur financiële middelen beschikbaar komen, is de geschetste gebiedsontwikkeling economisch haalbaar. Omdat het voorkomen van droogteschade en wateroverlast en de vermarkting van een streekproduct 'maatschappelijk worden terugverdiend', kunnen kosten en baten met elkaar in evenwicht worden gebracht.

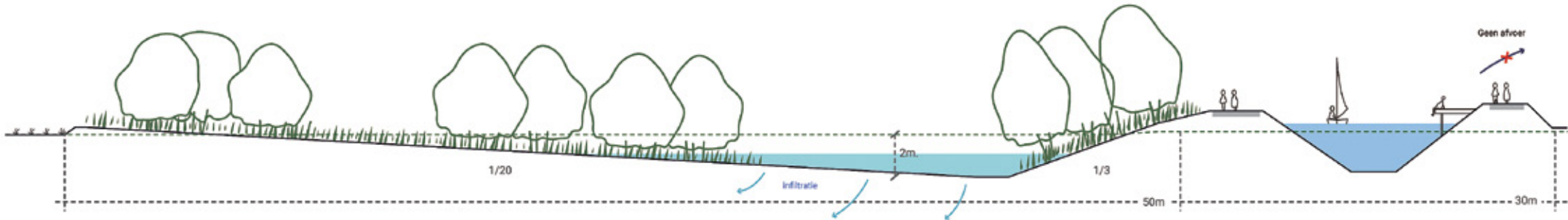
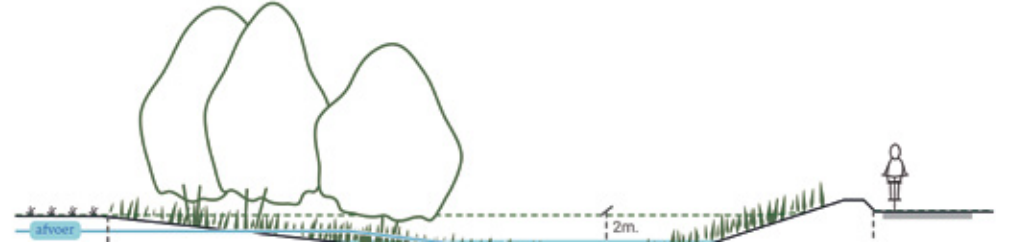
Wadi akkerland

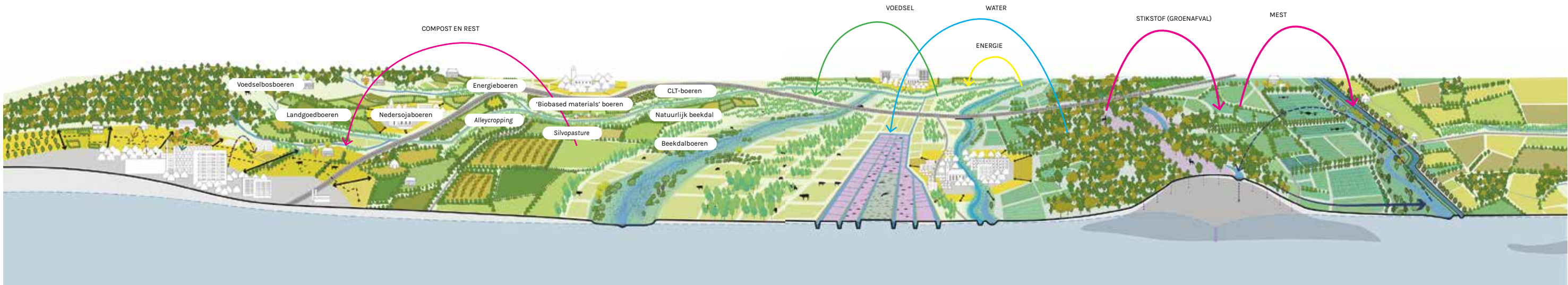
Water afvoer-zuiveringsysteem (natuur buffer)

Hout-Wadi 25m

Het regionale perspectief gebaseerd op specifieke kringlopen: drie pijlers voor systeemverandering.

In De Eeuwige Bron wordt het neerslagoverschot vastgehouden in het gebied. Daarbij spelen zogenaamde houtwadi's een belangrijke rol. Deze 'houtwadi's van de 21e eeuw' vangen het water op, dragen bij aan de maximale opslag van het neerslagoverschot in de zandige rug, en zorgen voor reserves in droge perioden. De houtwadi's zijn onderdeel van het agrarisch bedrijfssysteem.

HOUTBAAR LANDSCHAP
– NAAR EEN NIEUW TWENTS BOS
IMOSS STEDENBOUW LANDSCHAP BUITENRUIMTE

Het Twentse zandlandschap, met de vele beken, lanen, buurtschappen, akkers en weiden, is een productief landschap, met een melkproductie voor de wereldmarkt. Door de magere economische vooruitzichten zijn boeren genoodzaakt tot schaalvergroting en specialisatie, met bodemuitputting, verdroging en monoculturen tot gevolg. Daarbovenop komen grote maatschappelijke opgaven: energietransitie, een stikstofcrisis, klimaatverandering, de woningbouw-opgave.

Als het zo doorgaat oogt het toekomstige landschap somber: droge akkers met monoculturen, gele weides en opgedroogde beken. Daarom is doorgaan op de huidige voet onacceptabel. Een visie voor de lange termijn is nodig, een integrale blik waarmee gezamenlijke kansen, oplossingen en mogelijkheden gevonden kunnen worden.

Zo'n visie is 'Houtbaar Landschap'. Het neemt het landschap niet alleen als uitgangspunt, maar versterkt het ook. Het idee is om het areaal bos te verdubbelen en Twente te transformeren tot een groot bosrijk gebied met een betere balans tussen voedselproductie en leefomgeving. Dit nieuwe Twentse bos biedt een grote variatie aan 'ecosysteemdiensten' voor de aanpak van bijvoorbeeld klimaatverandering en woningbouw. Het bos legt CO₂ en stikstof vast, levert voedsel en hout en zorgt voor een aantrekkelijk landschap voor mens en dier.

Voor boeren is overstappen op houtbouw een kans voor een duurzame inkomensbron, een goed alternatief voor de op productie gerichte landbouw. Wanneer een hectare bos per saldo meer oplevert dan een hectare landbouwgrond kan de financiële prikkel voor schaalvergroting worden weggenomen.

Drie principes / Het Twentse boslandschap is een casco van bossen, lanen en houtwallen met ruimte voor agrarische vernieuwing. Voor de aanleg en inrichting gelden drie principes.

1. Bodem en landschap bepalen het bostype
De variatie aan landschapstypen en bodems is groot. Het kampenlandschap is kenmerkend voor het Twentse landschap: kleinschalige ruimtes, afgezoomd met houtwallen en kronkelige lanen die als 'coulissen' het beeld bepalen. Daarnaast het jonge ontginningenlandschap – met de rechtlijnige verkaveling van de intensieve landbouw –, de open essen en de beekdalen. Elk landschapstype biedt kansen voor versterking. De droogste gronden worden ingezet voor een natuurinclusieve houtproductie, zodat de bodem herstelt en water gebufferd wordt. Op de vruchtbare gronden blijft voedselproductie leidend,

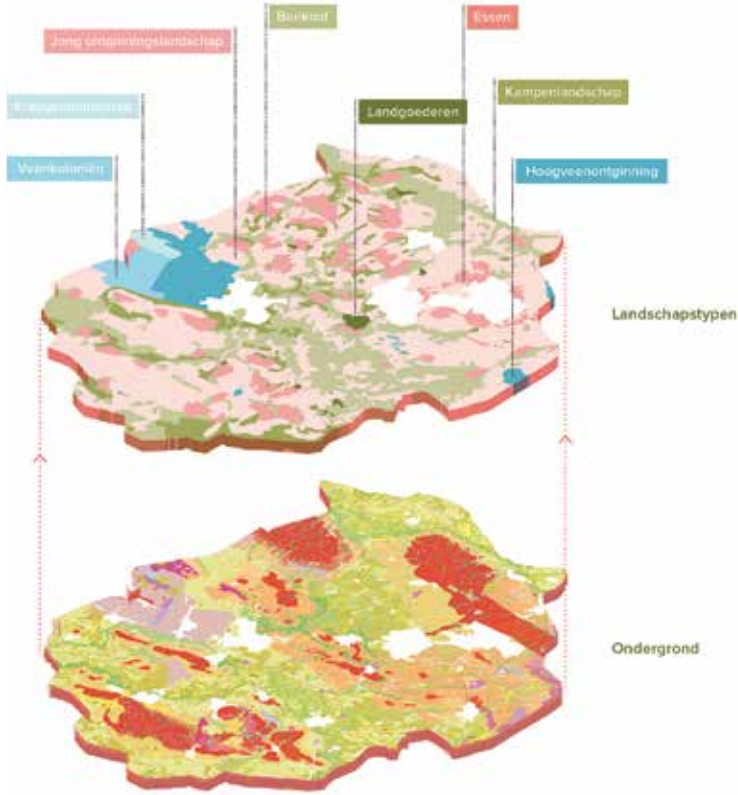
maar zorgen houtwallen voor biodiversiteit, bodemleven en beschutting. Op natte gronden zorgen bomen voor waterberging, stadsbomen zuiveren de lucht en zorgen voor verkoeling.

2. Multifunctionaliteit in ruimte en tijd
De nieuwe bossen en landschapselementen dienen meerdere doelen. Er kan gewoond en gerecreëerd worden. De bomen leggen CO₂ vast en nemen fijnstof op, het hout kan gebruikt worden voor bouw met gelijkijnde houtconstructies). Bosbeplanting langs percelen dient als veekering en zorgt voor beschutting, en levert noten en vruchten.

3. Waardering van ecosysteemdiensten
Houtproductie en voedselooft zijn nog tastbaar, maar het vastleggen van CO₂ en de afvang van fijnstof – waarmee klimaat- en gezondheidsschade wordt voorkomen – is minder zichtbaar. Toerisme en recreatie zijn gebaat bij een aantrekkelijk en afwisselend landschap, maar de baten hiervan vloeien in beperkte mate terug naar het beheer van dat landschap. Hetzelfde geldt voor woningwaarden, microklimaat en biodiversiteit. Die onzichtbaarheid schept afstand. Door *augmented reality* kunnen mensen bewust worden gemaakt van de diensten die het Twents boslandschap levert. Zo zie je hoe bomen gezondheidswinst boeken. Noten uit de houtwallen bestel je direct en worden door een drone thuis afgeleverd.

Jonge ontginningen: natuurvolgend productiebos en woonlandschap / In het jonge ontginningenlandschap – open en rechtlijnig met hier en daar dichte bebossing – zorgt laanbeplanting langs de hoofdwegen voor een landschappelijk kader. De vlakken in dit kader zijn of open (agrarisch gebruik) of besloten – door de aanplant van productiebos op droge gronden met een lage grondwatertrap. Dit bos wordt ingericht volgens de principes van 'natuurvolgend bosbeheer': door slimme uitdunning (in plaats van kaalkap) wordt de houtproductie geoptimaliseerd. Omdat het bos altijd bedekt is en bestaat uit een variëteit aan bomen, is het aantrekkelijk voor recreatie en een geschikte leefplek voor dieren en insecten. Op fietsafstand van steden dienen deze bossen als woonlandschappen waar in lage dichtheden houten huizen verrijzen.

Kampenlandschap: eetbare houtwallen, lanen en singels / Het kleinschalige, onregelmatige en vruchtbare kampenlandschap staat door schaalvergroting onder druk. Daarom wordt de bestaande beplan-

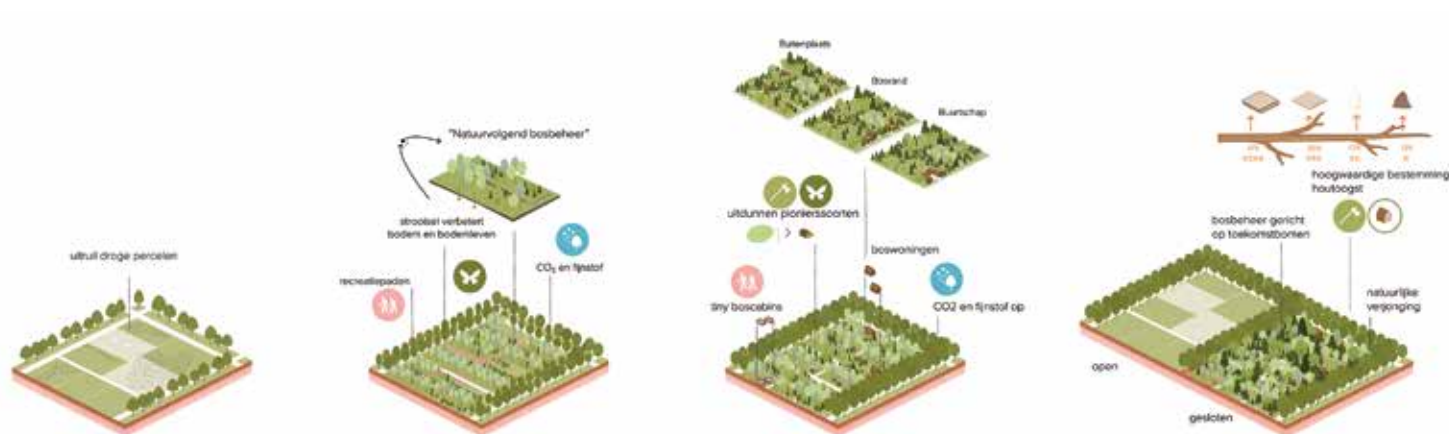
In Houtbaar Landschap vormen bodem en landschap het uitgangspunt voor het type bos.

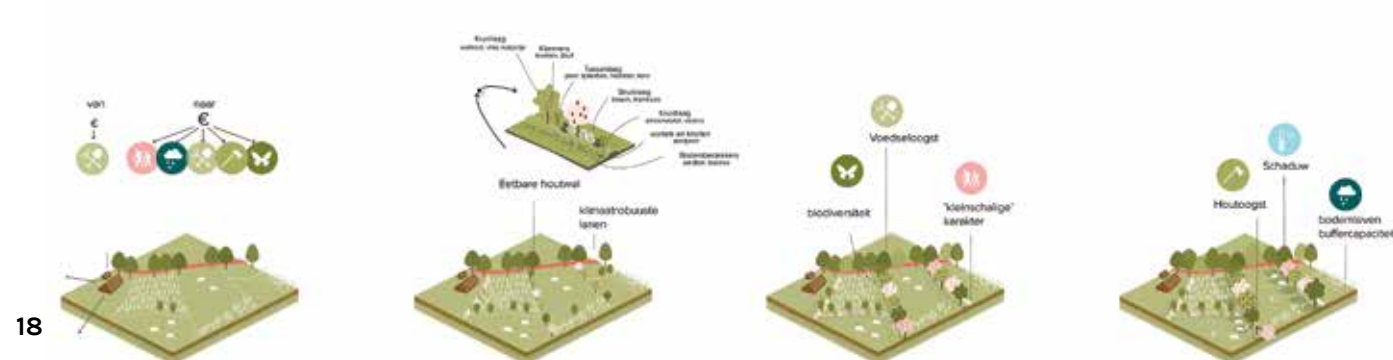
De multifunctionaliteit en de ecosysteemdiensten van het boslandschap worden optimaal benut en tastbaar gemaakt.

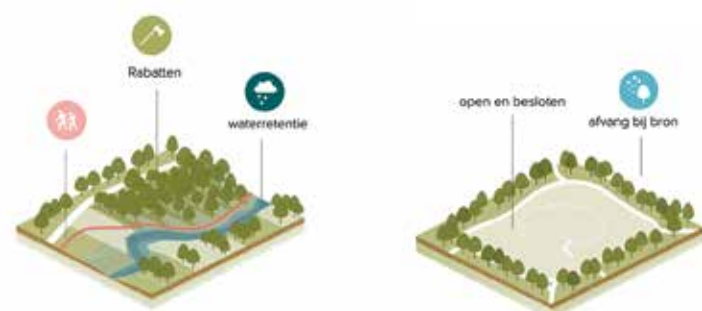
De visie van Houtbaar landschap: vergroening door verdubbeling van het areaal bos; ecosysteemdiensten als antwoord op de grote opgaven; en de 'boer 2.0 is de spil in de keten voor maatschappelijke baten.

Nieuw productiebos in het landschap van de jonge ontginningen: met aanplant en natuurvolgend bosbeheer naar een landschap met contrasten.

**De ontwikkeling van eetbare houtwallen in het kleinschalig kampenlandschap:
dubbel benutten van voedselrijke houtwallen om het kleinschalige en afwisselende
landschap te versterken**

Beplantingen in het beekdallandschap en rond de essen.

Extra aanplant via voedselbossen, stadslanen en beplanting langs kanalen.

Impressie van het nieuwe kampenlandschap.

Impressie van het ontginningenlandschap.

tingsstructuur versterkt. De lanen worden gevormd door verschillende boomsoorten, elk met een eigen groeisnelheid en bloeiperiode. De houtwallen zijn multifunctioneel: een goede insectenhabitat (en dus natuurlijke plaagbestrijding), een hoog organischestofgehalte, veekering en ‘lineair voedselbos’ voor de oogst van onder andere walnoten, vlier en bosbessen

Overige landschapstypen / Rabatten in de beekdalen leveren snelgroeiend hout en beperken het overstromingsrisico. De bolvormige akkers op de essen zijn omrand met laanbeplanting en houtwallen. Deze scherpe begrenzing versterkt het contrast tussen open en besloten en vangt fijnstof af. In stads- en dorpsranden vormen voedselbossen de overgang van stad naar land. Stadslanen verbinden stads- en dorpscentra met het buitengebied. Langs

kanalen torenen hoge populieren boven het landschap uit.

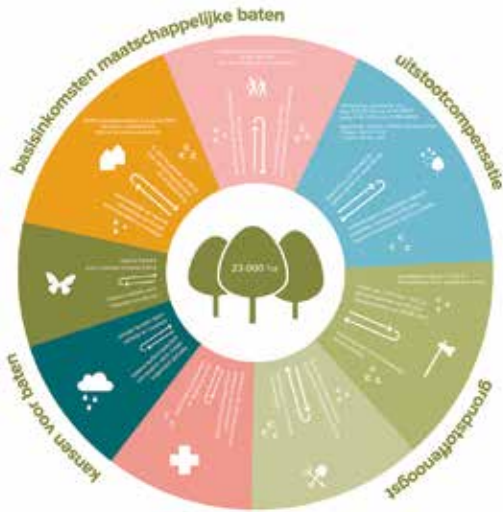
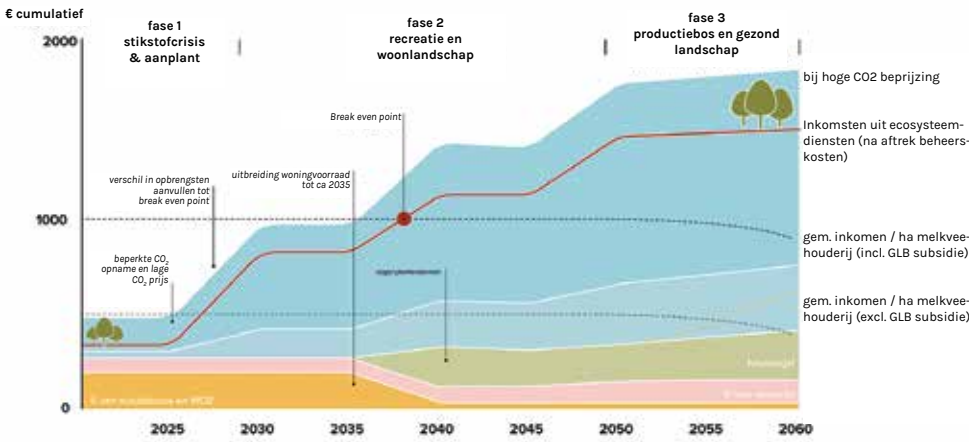
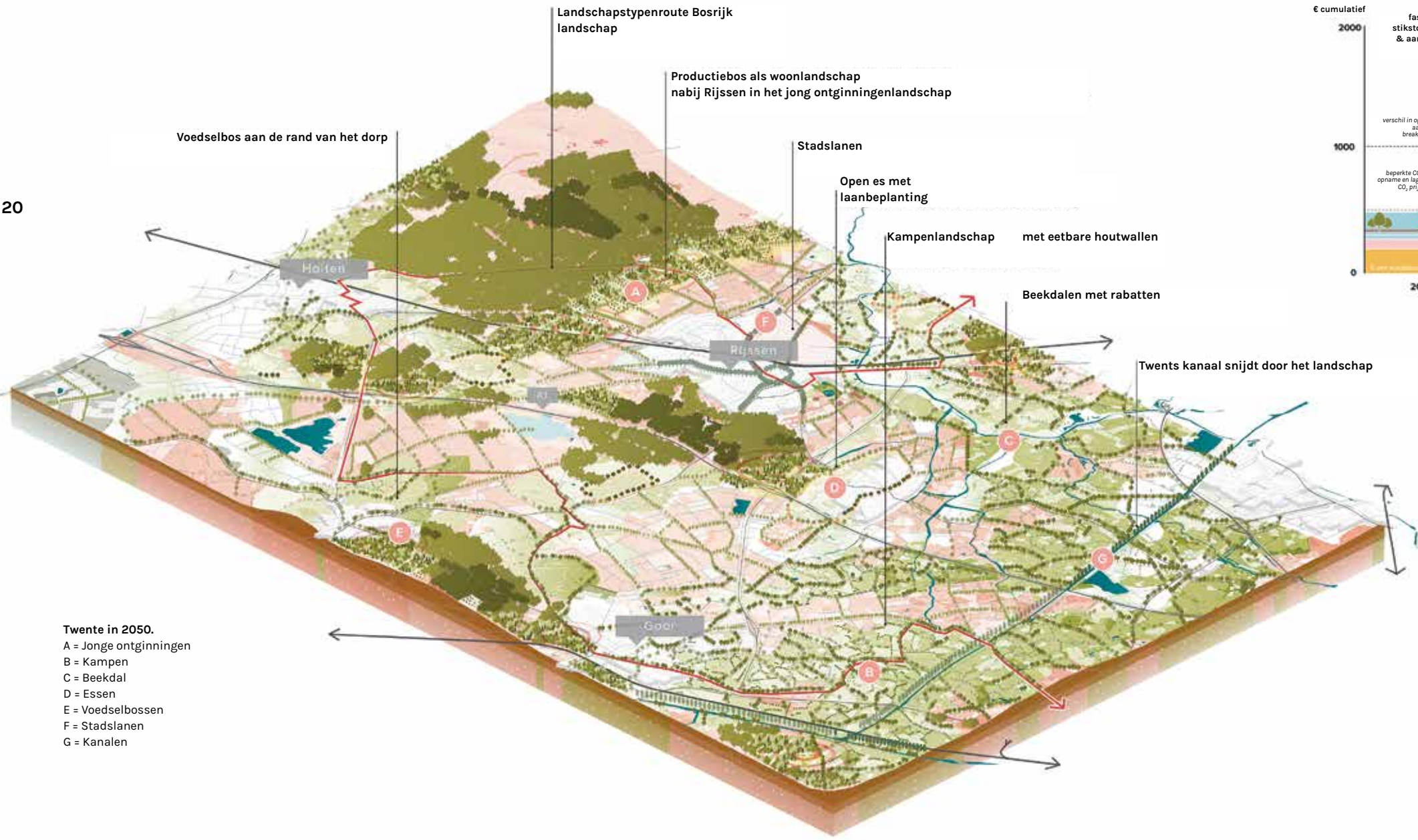
Ontwikkelstrategie / Om dit visionaire verhaal – met een tijdshorizon tot 2050 – voor elkaar te krijgen dient de overheid een regisseursrol aan te nemen – creëren van draagvlak, zorgen voor de juiste prikkels, samenwerking ondersteunen. Een doordacht verdienmodel waarin maatschappelijke baten en ecologische en recreatieve waarden zijn meegenomen, speelt een belangrijke rol.

Op korte termijn moet de nadruk liggen op stikstof- en fijnstofafvang. Het omvormen van landbouwgrond naar bos schept ruimte voor bouw- en infraprojecten. In de periode daarna (tien tot dertig jaar) kan het bos dienstdoen als aantrekkelijk recreatie- en woonland-

schap. Dit gezonde landschap voorkomt grote maatschappelijke kosten in de gezondheidszorg. Een belangrijke conditie voor deze groene transitie is een eerlijke beloning voor de aanleg en het beheer van landschapselementen door boeren of landschapsbeheerders door het verwaarden van ‘ecosysteemdiensten’. Dit kan op verschillende manieren. Bijvoorbeeld door een afdracht van de toeristische omzet of de WOZ-waarde in een ‘groenontwikkelfonds’ dat boeren betaalt om het landschap te beheren. Of door uitstootcompensatie: bomen die CO₂ opnemen compenseren de schadelijke uitstoot van industrie, verkeer en landbouw via zogenoemde CO₂-credits – de vervuiler betaalt voor een schoon landschap. Een andere optie is het verrekenen van lagere zorgkosten door gezondere lucht en minder schade door wateroverlast of droogte. Samen met de

hout- en voedseloogst kan een hectare bos dus veel opleveren. Het kantelpunt – het moment waarop boeren overstappen van land- naar houtbouw – wordt bereikt als een bos of houtwal meer oplevert dan landbouwgrond. Een schematische weergave van de totale opbrengsten uit ecosysteemdiensten afgezet tegen de huidige opbrengst van landbouwgrond, geeft een *break-evenpoint* aan. Waar dit punt precies ligt, moet nader onderzocht worden, maar de focus op individuele agrariërs maakt de strategie opschaalbaar. Het helpt als het verschil in opbrengsten tot het *break-evenpoint* wordt opgevuld met directe verkopen (van woningen of fosfaatrechten) en subsidies.

20

Schematische weergave van de totale opbrengsten uit ecosysteemdiensten afgezet tegen de huidige opbrengst van landbouwgrond.

HET MARKE MANIFEST

IAA ARCHITECTEN, STEC GROEP

In de zoektocht naar een nieuwe samenwerking tussen landschap, boer en maatschappij is het Marke Manifest bedacht. Vanuit de verre toekomst wordt verteld welke ontwikkelingen en keuzes door de tijd hebben geleid tot het rijke landschap van het jaar 2100. In het Marke Manifest is de kracht van het verhaal ingezet. Verhalen, mythes en instituties kunnen mensen verbinden, laten geloven in een andere werkelijkheid. En dat is een essentieel aspect bij de verwezenlijking van dergelijke grootschalige transitie. Geïnspireerd door wetenschappelijke theorieën – in de inzending onderbouwd met vele voetnoten – vertelt het verhaal hoe boeren samen met lokale ondernemers, burgers en overheden een andere koers gaan varen en langzaam de balans tussen landschap en de lokale samenleving herstellen.

Het is 5 juli in het jaar 2100 en Jan loopt trots over de boerderij van zijn opa. Wat is het landschap mooi, rijk en divers. Hij staat aan de rand van een es en kijkt naar het wuivende gerst, de houtwallen en bloemrijke graslanden. ‘Opa,’ zegt Jan, ‘later wil ik ook Markeboer van Twente worden, net als jij.’ Opa Koos begint te stralen. Hij is blij, maar weet dat de situatie tachtig jaar geleden heel anders was. ‘Weet je dat de boer en het landschap op het randje van de afgrond hebben gestaan?’ Jan schudt zijn hoofd: ‘Hoe bedoelt u?’ ‘Ik zal het je uitleggen’, zegt opa. ‘Ik vertel je het verhaal van het Marke Manifest.’ Eerst duikt opa ver terug in de tijd. Smeltende ijskappen – die ons land lange tijd hadden bedekt – lieten stuwwallen van keileem achter. Smeltwater zocht een weg omlaag en vormde beekdalen. Toen het weer koud werd, bevroor de bodem en stevige winden vanaf de Noordzee bedekten Twente met een laag zand – het zogenaamde dekzand. ‘Woonden hier toen al mensen?’, vraagt Jan. ‘Nee’, antwoordt opa Koos. ‘Onze voorouders kwamen pas later, dat zal ik je nu vertellen.’ ‘Lange tijd werd Twente bewoond door nomaden. Ze leefden van visvangst, jacht en wat de natuur hun bood. Nadat zij voedsel leerden te telen op de woeste gronden, vestigden zij zich op een plek. In Twente werkten deze eerste boeren al snel samen in zogenaamde ‘marken’. Ze organiseerden het gebruik en beheer van boerenland. Elke marke bestond uit verschillende cultuurlandschappen, zodat verschillende soorten voedsel verbouwd konden worden. Daarmee bouwden de boeren het kenmerkende Twentse landschap. De organisatie van de marken lag in handen van de boeren zelf. Een van hen, de markenrichter,

was de voorzitter. De marken produceerden voedsel voor aangrenzende buurtschappen – de noaberschappen. Zo hielpen mensen zichzelf en elkaar.’

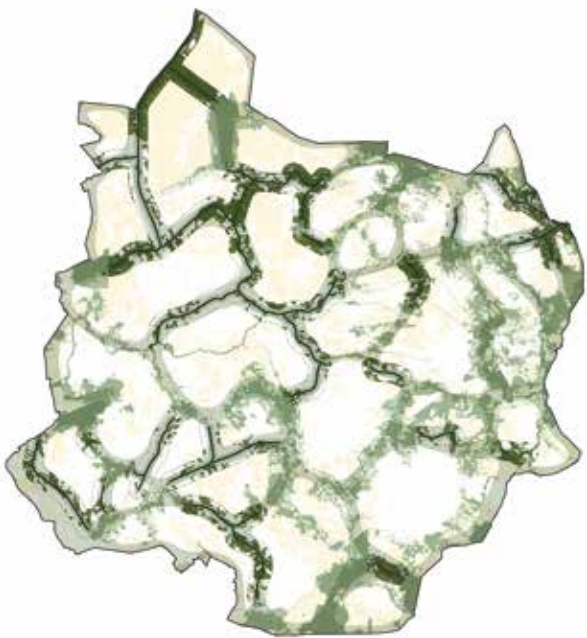
2000 / ‘Na de Tweede Wereldoorlog gingen we veel en goedkoop voedsel produceren – ook voor de export. Grote kavels, kunstmest en pesticiden hielpen daarbij. Het landschap kampte met de gevolgen van deze intensieve landbouw. Bijzondere planten verdwenen, en daarmee insecten, vogels en andere dieren. De boeren waren een speelbal tussen de banken, de politiek en de supermarktketens. En de mensen? Die wilden de laagste voedselprijs, maar betaalden de hoofdprijs door de teloorgang van het prachtige Twentse land.’ ‘Het besef groeide dat het anders moest. Natuur- en landbouwgrond werden strikt van elkaar gescheiden. Hierdoor ontstond ruimte voor én natuurontwikkeling én een efficiënte voedselproductie. Het leek een stap in de goede richting, maar de teloorgang van het landschap ging door. De boeren kregen het steeds zwaarder. Veel van opa’s vrienden moesten noodgedwongen stoppen – door strenge regels en bodemprijzen. Steeds meer boeren wilden over naar een natuurvriendelijke bedrijfsvoering, maar hoe, dat was de vraag.’

2020 / ‘Opa en een paar andere boeren ontdekten andere vormen van landbouw, meer in balans met natuur en omgeving. Ze startten ‘Markelokaal’, en kochten gezamenlijk gronden op van boeren die stopten. Het ging om natuurwaarden, streekproducten en verdienmodellen, maar ze hadden ook oog voor andere opgaven, zoals de energietransitie en klimaatverandering.’ ‘2020 was een kantelpunt. In die periode bleek dat de stikstofuitstoot drastisch omlaag moest. Bovendien liet de coronapandemie zien dat het wereldwijde ‘gesleep’ met voedsel niet langer vol te houden was. Het bracht een ommekeer teweeg. De mensen kregen weer oog voor elkaar, ze herinnerden zich wie ze waren – het noaberschap, de marken. Het verlangen naar een nieuwe toekomst groeide. Met andere initiatiefnemers schreef opa Koos ‘een nieuw verhaal’, een script dat de wereld zou veranderen.’

2025 / ‘Het nieuwe verhaal ging over een nieuw regionaal verbond, een balans tussen boer, mens en landschap. Landschapskwaliteit werd weer randvoorwaardelijk voor het productieprogramma en boeren gingen weer samen met burgers, andere bedrijven en overheden in regionale marken.

Het Twentse landschap: in cultuur gebracht door boeren.

Een robuust kader van natuur- en landschapsverbindingen aan de randen van de marken.

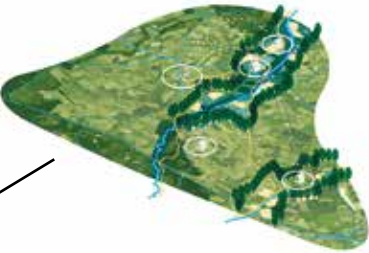
Een Veenmarke. Door verhoging van het grondwaterpeil wordt het veen wordt hersteld. Drijvende zonneweiden zorgen voor duurzame energie en financiële compensatie voor de zich ontwikkelende veenweide natuur.

De Stuwwalmarke teelt gewassen passend bij de bodem. Dat leidt tot een gevarieerd aanbod en een gevarieerd landschap met houtwallen en singels. Een kleinschalig landschap voor recreatie, waar voedselproductie, CO₂ reductie en natuurontwikkeling samengaan.

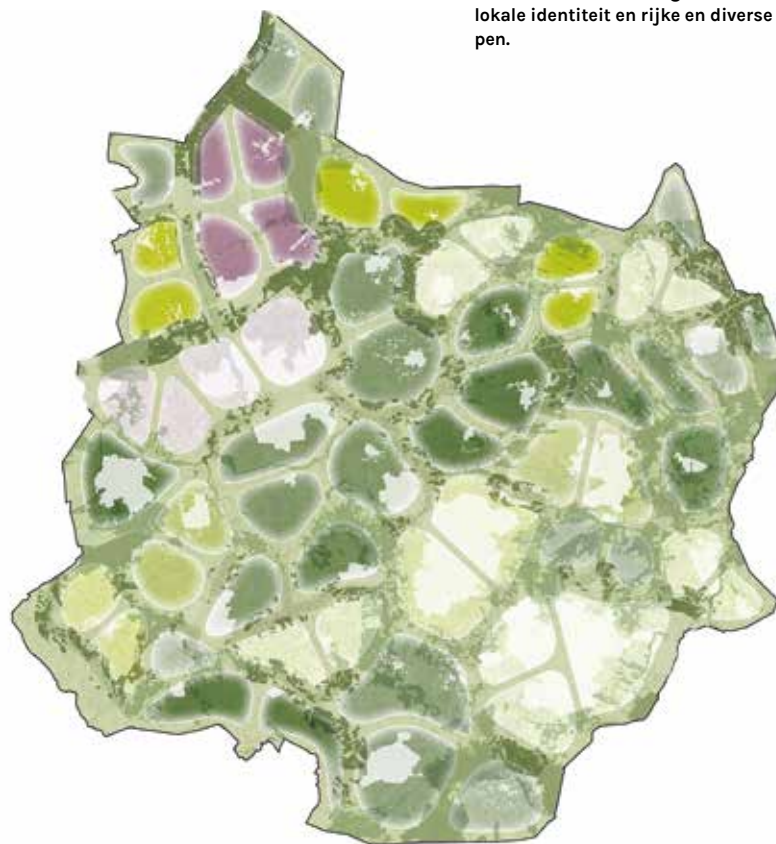

De markes in de eerste fase van de ontwikkeling, met drie voorbeeldgebieden.

Een Marke in het Beekdallandschap. Het bergen en vertraagd afvoeren van water is een belangrijk programmapunt dat leidt tot een aangepaste inrichting en beheer. De beekmarken helpen bij adaptatie van droogte en wateroverlast.

De verdere ontwikkeling van de Marken. Ze zorgen voor lokale identiteit en rijke en diverse cultuurlandschapen.

Ze zochten hun inspiratie bij Nobelprijswinnares Elinor Ostrom. Zij stelde gemeenschapszin centraal en geloofde dat kleine gemeenschappen zelf spelregels kunnen maken om duurzaam om te gaan met natuurlijke hulpbronnen. Hierdoor geïnspireerd stelden opa Koos en zijn kompanen spelregels op en brachten die samen in het Marke Manifest. Dit manifest zorgde dat het productieprogramma van elke marke aansloot bij het landschap en de lokale behoeften. Een markeregisseur trad op als gebiedscoördinator, bewaakte de regels en verbond de overheid met de markedeelnemers.

2050 / 'In het begin hadden de marken financiële steun nodig van de overheid. Een belangrijke stap was het opzetten van een landschappelijke basisstructuur. In overleg met de leden, de markeregisseur en de overheid werd de minst gunstige landbouwgrond opgekocht. Deze gronden moesten eerst ontgiften en werden ingericht voor de winning van duurzame energie. Tussen nieuwe natuurverbindingen ontstond ruimte voor uiteenlopende marken. Natuur, voedsel, recreatie, energie en klimaat werden de onderdelen waarmee de marken in samenhang konden worden ingericht.'

'De eerste aanmeldingen kwamen al snel binnen. Als een marke te groot werd – een marke telde maximaal vijftig leden –, werd deze opgedeeld. De randen van de nieuwe marken vormden nieuwe natuurverbin-

dingen. Zo ontstond stap voor stap een fijnmazig natuurnetwerk en bleef het noaberschap binnen de marke voel- en werkbaar. In 2030 had elk gebied in Twente zijn eigen marke. Dorpsbewoners bestelden producten via het online platform. Ook horeca-ondernemingen profiteerden van de streekeigen markeproducten. De recreatie nam toe en omdat de boeren geen last meer hadden van de moordende concurrentie op de wereldmarkt, hadden ze plek voor bijvoorbeeld mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Mensen spraken in de tijd veel over een inclusieve samenleving, de Twentse boeren deden het.'

2100 / In de marken komen opgaven rondom voedsel, natuur, recreatie, energie en klimaat samen. Daar is opa Koos nog steeds trots op. Elke marke heeft zijn eigen identiteit, zoals de veenmarke, de stuwmarke en de beekmarke. 'Weet je wat ik het allermooist vindt, Jan?,' besluit opa. 'We hebben het samen gedaan in Twente, en doordat we altijd hebben gekoerst op een lokale aanpak, hebben we nu een diversiteit aan marken die geworteld zijn in ons landschap. We zijn een voorbeeld voor de rest van Nederland!'

Collage van de tijdlijn in het Marke Manifest: van het ontstaan van marken in 1300 naar de nieuwe marken in 2050.

WINNAAR REGIO TWENTE
DE EEUWIGE BRON / H+N+S LANDSCHAPSARCHITECTEN,
RUIMTEVOLK, ROOSEMALEN EN SAVELKOUS, VITENS

AANMOEDIGINGSPRIJS
HOUTBAAR LANDSCHAP / IMOSS STEDENBOUW LANDSCHAP BUITENRUIMTE

Dat de nationale winnaar uit Twente komt mag uiteindelijk geen verrassing heten, want ook de andere inzendingen voor deze regio zijn volgens de jury van hoog niveau. De Eeuwige Bron is tot regionale winnaar gekroond, maar met name de streekjuryleden Ruud van der Koelen (architect) en Ron Methorst (docent aan Aeres Hogescholen) houden een warm pleidooi om het voorstel Houtbaar Landschap in het zonnetje te zetten. Dit plan wint dan ook de aanmoedigingsprijs. Het voorstel om met de aanplant van bomen en bossen de grootste bedreiging van het kleinschalige landschap weg te nemen, getuigt van een energieke en frisse blik. Die bedreiging schuilt in schaalvergroting, en daarmee in een daling van de biodiversiteit, een minder vitale bodem en een verlies aan schoonheid.

In hun aanstekelijke enthousiasme tonen de ontwerpers van HOUTBAAR LANDSCHAP op geloofwaardige wijze aan hoe met bosbouw actuele vraagstukken van antwoorden kunnen worden voorzien en het gewaardeerde Twentse landschap van kampen, essen en jonge heideontginningen de eenentwintigste eeuw kan worden ingeloodst. Over de staat van dat landschap bestaat veel maatschappelijke onrust. Het voorstel biedt volgens de jury een troostrijk perspectief. Al leidt de nadruk die de inzenders leggen op het herstel van het kampenlandschap en de jonge heideontginningen tot een stevig gesprek. De inzenders betogen dat de aanleg van houtwallen, bosvakken en bomenlanen weliswaar gestoeld is op het Twentse landschap van honderd jaar geleden, maar wel degelijk hedendaagse functies krijgt toebedeeld. De jury daarentegen meent dat deze nostalgische blik de verkenning van compleet nieuwe landschappen in de weg staat. Het grootste twistpunt spitst zich toe op het financiële raamwerk waarbinnen boeren stap voor stap de omslag maken van traditionele landbouw naar houtbouw. In een gedetailleerde grafiek schetsen de makers dat over 50 jaar het kantelpunt wordt bereikt waarop boeren een goede boterham verdienen door de deuren die houtbouw opent – op het vlak van hout als grondstof, de teelt van vruchten en noten, de opslag van CO₂, recreatie en toerisme. De jury twijfelt daar niet aan, maar maakt zich zorgen over de periode tot het kantelpunt. Durven agrariërs bij wijze van spreken morgen hun productiegrond op te geven voor de ongewisse toekomst van bosaanplant? Levert de oogst van noten en vruchten daadwerkelijk genoeg op – laat staan dat ze via ‘augmented reality’ besteld en bezorgd worden? Is rekening gehouden met de derving die een omslag naar hout teweegbrengt in aanverwante sectoren? Ondanks deze gerede twijfels juicht de jury het toe als de makers van Houtbaar Landschap de kans krijgen om hun ideeën verder uit te werken – in Twente, maar misschien ook als pilotproject in het kader van de Nationale Bossenstrategie. In een eventuele vervolgfase moet dan wel expliciet aandacht zijn voor de vragen die tijdens het juryproces op tafel kwamen. Hoe overbruggen we de eerste 20 jaar? Is dat met woningbouw – waarmee in de buurt van steden nieuwe landschappen kunnen ontstaan? Wenden we ons tot pensioenfondsen die vanwege hun langetermijnblik geloof hebben in het toekomstbeeld waarin ‘ecosysteemdiensten’ geld in het laatje brengen? Of moet toch de overheid bijspringen?

Het voorstel MARKE MANIFEST – in ronde 1 nog ‘rural commons’ geheten – inspireerde de jury tot de hoofdconclusie dat de vorming van commons nodig is om handen en voeten te geven aan de hamvraag wie aan welke knoppen draait in het streven naar een nieuwe balans tussen landschap, economie en natuur – naar wat rijksadviseur Berno Strootman noemt een ‘new deal’ tussen boer en maatschappij. Het narratief van een persoonlijke terugblik van een fictieve boer op de totstandkoming van de Twentse marken, stemt de jury positief. De marken stammen uit de der-

tiende eeuw, maar verloren in de negentiende eeuw hun betekenis. Het idee om deze oude organisatievorm af te stoffen en op eigentijdse wijze in te zetten voor de realisatie van een gevarieerd en rijk landschap oogt radicaal, maar is eigenlijk contextueel en historisch verankerd. Dat blijkt ook uit de invulling: de marken zijn net als in de feodale tijd geografisch georganiseerd, rondom landschapstypen die de regio kenmerken. De markeleden hebben zeggenschap over een afgebakend territorium waarbinnen zij gezamenlijk geformuleerde doelen en ambities realiseren. De zones tussen de marken zijn aaneengesmeed tot een regionaal landschapsnetwerk, een robuust kader dat fungeert als ecologische verbinding, maar ook plek biedt aan allerlei ‘diensten’, zoals energiewinning en klimaatadaptatie. Over het klassieke gevaar dat commons doorgaans bedreigt – ook wel de ‘tragedie van de meent’ genoemd, waarbij eigenbelang collectieve doelen in de weg staat – maken de inzenders zich geen zorgen. Volgens hen realiseren de meeste agrariërs zich dat samenwerking noodzakelijk is om veranderingen aan te brengen in een productiesysteem dat niet langer houdbaar is. Bovendien moeten scherpe spelregels en financiële perspectieven individuele boeren in het gareel houden. Desondanks roepen de marken vragen op bij de jury. Bijvoorbeeld over het enigszins verwarrende onderscheid tussen het landschap van de marken en het publieke ‘casco’ ertussen. Het idee achter het oorspronkelijke cascoconcept was immers de ruimtelijke scheiding tussen hoogdynamische functies (zoals landbouwgebieden) en laagdynamische functies (zoals natuurgebieden). In een toekomstige constellatie van circulair denken en natuurinclusief boeren zou een dergelijke scheiding eigenlijk niet meer nodig hoeven zijn.

De grootste kritiek betreft evenwel de keuze om de marken te organiseren rondom landschapstypen. De jury had liever gezien dat ze georganiseerd waren rondom producten (en bijbehorende ketens), grondstoffen of maatschappelijke opgaven. Hier komt het winnende plan DE EEUWIGE BRON om de hoek kijken, een voorstel waarin het draait om het zorgvuldig beheren en exploiteren van zoet water. Die waterbron, het stroomgebied van de Sallandse Heuvelrug, zou de spil kunnen zijn van een nieuwe common, een marke waarin Vitens, het waterschap, boeren en natuurorganisaties de krachten bundelen. Een stuk interessanter, aldus de jury, dan vijftig agrariërs samenbrengen die in een geografisch gebied toevallig een stuk grond hebben. De jury ziet voor zich dat de bedenkers van De Eeuwige Bron een keer koffie drinken met de opstellers van de het Marke Manifest. En dat dan meteen ook de ontwerpers van Houtbaar Landschap aanschuiven. De houtwadi’s uit De Eeuwige Bron zijn immers logische plekken voor bosaanplant, maar kunnen nog wel een esthetische en programmatistische slag gebruiken.

A landscape photograph showing a river on the left, a path of yellow wildflowers in the center, and a dense forest on the right. The sky is overcast.

Ablasser- waard – Vijfheeren- landen

De regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, ook wel A5H genoemd, wordt bijna helemaal omgeven door rivieren. In het noorden stroomt de Lek, in het oosten de Linge, in het zuiden de Boven- en Beneden-Merwede en in het westen de Noord. Aan de oostzijde ligt de Diefdijk. Het gebied wordt gekenmerkt door slingerende dijken en kades, open weilanden, een langgerekte kavelstructuur met sloten, en dichte dorpslinten met kerken en molens die van ver te zien zijn.

In dit lage land, een streek van weidse vergezichten, verspreide boerderijen, boomgroepen, historische dorpen, kerken en statige wolkenluchten, klinkt ‘de stem van het water’. Mens en water hebben een haat-liefdeverhouding: water is de vijand, maar ook een bondgenoot. Er is geen paal, steen of kluit die niet getuigt van de inspanningen die bewoners hebben geleverd bij de verdediging van hun woonplaats tegen de krachten van de natuur. Er hangt een uitgestrekte stilte over dit landschap, dat amper nog beroerd wordt door het drukke en moderne verkeer. Dorpen vlijen zich tegen de sterke dijken en kastelen staan peinzend binnen hun grachten. Boomgaarden zorgen voor toeristisch genot, vogels nestelen zich in wielen en graslanden.

Deze Eo Wijersprijsvraag gaat over handelingsperspectieven voor de omslag naar kringlooplandbouw, op een wijze die de voedselvoorziening verbetert en de verblijfskwaliteit van het landschap vergroot. De zoektocht naar een ‘verrukkelijk landschap’, naar een aantrekkelijk en vitaal landelijk gebied, is in Alblasserwaard-Vijfheerenlanden razend actueel. De agrarische sector bezit hier immers zo’n zeventig procent van het land en is daarmee bepalend voor het aanzicht van de regio. De regio kampt met grote maatschappelijke opgaven. Zo staan veel boeren onder grote druk. De prijzen zijn laag, het eisenpakket is groter en de regelgeving strenger. Daarnaast dalen door het huidige ontwateringsbeleid grote delen van de veenbodem. Die bodemdaling heeft enorme consequenties voor de boeren, maar ook voor de bewoners, temeer omdat de regio grotendeels onder NAP ligt. Ook worden buien heftiger en duren droge perioden langer en kampt het gebied met een teruggang in biodiversiteit. Gaan agrariërs zo door of gooien ze het roer om? Valt het tij überhaupt te keren? Net als in de rest van Nederland zoekt Alblasserwaard-Vijfheerenlanden naar oplossingen voor de omslag naar duurzame vormen van energie. Wat willen we wel en wat niet? Deze vraag geldt ook voor de vraag naar woningen. De druk vanuit de volle Randstad op de ‘lege’ Alblasserwaard is groot en mensen willen dicht bij hun werk wonen. Maar hoeveel landschap willen we opofferen voor bouwgrond? Dat landschap geldt overigens als aantrek-

kelijk uitloopegebied voor de grote steden, met rust en ruimte en mooie wandel- en fietspaden.

Dit alles is door de regiopartners gevat in de volgende opgaven: Hoe zorgen we voor een weerbaar platteland dat de verschillende opgaven aankan, met respect voor de natuur en waardevolle karakteristieken? Hoe zorgen we dat Alblasserwaard-Vijfheerenlanden letterlijk boven water blijft en een plek blijft om te wonen, werken en recreëren? Houden we het landschap open, geven we het terug aan de natuur leveren we delen in voor woon- en verblijfsplezier?

Regionale opdrachtgevers

Gemeenten Gorinchem, Gemeente Molenlanden, Gemeente Vijfherenlanden, Provincie Utrecht, Provincie Zuid-Holland, Waterschap Rivierenland

MEER WAARD! – RUILVERKAVELING WORDT WAARDENVERKAVELING

BUREAU PETER DE RUYTER LANDSCHAPSARCHITECTUUR,
ATELIER DES HOLLANTS, WAGENINGEN UNIVERSITY, BOERENVERSTAND,
KADASTER

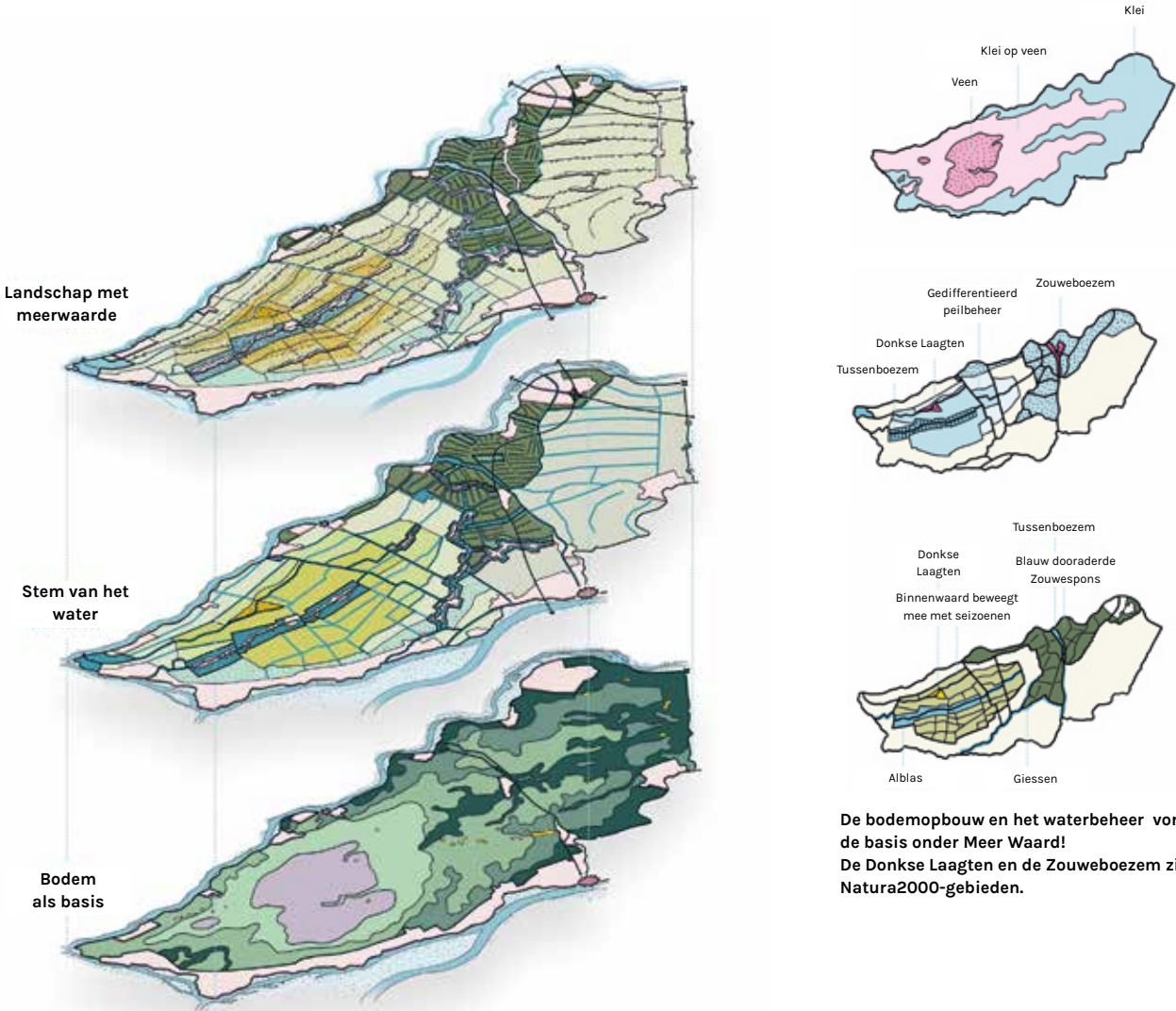
Het landschap van Alblasserwaard-Vijfheerenlanden wordt gekenmerkt door openheid, water, molens, weilanden en koeien, maar ook door boomgaarden, populieren en knotwilgen langs lange linten. Dit Hollandse landschap piept en knarst in zijn voegen: bodemdaling door veenoxidatie, een watersysteem dat tegen zijn grenzen loopt, te veel stikstofdepositie. Een transitie van de landbouw is noodzakelijk – maar hoe kunnen we boeren op weg helpen naar een perspectiefrijke toekomst? Een toekomst waarin agrariërs een goed belegde boterham verdienen, waarin de afstand tussen boer en burger kleiner is, waarin ingespeeld wordt op de grote opgaven. De oplossing ligt besloten in een ‘waardenverkaveling’. Gold voor de ruilverkavelingen van na de Tweede Wereldoorlog nog het motto ‘nooit meer honger’, nu gaan we uit van ‘meerwaarde door gedeelde waarde-ring’. Deze slogan is gestoeld op respect voor ieders handelen, toekomstbestendige verdienmodellen en de keuzevrijheid om zelf je plek te vinden in het nieuwe ‘meerwaardenlandschap’.

Bodem, water en landgebruik / In ons handelingsperspectief is de bodem de basis. In Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is die rijk en uniek, met een gradiënt van klei naar veen. De Binnenwaard in het hart van het gebied heeft geen beschermend kleidek en kampt met een flinke bodemdaling (gemiddeld acht millimeter per jaar). Door het veen en de klei-op-veenbodems te voeden met gebiedseigen grondwater worden de sponswerking en het vochtvasthoudend vermogen vergroot. Dit vergt een gedifferentieerd peilbeheer en een gevarieerd landgebruik, gebaseerd op de verscheidenheid in de bodem en de seizoenwisselingen. Die verscheidenheid in de ondergrond vraagt dus om een toekomstbestendig watersysteem. Kort gezegd: een systeem waarin gebiedseigen water zo lang mogelijk wordt vastgehouden om bodemdaling tegen te gaan en perioden van droogte te overbruggen. Dit betekent onder meer hogere en flexibele peilen in de Binnenwaard en de aanplant van natte broekbossen rondom de Zouweboezem. Om wateroverlast in de laaggelegen Binnenwaard te voorkomen, wordt in het watersysteem een ‘ventiel’ aangebracht. In het geval van een lage afvoercapaciteit, wordt water tijdelijk ‘geparkeerd’ in deze tussenboezem – die tevens fungeert als ‘dorpsboezem’ waarvan de rand ruimte biedt aan woningbouw, kleinschalige bedrijvigheid en zonnevelden. Het water op zijn beurt stuurt het landgebruik. Oftewel zompige hooilanden in de Binnenwaard en groot-schalige broekbossen op de grens met Heerenlanden.

Eeuwenoude veenriviertjes rijgen de landschappelijke ingrepen aaneen. De Alblas is het hart van de Binnenwaard, de Giessen (met de Zouwe) verbindt broekbossen, wilgengrienden en rietmoerassen. Rondom de Natura 2000-gebieden Donkse Laagten en Zouweboezem ontstaan robuuste overgangsgebieden met adaptieve vormen van landgebruik.

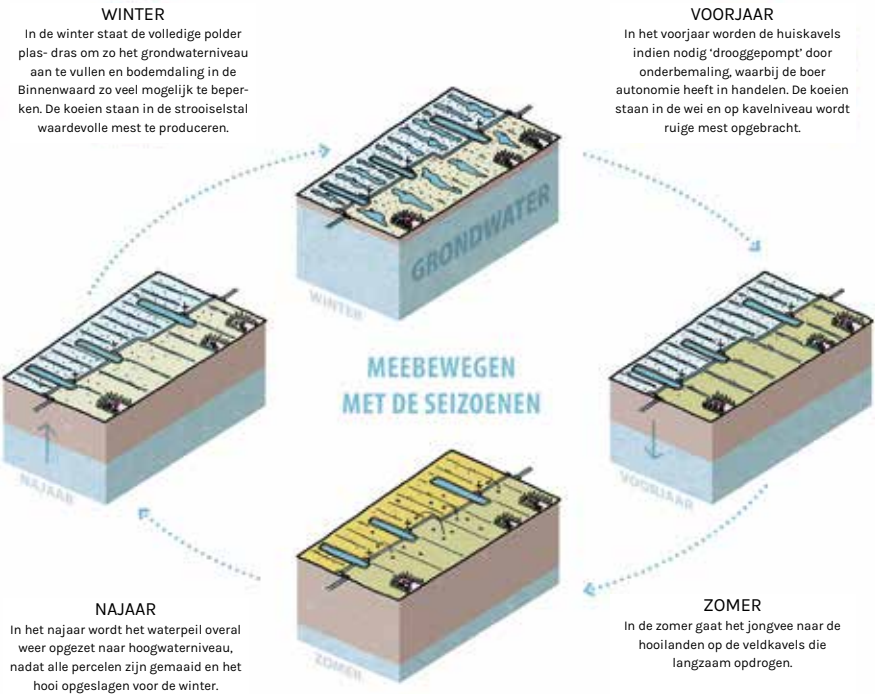
Differentiatie en boerendiversiteit / De vraag rijst hoe we in dit ‘meerwaardenlandschap’ boeren, burgers en ketens dichterbij elkaar brengen, zodat onderling begrip ontstaat, en een gezamenlijk verdienmodel. De Nederlandse landbouw richt zich doorgaans op kostenbesparing door schaalvergroting. Het model van de ruilverkaveling sluit daar naadloos op aan – grotere kavels, efficiënte inrichting, meer ruimte om te ‘boeren’. Omdat Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zich niet direct leent voor schaalvergroting en specialisatie, richten we ons zoals gezegd op differentiatie en ‘boerendiversiteit’. Cruciaal voor het welslagen van die ‘boerendiversiteit’ is het potentiële verdienvermogen van een individueel boerenbedrijf of een coöperatie van samenwerkende agrariërs. Dat verdienvermogen moet voortkomen uit de principes van de kringlooplandbouw. Het vee wordt gevoed met reststromen en produceert waardevolle mest. Koeien kunnen door herkauwen kruidenrijke en natte graslanden ‘omzetten’ in melk en vlees van hoge kwaliteit. Door korte ketens verkleinen we de afstand tussen boer en burger, het verdienvermogen wordt aangevuld met de levering van maatschappelijke diensten, zoals waterberging, CO₂-opslag en het vergroten van de biodiversiteit. Samengevat komt het neer op: lagere kosten door maximaal gebruik van lokale grondstoffen; meer inkomsten door het leveren van diensten aan de maatschappij en de burger; meer inkomsten uit voedsel dat uit het gebied komt met kortere ketens en bijzondere producten. Met een ruilverkaveling 2.0 moet dit voor elkaar komen. Die ‘waardenverkaveling’ bestaat uit zeven stappen.

Stap 1. Oprichting waardencommissie
De leden van de waardencommissie – verantwoordelijk voor het verloop van de waardenverkaveling – komen uit het gebied en zorgen voor vertrouwen en draagvlak. De commissie houdt kantoor in een zogenoemd ‘huis voor het landschap’, een plek van samenkomst voor reguliere commissiebijeenkomsten, lezingen en debatten over de veranderingen die Alblasserwaard-Vijfheerenlanden te wachten staan.

De bodem als basis voor een robuust watersysteem en aangepast landgebruik.

De bodemopbouw en het waterbeheer vormen de basis onder Meer Waard! De Donkse Laagten en de Zouweboezem zijn Natura2000-gebieden.

In de Binnenwaard wordt een grondgebruik voorgesteld dat meebeweegt met de seizoenen.

Stap 2. Begrenzing van het gebied
Voor een behapbare waardenverkaveling en het instellen van een gebiedsfonds moet het gebied niet groter zijn dan zeventuizend hectare. In het gebied komen opgaven en bestaande geldstromen samen en ‘valt er te schuiven’ met gronden en beheervormen. Een waardenverkaveling betekent niet dat bedrijfsverplaatsingen noodzakelijk zijn. Samenwerking tussen boeren onderling en tussen boeren en burgers kan eveneens voor meerwaarde zorgen.

Stap 3. Doelstellingen en toetsingskader
De waardencommissie stelt doelen voor de lange termijn vast – voor de aanpak van bodemdaling, de zorg voor bodemkwaliteit, de aanleg van een klimaatbestendig watersysteem, de toegankelijkheid van het landschap, het belang van biodiversiteit, enzovoorts. Wat zijn de waarden die we nog niet waarderen? Hoe verhouden zij zich tot elkaar als we ruilen en onderling ‘verrekenen’? De antwoorden op deze vragen worden vastgelegd in een toetsingskader.

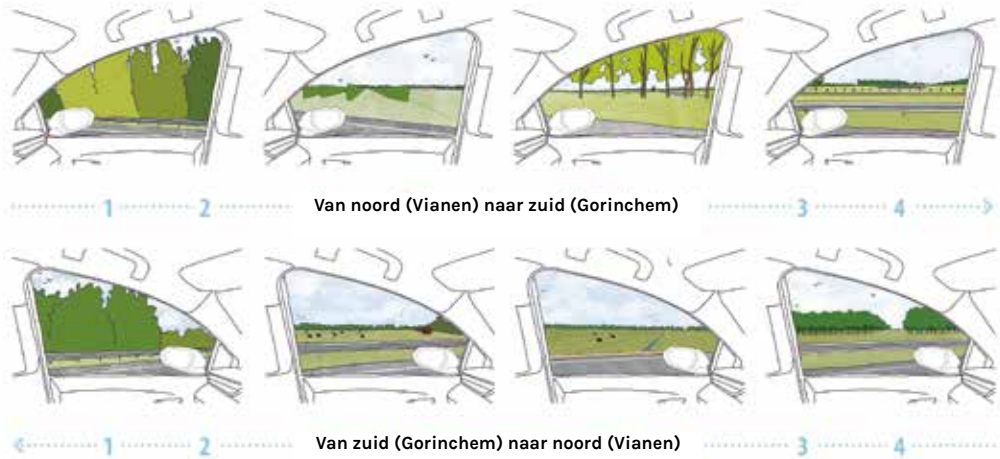
Stap 4. Waardenkaart
De Waardenkaart is een inrichtingsplan, een concreet handelingsperspectief. Hoe landen (gecombineerde) opgaven in het gebied? Kunnen klimaatopgaven, weidevogeldoelstellingen en stikstofnormeringen elkaar versterken? Maar ook: hoe komen we tot een betere agrarische bedrijfsstructuur, hoe ondersteunen we ‘stoppers’ en ‘verplaatsters’? Waar kunnen collectieve voorzieningen – zoals een collectieve opslagplaats voor hooi en strooisel – een plek krijgen?

Stap 5. Waardenbank
In de Waardenbank worden ingebrachte gronden gewaardeerd. In traditionele ruilverkavelingen

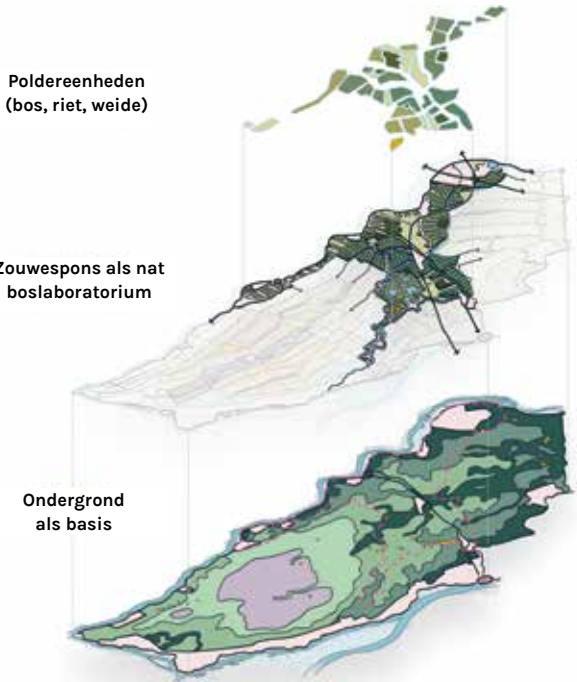
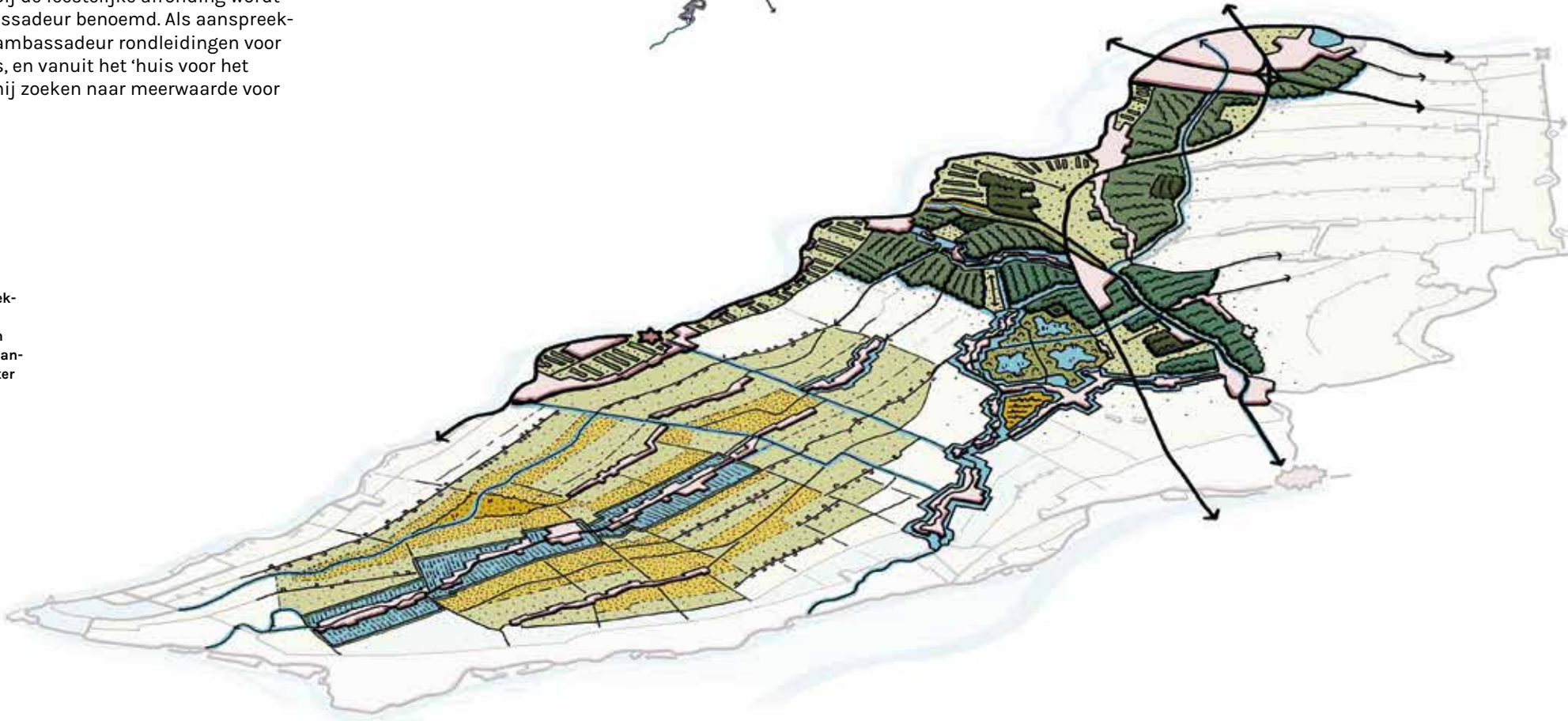
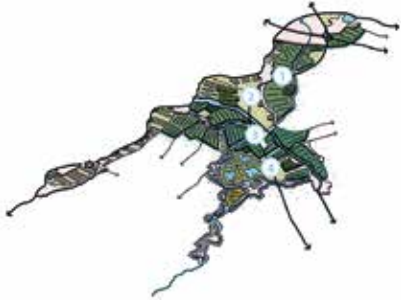
gebeurt dat door een steekproefsgewijze taxatie op gebiedsniveau, gebaseerd op bodemkaart, bestemming en ruimtelijke plannen. Deze schatting is een zogenaamde ‘verkeerswaarde’. Wij voegen hier de ‘meerwaarde’ aan toe, de toegevoegde waarde die de grond mogelijk bezit (denk aan het vasthouden van gebiedseigen water, het vastleggen CO₂). De verkeers- en toegevoegde meerwaarde vormen de basis waarop na de herverkaveling de grondwaarde bepaald wordt.

Stap 6. Waardenvoucher
Het denken in verkeers- en meerwaarden wordt juridisch vastgelegd. Het is denkbaar is dat gronden met ‘meerwaarde’ in de loop van de waardenverkaveling getaxeerd worden. Bijvoorbeeld door grondmonsters te nemen en het aantal regenwormen per vierkante meter te tellen – want dat zegt iets over de gezondheid van de bodem. Die tussentijdse taxatie en de mogelijke waardestijging van de grond wordt door de waardencommissie juridisch geborgd en vertaald in een ‘waardenvoucher’. Zo’n voucher legt tussentijdse resultaten vast en geeft een indicatie van het toegenomen verdienvermogen van de herverkavelde gronden.

Stap 7. Afronding
De waardenverkaveling heeft een looptijd van maximaal tien jaar. De inbreng, de tussentijdse waarde-bepalingen (via waardenpunten) en de eindsituatie worden met elkaar verrekenend, conform het toetsingskader uit stap 3. Bij de feestelijke afronding wordt een gebiedsambassadeur benoemd. Als aanspreekpunt verzorgt de ambassadeur rondleidingen voor boeren en burgers, en vanuit het ‘huis voor het landschap’ blijft hij zoeken naar meerwaarde voor het gebied.

De A27 is een parkway door het nieuwe landschap van Meer Waard! en ensceneert belevingen.

De Zouwespons met broekbossen en rabatbossen wordt dooraderd met een nat netwerk, zorgt voor aanvulling van het grondwater en beweegt mee met de seizoenen.

De huidige situatie in de Binnenwaard met de entree naar Bleskensgraaf.

36

Het adaptieve landschap van de Binnenwaard volgens Meer WAARD!. Een wandelroute loopt langs de tussenboezem. Aan de horizon collectieve hooischuren en zwermen grutto's.

37

De Zouwespons met broekbossen, purperreigers en de mogelijkheid om je eigen tiny house te bouwen in het riet.

TRANSFORMATIE VANUIT KERNLANDEN

K.A.S. ARCHITECTUUR EN STEDEBOUW, FREELANDSCHAP

De regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden verkeert in een impasse. Bodemdaling, de water- en klimaat-opgave, energietransitie, het behoud van het waardevolle cultuurlandschap, recreatie, de druk op de woningmarkt, Natura 2000-gebieden en stoppende boeren leveren talloze tegenstrijdigheden op. De omslag naar een natuurinclusieve kringlooplandbouw kan een einde maken aan al deze patstellingen. Natuur en landbouw zijn dan geen tegenpolen meer, kringlopen worden korter, burgers komen weer in contact met agrariërs en de verblijfskwaliteit van het buitengebied neemt toe. Meervoudig ruimtegebruik speelt hierin een sleutelrol. Om nieuwe vormen van landbouw, natuur, recreatie en wonen een plek te geven, dient er voldoende ruimte te zijn om te schuiven met huidige grondgebruiksvormen én om experimenten met kringlooplandbouw en nieuwe functiecombinaties tot wasdom te laten komen. In de kernrandzones, de dynamische gebieden rond dorpen en steden, zou actiever gestuurd kunnen worden op de vorming van ‘interactielandschappen’, waar boeren, ondernemers en burgers samen kunnen optrekken. Een kernrandzone is het grensgebied tussen buitengebied en woonkern en bestaat uit een ‘rode contour’ met daaromheen kleinschalige (gedoogde) functies. Ze zijn er in verschillende soorten en maten, afhankelijk van de ligging, omvang en dynamiek van de dorpskern. Van oudsher functioneren kernrandzones als ‘bijkoukens’: functies die veel ruimte nodig hebben, of overlast veroorzaken, belanden vaak buiten de rode contour, in de randzone. Door de jaren heen zijn deze gebieden verdicht geraakt, met alle gevolgen voor de ruimtelijke kwaliteit en de bereikbaarheid van het buitengebied van dien. Het plan wil dat tij te keren en de kernrandzones als een zelfstandige legenda eenheid erkennen en de omschakeling van ‘kernrand’ naar ‘kernland’ maken. Op die manier kan het potentieel van deze dynamische gebieden worden benut, en kunnen ze als startplekken voor de noodzakelijke transformatie van het platteland worden ingezet. Daarvoor is een procédé ontwikkeld, bestaande uit zes stappen.

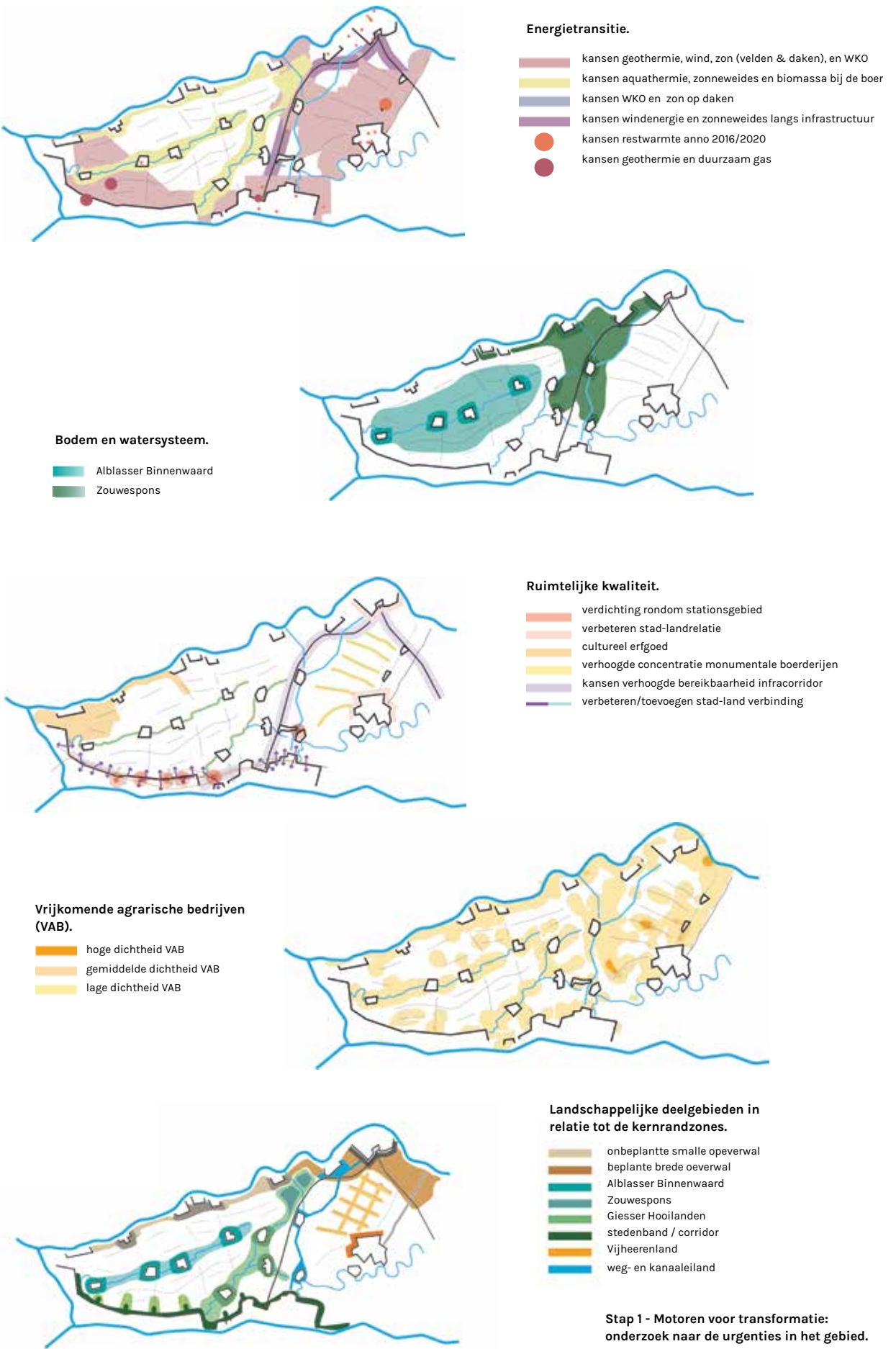
Stap 1. Motoren voor transformatie / Allereerst een inventarisatie van de belangrijkste gebiedsopgaven die kunnen dienen als ‘motoren’ voor verandering. Zoals de energietransitie. De duurzame winning van elektriciteit en warmte zal vooral in het landelijk gebied plaatsvinden, en omdat de energievraag vooral afkomstig is uit de woongebieden zijn de kernlanden voor de hand liggende plekken om vraag en aanbod bij elkaar te brengen - niet in de laatste plaats om

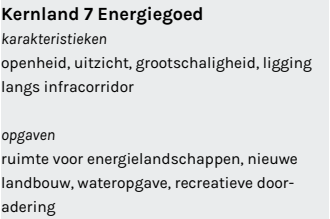
een hoog rendement te kunnen garanderen. Dit vormt het vertrekpunt voor de verdere zoektocht naar passende functiecombinaties. Ook de zorg voor een goede waterhuishouding en een vitale en gezonde bodem – essentieel om de stap naar kringlooplandbouw te maken – is een urgent vraagstuk, die ontwikkelingen in gang kunnen zetten. De gevarieerde opbouw van de bodem geeft richting aan de ontwikkeling van een toekomstbestendig watersysteem, een systeem dat meebeweegt met de seizoenen (‘vasthouden als het kan, uitslaan als het moet’). Dit vasthouden van gebiedseigen zoetwater beperkt de bodemdaling en overbrugt perioden van droogte. Om water vast te houden moet de sponswerking van de bodem hersteld worden. Denk aan zompige hooilanden in de Binnenwaard en grootschalige broekbossen rondom de Zouwe, die nieuwe condities vormen voor de landbouw, natuur, recreatie en woningbouw.

De ruimtelijke karakteristiek van Alblasserwaard-Vijfheerenlanden loopt uiteen. Aan de ene kant de molens, lintdorpen en weidse vergezichten, aan de andere kant harde dorpsranden en infrabundels die de relatie tussen stad en land verstoren. Die verbindingen moeten worden hersteld, bijvoorbeeld door stationslocaties aan te wijzen als overstappunten. Daarnaast moeten delen van het landschap beschermd worden, zoals het lijn- en kamerlandschap van Vijfheerenlanden. Tot slot de omgang met vrijkomende agrarische bebouwing. Welke kansen bieden stoppende boeren voor het verkrijgen van schuifruimte voor de beoogde transitie?

Stap 2. Conclusiekaart met opdrachtkaarten / De urgenties leiden tot een overzichtskaart met daarop de kernlanden en hun families en de belangrijkste motoren voor verandering. Per kernland is een zogenoemde ‘opdrachtkaart’ gemaakt waarin de kernkwaliteiten, doelen en opgaven zijn beschreven. In het ene dorp gaat het om de versterking van cultuurhistorische waarden in combinatie met bijvoorbeeld fruitteelt, in een ander dorp ligt de opgave in het verbeteren van de stad-landverbinding. En in weer een ander dorp is dat het opwekken van duurzame energie met natuurontwikkeling. Met de opdrachtkaarten komt een discussie op gang over hoe ontwikkelingen moeten verlopen en wie waar verantwoordelijk voor is of wil zijn.

Stap 3. Van kernrand naar kernland / Door de aanpak van de opgaven ontstaan tussen de kernen en het buitengebied de beoogde ‘interactielandschap-

pen’, waarin ook nieuwe vormen van eigenaarschap gestalte kunnen krijgen – zoals commons. Doordat de kernlanden in verschillende landschap-pelijke zones liggen, de accenten in de urgenties en de opgaven verschillen, én kernlanden te maken hebben met een wisselende politieke en sociale con-text, ontstaan er verschillende, elkaar versterkende, clusters van bosbouw, natte teelten, energieopwek-king, dagrecreatieve functies, subtielke, harde, luwe en dynamische plekken.

De kernlanden zijn de gebieden waar de juiste boer op de juiste plek terecht komt. Vormen van ruimte-gebruik, eigendommen en teelten kunnen worden uitgewisseld of uitgeruild met andere gebieden. De kernlanden worden via een fonds verworven of de ‘urgentiehouder’ krijgt de mogelijkheid om delen van het kernland te verwerven. Vrijkomende percelen krij-gen eveneens een opdrachtkaart en een ‘gebiedsma-kelaar’ bemiddelt tussen de belangen van het gebied en die van de ondernemer.

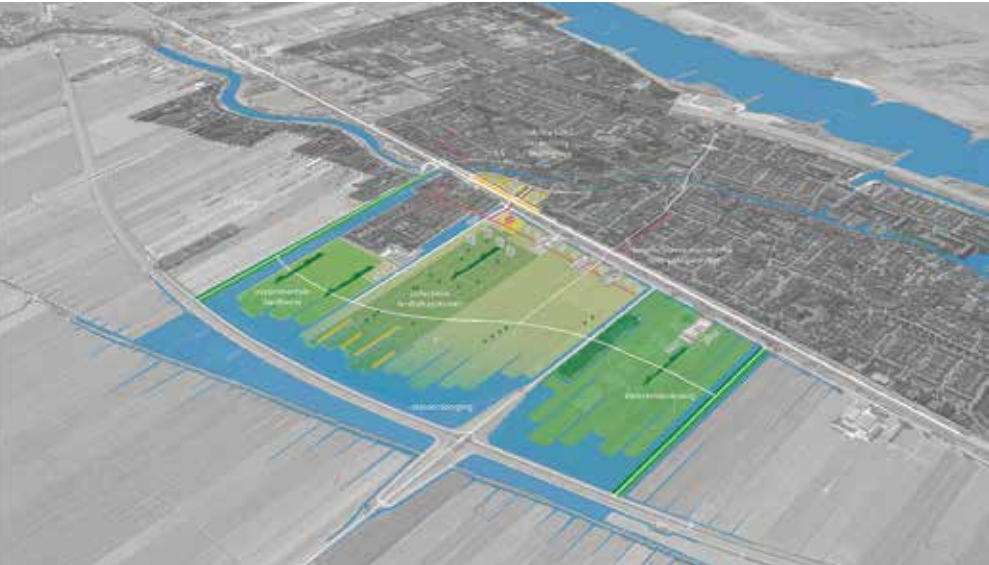
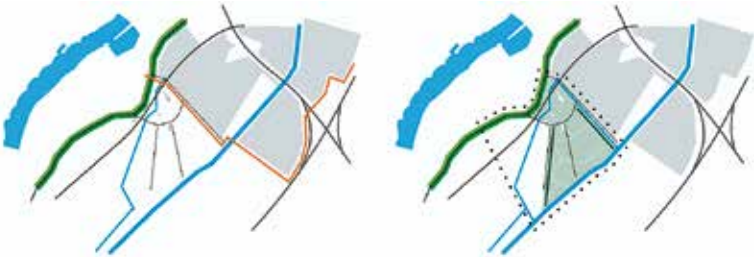
Stap 4. Maakbaarheid kernlanden / De kernlandzo-nes hebben een eigen legenda-eenheid. Daarbinnen wordt regelgeving versoepeld en richtlijnen ingesteld. Onder het mom van ruilverkaveling 2.0 vinden ‘schui-foperaties’ plaats zodat in de kernlanden ruimte ontstaat voor nieuwe ondernemers. Op basis van een natuurlijk faseringsproces ontstaat op VAB-locaties ruimte voor nieuwe landgoederen.

Stap 5. Interactielandschap kernlanden / In de kernlanden bestaan de kringlopen uit korte lijnen tussen energie, actoren en gebruikers.

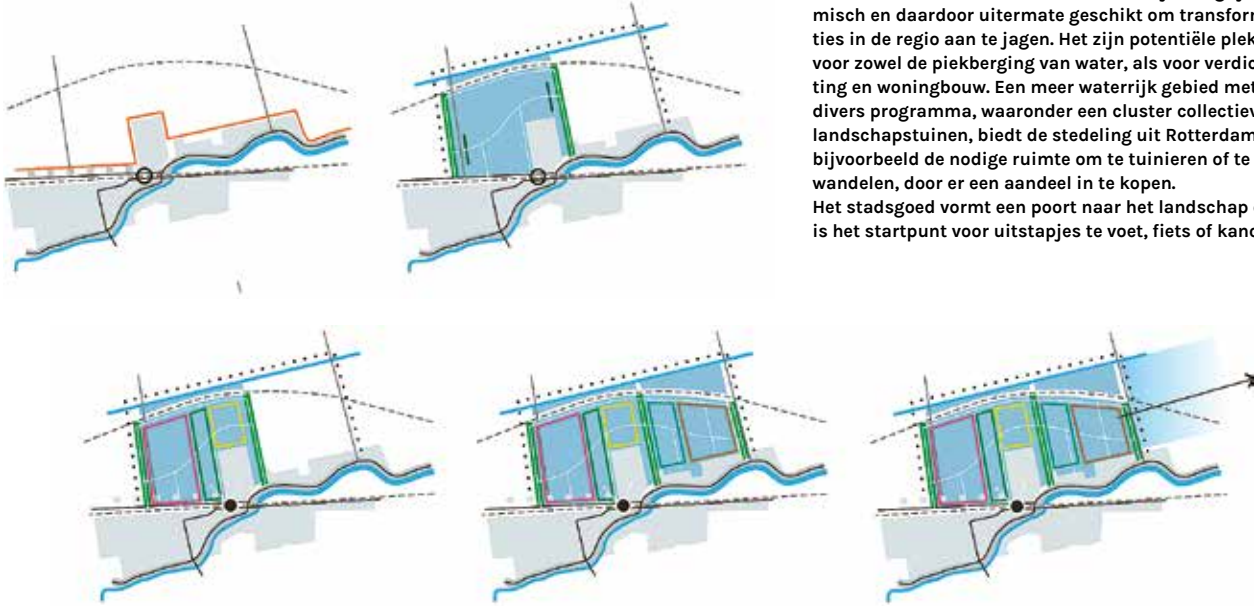

Het Broekgoed bij Vianen-West is de eerste aanzet is tot de realisatie van de Zouwespons, het waterrijke bosgebied op de hogere delen van de Alblasserwaard, waar water kan worden vastgehouden en in tijden van droogte de lagergelegen polders kan voeden met zoetwater. Dit ‘Sponsgoed’ is een eerste ‘landschaps-kamer’ binnen de grotere structuur. Het verhoogde peil in combinatie met bos is essentieel voor de levensvatbaarheid van de regio als geheel.

Stap 6. Uitwerking van drie deelgebieden / Door het kernland rondom het lintdorp Molenaarsgraaf in te richten als ‘watergoed’ en onderdeel te maken van het regionale boezemsysteem, ontstaat een water-rijk gebied met recreatiemogelijkheden en kansen voor de energietransitie. Een deel van het watergoed wordt ‘geadopteerd’ door het naastgelegen bedrij-venterrein – voor bijvoorbeeld de plaatsing van kleine windmolens of de aanleg van verblijfsplekken voor werknemers. Elders zorgt de bouw van waterwoning-ten voor een sluitende businesscase en introdu-ceert de agrarisch ondernemer nieuwe vormen van kringlooplandbouw – teelt van cranberries, lisdodde en olifantsgras. Het ‘broekgoed’ bij Vianen-West is een eerste aanzet voor de realisatie een waterrijk bosgebied waar water wordt vastgehouden. Het landgoed wordt beheerd door een collectief van ondernemers en is ‘dooraderd’ met fiets- en wandelpaden. Op de drogere delen bieden productiebossen kansen voor de extensieve veeteelt, waarbij koeien en schapen tussen de bomen grazen. Gezinnen uit de stad plukken er hun eigen fruit. In het hart van het gebied is plek voor zelfbouw en tiny houses. Tot slot het ‘stadsgoed’ bij het station van Hardinx-veld-Giessendam. Het is een poort naar het land-schap, een startpunt voor uitstapjes. De iconische geothermiec centrale is de belichaming van het streven naar een energieneutrale samenleving. Een innovatieve boer gebruikt de landbouwgrond om te experimenteren met nieuwe vormen van landbouw.

Voorbeelduitwerking voor het Stadsgoed Hardinxveld-Giessendam. Plekken rondom stations zijn hoogdyna-misch en daardoor uitermate geschikt om transfor-maties in de regio aan te jagen. Het zijn potentiële plekken voor zowel de piekberging van water, als voor verdich-ting en woningbouw. Een meer waterrijk gebied met divers programma, waaronder een cluster collectieve landschapstuinen, biedt de stedeling uit Rotterdam bijvoorbeeld de nodige ruimte om te tuinieren of te wandelen, door er een aandeel in te kopen. Het stadsgoed vormt een poort naar het landschap en is het startpunt voor uitstapjes te voet, fiets of kano.

De transformatie tot het Stadsgoed Hardinxveld-Gies-sendam: via een interactielandschap en het instellen van meerdere randgoederen naar een ontwikkeling buiten de kernrandzone.

Onder: In verschillende stappen wordt het broekgoed als interactielandschap door onder andere het maken van een landschappelijk raamwerk en de ontwikkeling van meerdere landgoederen de Zouwespons gereali-seerd. Er is ruimte voor experiment en nieuwe teelten.

BOER AAN HET ROER! EEN VERRUKKELIJK LANDSCHAP: EETBAAR, BELEEFBAAR, TASTBAAR EN GEZOND

RHO ADVISEURS

Alblasserwaard-Vijfheerenlanden heeft veel te bieden: grootse natuur, spannende waterstructuren, lange lijnen naar de horizon. Hier komen stedelingen op adem. Maar dit landschap staat onder druk. Het klimaat verandert, de biodiversiteit loopt terug, de voedselvoorziening moet anders. De regio heeft behoefte aan een nieuw toekomstbeeld, waarin grote daden onoverkomelijk zijn. Zo moet de landbouw veranderen – in evenwicht met water en bodem, aangepast aan een ander klimaat. En nieuwe landschappen zijn nodig, voor natuurontwikkeling, de omgang met grondstoffen en energieopwekking. Dit alles passend bij het open landschap met linten in de Alblasserwaard en het kleinschalige bovenland met uitzichten in Vijfheerenlanden.

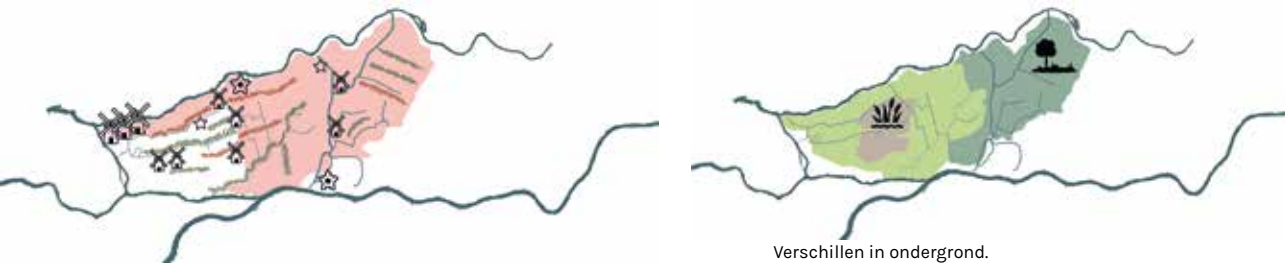
Veel van die veranderingen komen terecht op het bord van de boer. Die heeft immers de ruimte, die is volgens velen verantwoordelijk voor alles wat misgaat. Maar diezelfde boer ligt aan de ketting – gevangen tussen investeringen en rentelasten enerzijds en voortdurende veranderingen in de regelgeving anderzijds. Het is voor agrariërs ondoenlijk om alle problemen en opgaven van antwoorden te voorzien. Pas als de focus op schaalvergroting en intensivering wegvalt, maken duurzame vormen van landbouw een kans. De gewenste veranderingen komen alleen tot stand als de boer weer de ruimte krijgt om te doen waar hij goed in is: een boterham verdienen met de opbrengsten van het land; innoveren en verduurzamen; zorgen voor de omgeving, het landschap, het erfgoed. Oftewel: de boer moet weer aan het roer.

Drie koerswijzigingen / Drie fundamentele koerswijzigingen zijn nodig om boeren ruimte te geven. Allereerst moet de balans voortaan op regionale schaal worden opgemaakt – en niet langer per boerenerf. Er wordt niet langer per chemisch element gekeken, maar naar een integraal evenwicht dat financieel uit kan. Elke transitie heeft namelijk een positieve maatschappelijke balans. Door de baten in een regionaal fonds te kapitaliseren, komt geld vrij om de omslag naar het ‘nieuwe boeren’ te ondersteunen. Ten tweede is een verhoging van het waterpeil nodig. Door het verlagen van de waterstand verdroogt en oxideert het veen – met bodemdaling en CO₂-uitstoot tot gevolg. Boeren moeten in staat worden gesteld om hun bedrijfsvoering stap voor stap aan te passen aan het nieuwe peil. Vooralsnog zijn drie peilgebieden denkbaar: continu nat (centraal in de Alblasserwaard); seizoensafhankelijk nat en droog (aan de randen van de Alblasserwaard); altijd droog (in Vijfheerenlanden).

Ten derde moet een einde komen aan het over de hele wereld ‘slepen’ van nutriënten, energiebronnen en (bouw)stoffen waardoor geld ‘weglekt’ naar andere economieën en het milieu fikse schade ondervindt. Streekeigen voeding, energie en bouw verminderen de CO₂-uitstoot en zorgen dat het geld in de regio blijft. Zo kan een groot deel van het afval uit de omliggende steden worden hergebruikt als veevoer. Ook restpartijen – zoals gewasresten van de koolteelt – uit naburige landbouwregio’s kunnen als veevoer worden gebruikt. Daarnaast zijn de insectenteelt en rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZI) potentiële partners voor de levering van nutriënten.

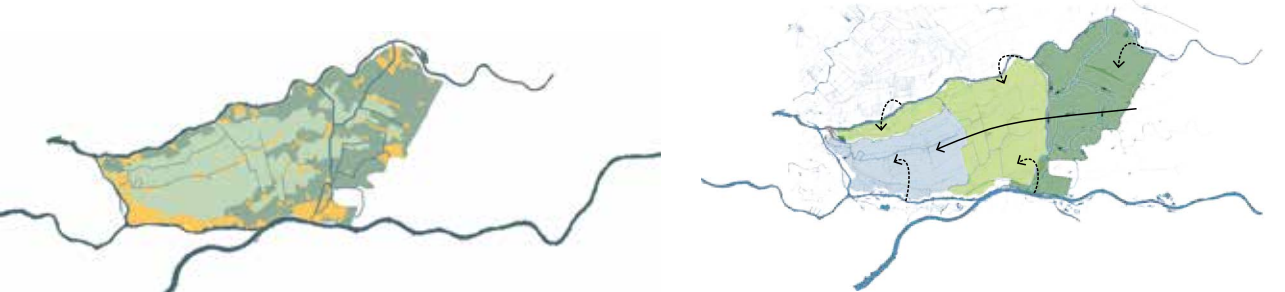
Nieuwe opbrengsten uit nutriënten, stikstof en duurzame energie / Door de omslag naar kringlooplandbouw (extensivering, verkleinen van de veestapel) neemt het aantal stikstofbronnen af. Daarmee komt stikstofsaldo vrij voor andere ontwikkelingen. Door dit saldo te borgen in een regionale ‘stikstofbank’ kunnen bijvoorbeeld regionale (bouw)projecten doorgang vinden. De saldo’s kunnen ook verhandeld worden voor projecten buiten de regio – alleen al in de westflank van de Randstad liggen honderden projecten stil vanwege een minimale depositietoename. Door het initiatief bij de boeren te leggen liggen ook voor het energievraagstuk kansen voor het oprapen. Bijvoorbeeld vooruitstrevende agrariërs (met een energieneutrale bedrijfsvoering) die de gewonnen energie uit zon en wind opslaan in waterstof – voor lokaal gebruik en als buffer voor de regionale energievoorziening. Of het omzetten van biologisch afval en mest in biogas voor de verwarming van de lintbebouwing. De dorpen en steden worden van energie voorzien door ‘warmtehub’s bij de RWZI’s en regionale windparken langs infrastructuur.

Ontwikkelingsperspectief / Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is geen progressieve regio. Voor veel veranderingen is nog geen draagvlak. Boeren aanspreken kan alleen als er een duidelijk ontwikkelingsperspectief op tafel ligt. Het land wordt stap voor stap vernat en door een duidelijke meerjarenplanning en een helder einddoel kunnen boeren hierop anticiperen. Er worden heldere doelen geformuleerd voor de jaarlijkse reductie van de CO₂- en stikstofuitstoot. Boeren krijgen de gelegenheid om zelf stappen te zetten en onderlinge afspraken te maken. Ook het verkleinen van de veestapel, het stoppen met de invoer van soja en maïs en het hergebruik van afval en afvalwater worden als mijlpalen in het regionale monitoringstelsel vastgelegd. Deze perspectieven winnen aan kracht als voor de boeren duidelijk is waar de ‘motor-

Rijke cultuurhistorie.

Verschillen in ondergrond.

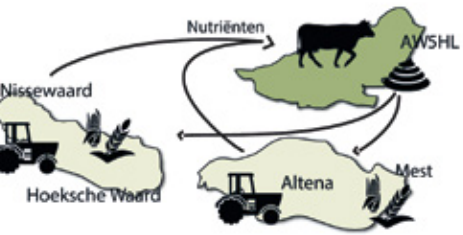
Verschillende hoogtes

Nieuw watersysteem.

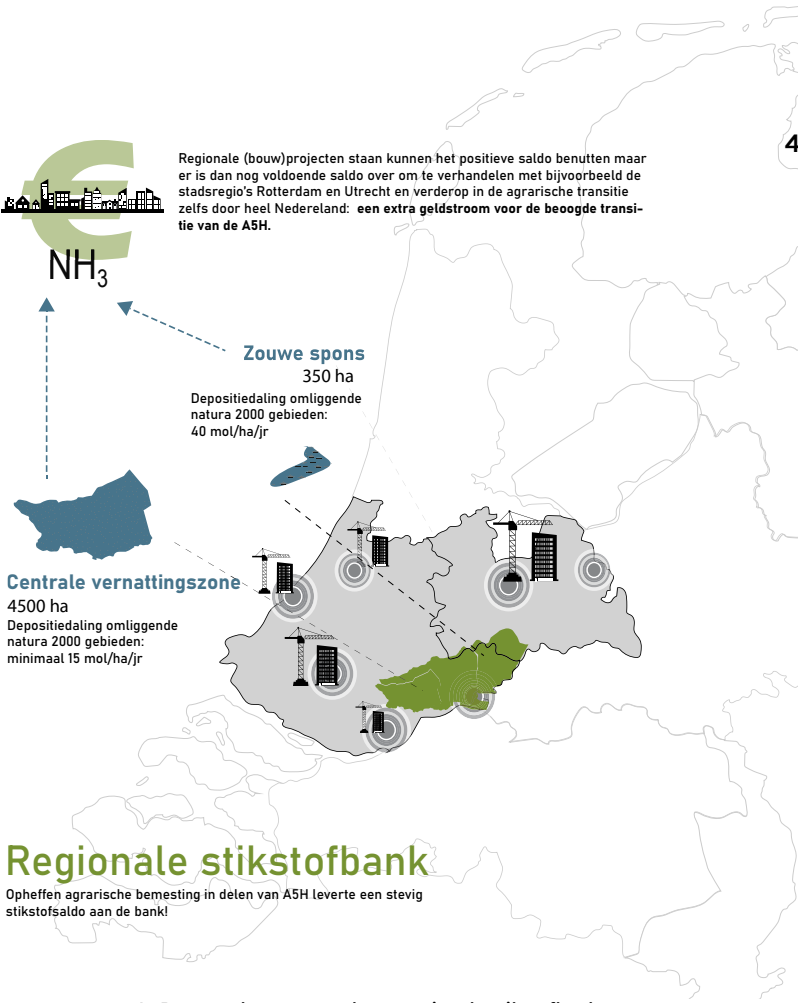
Bestaande waarden als uitgangspunt voor de koerswijzigingen.

Het circulaire landschap: afval uit de stad is grondstof voor veevoer.

Complementaire productielandschappen.

In Boer aan het roer speelt een regionale stikstofbank een belangrijke rol. Verdienen op nationale schaal en uitgeven op regionale schaal.

tjes' voor individuele en collectieve vernieuwing en verandering zitten.

Motor 1: geld

De belangrijkste motor voor verandering is geld. Nieuwe inkomsten – en daarmee de basis voor nieuwe verdienmodellen – liggen in het verhandelen van stikstof- en CO₂-rechten. Maar ook in het verlagen van de btw voor duurzame en lokale producten, financiële regelingen voor natuurbeheer en het verkorten van de keten tussen boer en consument.

Motor 2: eigendom

Bij het rond maken van de kringlopen en het lokaal invullen van transitie is (gedeeld) eigendom cruciaal. Denk aan coöperaties waarin inwoners financieel deelnemen in hun eigen voedselvoorziening – met een paar weekenden per jaar zaai- en oogstfeesten. Een regionaal landbouwbureau begeleidt de verplaatsing van boerderijen. Ruilverkaveling is nodig om boeren de gelegenheid te geven een eigen bedrijfsmodel te kiezen en een goede locatie.

Motor 3: hotspots en knooppunten

Zoals gezegd kunnen rioolwaterzuiveringsinstallaties naast water ook energie en nutriënten leveren. Gemeentewerven en inzamelpunten zijn knooppunten voor het hergebruik van puin, hout, groenafval

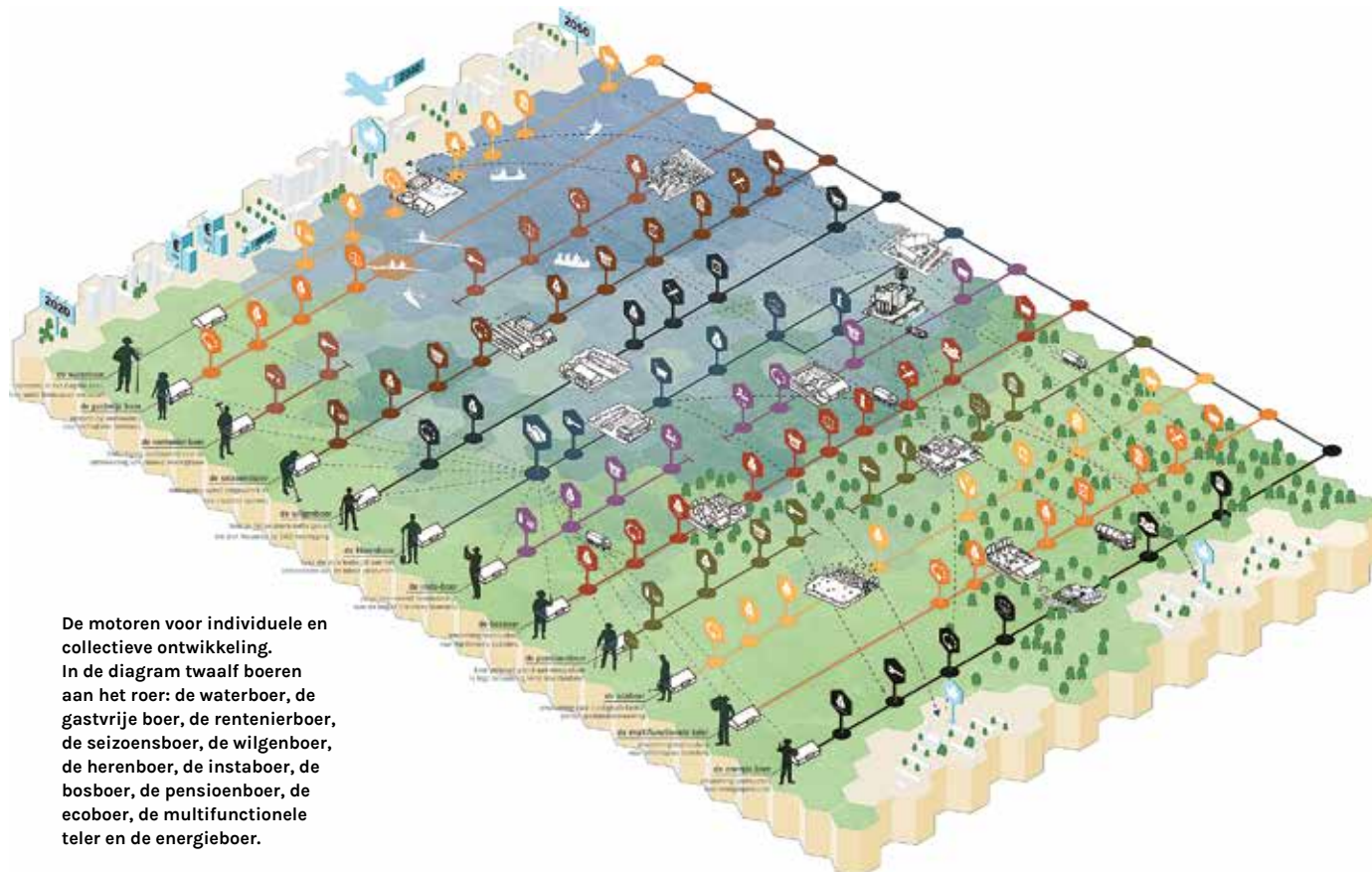
en glas. Rondom Gorinchem en Vianen zijn 'hubs' bij windturbines denkbaar – schakels tussen energieopslag en -distributie, bedrijventerreinen en warmtenetten.

Motor 4: overheid

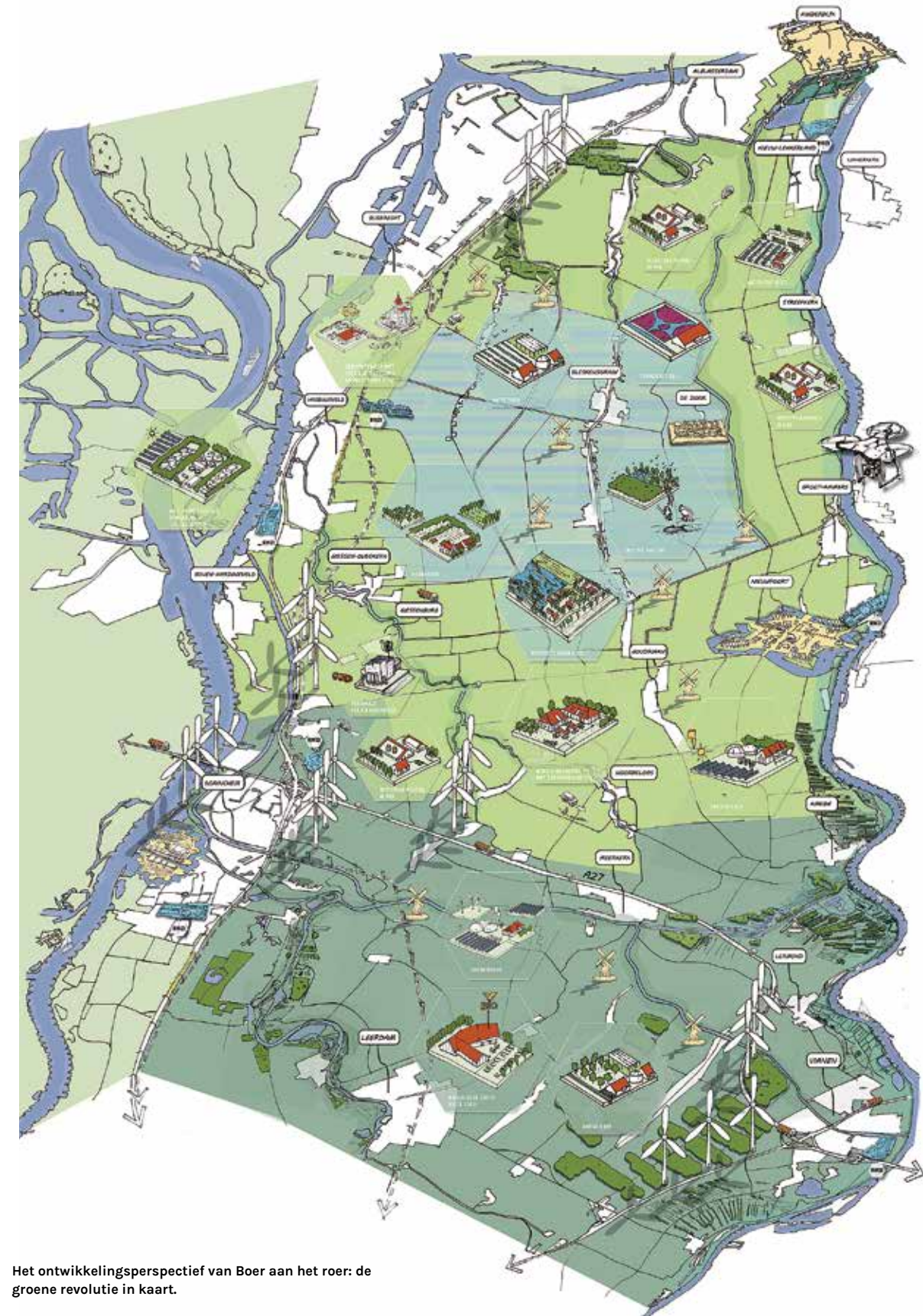
Zonder faciliterende overheid krijgen veel veranderingen geen kans en stopt de transitie. Overheden hebben dan ook een taak in het coördineren van grondstoffencycli en de oprichting van een stikstofbank; het aanpassen van het watersysteem; het veranderen van regelgeving voor het op gang brengen van nutriëntencycli; de invoer van extra heffingen op kunstmest en veevoer van buiten Nederland; het zorgen voor planologische ruimte.

Nieuwe boeren / Uiteindelijk zal Alblasserwaard-Vijfheerenlanden kennismaken met een nieuwe generatie boeren. Zoals de waterboer, die zijn vee verkoopt en met de CO₂- en stikstofgelden een stuk land onder water zet voor de teelt van cranberries. Of de bosboer die op zijn land hout verbouwt, CO₂- en stikstofgelden int en houten woningen met rietdak aanbiedt. Dan is er de herenboer die duurzame producten lokaal aan de man brengt en de horeca voorlicht over kwaliteitsvoedsel van dichtbij. Tot slot de 'instaboer' die via sociale media bedrijfsuitjes aanbiedt, bezoekers trekt en het boerenleven onder de aandacht brengt.

46

47

GEDEELD WINNAAR REGIO ALBLASSERWAARD VIJFHEERENLANDEN
MEER WAARD!
BUREAU PETER DE RUYTER LANDSCHAPSARCHITECTUUR, ATELIER DES
HOLLANTS, WAGENINGEN UNIVERSITY, BOERENVERSTAND, KADASTER
TRANSFORMATIE VANUIT KERNLANDEN
K.A.S., FREELANDSCHAP

Misschien heeft het te maken met de breed gedragen overlegstructuur, met de van-zelfsprekendheid waarmee boeren en anderen in dit polderland samenwerken, maar Alblasserwaard Vijfheerenlanden is de enige regio waar de drie teams nauw hebben samengewerkt. Die kruisbestuiving is vooral merkbaar tussen de inzendingen TRANSFORMATIE VANUIT KERNLANDEN en MEER WAARD! In de niet mis te verstane bewoordingen van de jury: ‘Ze horen bij elkaar, hebben elkaar nodig, sluiten naadloos op elkaar aan. Kortom, ze verdienen allebei de eerste prijs.’

Die gelauwerde wisselwerking gaat als volgt. MEER WAARD! biedt een regionaal verhaal voor de lange termijn en bevat oplossingen waarmee boeren vooruit kunnen. Het uitgangspunt: de bodemkwaliteit en het watersysteem zijn weer leidend in het bepalen van het grondgebruik en de landschappelijke waarde die daaruit voortkomt. Of zoals de Raad voor de Leefomgeving schrijft: ‘Functie volgt bodem – dus op basis van bodemkwaliteit bepalen wat waar het beste kan plaatsvinden.’ Dit startpunt uit zich ruimtelijk en methodisch. In ruimtelijk opzicht gaat het om het vernatten van de Binnenwaard om bodemdaling tegen te gaan, en de aanplant van een klimaatbos op de overgang van Alblasserwaard naar Vijfheerenlanden om de sponswerking van de Zouwe te vergroten. De inzenders pleiten voor een ruilverkaveling nieuwe stijl, een zogenoemde ‘waardenverkaveling’, waarmee onder auspiciën van een ‘waardencommissie’ – lees: een common – urgente doelen als bodemkwaliteit, CO₂-uitstoot en natuurontwikkeling hand in hand gaan met economische perspectieven voor boerenbedrijven – denk aan een gezamenlijke mestverwerking of hooiopslag.

Het plan TRANSFORMATIE VANUIT KERNLAND biedt een krachtig en concreet instrument om de in Meer WAARD! bepleite grondruil voor elkaar te krijgen – sterker nog, het zou bij wijze van spreken morgen in gang kunnen worden gezet. De jury roemt de keuze om specifiek te werk te gaan. In het ene dorp vragen de cultuurhistorische waarden om versterking, in het andere dorp ligt de opgave in het verbeteren van de stad-landverbinding en in weer een ander dorp in het opwekken van duurzame energie. Door rond elk dorp heel precies de opgave te formuleren, daar het ruilproces op in te richten en elke kavel een ‘opdracht’ mee te geven, is het reëel dat daadwerkelijk een beweging op gang komt waarmee op regionaal niveau de ‘juiste boer op de juiste plek belandt’ – zoals betoogd door de makers van Meer WAARD!.

De streekjuryleden Roelof Bleker (oud-dijkgraaf) en Dirk van der Borg (oud- burgermeester van de gemeente Molenlanden) vinden dat beide voorstellen tot de verbeelding spreken en uitvoeringskracht uitstralen. Dit is volgens hen essentieel in een gebied waar, net als op zoveel plekken, veel plannen vroegtijdig een zachte dood sterven. Van der Borg vermoedt dat veel mensen zich herkennen in de strategie achter het plan Transformatie vanuit Kernlanden, juist omdat ze – helemaal in de geest van de nieuwe omgevingswet – zelf mogen bepalen wat er op de zogenoemde ‘urgentie- en opdrachtkaarten’ moet komen te staan. Daardoor ontstaat rust, aldus de voormalige burgermeester. Mensen hebben vaak het idee dat veranderingen zomaar en overal plaatsvinden. De bedenkers van Transformatie vanuit Kernlanden maken daar een einde aan: de rigide scheiding tussen stad en land wordt verlaten en per dorpsrand wordt duidelijk gemaakt wat daar binnen afzienbare tijd moet en staat te gebeuren. Roelof Bleker vindt vooral het klimaatbos kansrijk, dat volgens de inzenders van Meer WAARD! de sponswerking van de Zouwe vergroot. ‘Een helder project dat iedereen begrijpt, dat we als het ware morgen kunnen aanleggen.’

Uiteraard resten er vragen. Bij Transformatie vanuit Kernlandzones bestaan twijfels of publieke opgaven in het samenspel tussen bewoners en boeren wel op de opdracht-

kaarten belanden – ‘Daar moeten instituties dan voor zorgen’, aldus de jury. Bovendien is er enige discussie over de woningbouw. De jury waardeert de keuze om woningbouw niet als aanjager te nemen, wat in de eerste prijsvraagronde nog wel de gedachte was. Op basis van onderzoek concluderen de inzenders dat het met de woningbehoefte wel meevalt en dat bouwlocaties rondom stations en op plekken met vrijkomende agrarische bebouwing (VAB) voldoende zijn. Toch vraagt de jury zich af of de nadruk op ‘groene projecten’ voldoende geld in het laatje brengt om de waarde van het land op peil te houden.

In het geval van Meer WAARD! blijven bij vooral de streekjuryleden twijfels bestaan of de waterproblematiek en bodemdaling echt zo extreem zijn als de inzenders het voorstellen. Of anders gezegd: is dit voldoende urgent om in actie te komen? De inzenders twijfelen daar overigens geen moment aan. Zij bepleiten dat de bestaande productiesystemen niet langer zijn vol te houden en menen dat onder agrariërs een grote bereidheid is om mee te doen. Of zoals de landbouwexpert in het team zegt: ‘De boze demonstranten op het Malieveld zijn slechts een minderheid.’

Het besluit om Meer Waard! en Transformatie vanuit Kernlanden uit te roepen tot winnaars betekent automatisch dat de derde inzending BOER AAN HET ROER buiten de boot valt. De jury benadrukt dat zij net als in ronde 1 gecharmeerd zijn van het idee om boeren en hun bedrijfsvoering centraal te stellen in de zoektocht naar een ‘verrukkelijk landschap’. De keuze om vooraf geen ontwerp te tekenen, maar de verscheidenheid onder agrariërs en hun individuele keuzes een prominente rol te geven in de vorming van een duurzaam en natuurinclusief landbouwland, kan nog steeds op goedkeuring rekenen. Maar nu de uitwerking onder ogen komt, voert teleurstelling de boventoon. Dit komt vooral door het vermoeden dat de boeren toch niet zo aan het roer staan als de inzenders voorspiegelen. Zijn boeren daadwerkelijk de landschapsvormende kracht of moeten ze straks gewoon invulling geven aan de grote koerswijzigingen die van bovenaf zijn opgelegd, zoals stoppen met peilverlaging, focus op regionale economie, inzet op kringlooplandbouw. Dit top-downkarakter wordt versterkt door de grote rol die de inzenders toedichten aan geld. Op zich niet gek, want het efficiënter inzetten van financiële stromen en subsidiepotten is hoe dan ook noodzakelijk, maar de jury is bang dat geld allesbepalend wordt. Of zoals een jurylid stelt: ‘Niet boeren staan aan het roer, maar het ministerie van Financiën.’

Kempen en Groote Heide

De Kempen en Groote Heide vormen een groen cultuurgebied tussen Tilburg, Eindhoven, Turnhout en Maarheeze. Er liggen moderne voedselproductielandschappen, ontginningen en mooie landgoederen. De belangrijkste waterloop is de Dommel die er van zuid naar noord doorheen stroomt. De landbouw en maakindustrie zijn de motoren achter een regionaal verankerde, maar internationale economie. Tegelijkertijd hebben industrie, infrastructuur en intensieve veehouderij hun impact op de natuur en de verblijfskwaliteit van het landschap. Het stroomgebied van de Dommel heeft een belangrijke natuur-, bodem- en wateropgave. De realisatie van klimaatbestendige beekdalen is nodig, net als het vinden van oplossingen voor de verdroging van de hoge zandgronden. Vanwege de vele Natura 2000-gebieden is het Programma Aanpak Stikstof (PAS) bepalend voor de ontwikkelruimte. In het gebied klinkt de roep om de kwaliteiten van de Kempen en Groote Heide het juiste podium te geven, om zo een aantrekkelijk toekomstperspectief te bieden. Deelname aan de Eo Wijersprijs kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren. Energie, productieve natuur, de helende werking van het landschap en economische vestigingsvoorwaarden zijn thema's waarbij het landschap fungeert als productie- én verblijfsruimte. Voor de grote steden en de kleine kernen is het van groot belang om de kwaliteit van het landschap op een hoger niveau te krijgen. Hier wordt zowel bestuurlijk als van onderop aan gewerkt.

De regionale partners willen projecten en ontwikkelingen samenbrengen in een 'slim maaklandschapsark', kort samengevat als S.MAAK Park, zonder het karakter van bestaande samenwerkingsverbanden te doorbreken. De Kempen en Groote Heide staan voor een aantal grote opgaven die om fundamentele en structurele antwoorden vragen. Via deze Eo Wijerseditie hopen de regiopartners praktische oplossingsstrategieën op tafel te krijgen om in ieder geval twee opgaven in goede banen te leiden. Allereerst de totstandkoming van een 'slimme maakregio': de Brainport Metropoolregio Eindhoven. Dit vraagt enerzijds om een transitie naar een combinatie van extensieve en landbouwinclusieve natuur, en een intensieve kringlooplandbouw. Anderzijds moet door de (internationale) maakindustrie met deze nieuwe landbouwwormen worden verbonden. Kunnen deze werelden elkaar vinden in slimme voedsel- en duurzame energielandschappen? Ten tweede de opgave van een aantrekkelijk en klimaatbestendig landschap. Stad en platteland hebben elk een bodem- en watersysteem met specifieke problemen. Droogte en wateroverlast kunnen gelijktijdig en vlak naast elkaar bestaan. Slimme verbindingen zouden voor beide biotopen problemen kunnen oplossen en kansen bieden. Om via deze twee opgaven tot structureel landschapsherstel te komen is een holistische aanpak met een langetermijnvisie cruciaal. Ruimtelijke kwaliteit, biodiversiteit en een gezonde woon- en

werkomgeving zijn voor het parklandschap van de Kempen en Groote Heide belangrijke voorwaarden.

Hoe kunnen we van dit gebied een S.MAAK Park maken? Kunnen stad en platteland elkaar vinden en versterken? Is een regionale insteek denkbaar om een aantrekkelijk en vitaal (productie)landschap van de toekomst te maken? Hoe kunnen bedrijven, organisaties, gemeenten en inwoners elkaar inspireren om bijdragen te leveren aan hun toekomstige leefomgeving? In de Kempen en Groote Heide bestaat al een patchwork van slimme praktijkinitiatieven. Deze maakkracht moet in kaart worden gebracht, en projecten moeten verbonden en opgeschaald worden. Het ontwerp voor S.MAAK Park wordt niet 'van bovenaf' door overheden gemaakt, maar ontstaat vanuit de creatieve Brabantse geest, met de bijbehorende cultuur en ethiek. Ontwerp kan de slimheid van gehanteerde strategieën zichtbaar maken.

Kortgezegd luidt de opgave: schets voor de Kempen en Groote Heide – en in relatie tot Brainport Metropoolregio Eindhoven – de contouren van een ontwikkelstrategie om de paradox van de productie- en verblijfswaarde van het landschap op te heffen. Maak gebruik van de ontwerpkracht en de ideeënrijkdom van bestaande initiatieven. Neem het landschap als basis voor het ontwerp van het S.MAAK Park, waarin de twee primaire opgaven inhoudelijk (economisch) en fysiek-ruimtelijk met elkaar verbonden worden.

Regionale opdrachtgevers
Provincie Noord-Brabant, Waterschap de Dommel, Huis van de Brabantse Kempen, Natuurgrenspark De Groote Heide, Rabobank De Kempen, Commonland, Natuurmonumenten, LTO, Brabants Landschap

LANDSCHAPSCONNECTOREN

– TRANSITIE VRAAGT OM GELEIDING

BRO ONTWERP- EN ADVIESBUREAU, WAGENINGEN ENVIRONMENTAL RESEARCH

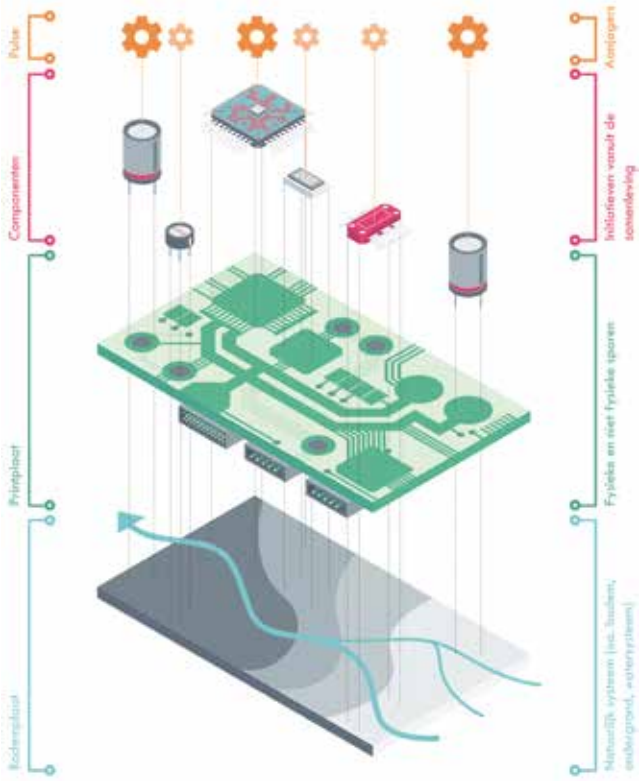
Op het Brabantse platteland is het een drukte van jewelste: zonnevelden, recreatiegebieden, natuurontwikkeling, infrastructuur, woningbouw. De landbouw voelt zich in een hoek gedrukt, getuige de vele boerenprotesten. Hoewel het mozaïeklandschap – waarin stad en land onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn – altijd aan verandering onderhevig is geweest, raakt het landelijk gebied van Kempen en Groote Heide langzaam uit balans. We moeten toe naar een situatie waarin het landschap niet langer slechts een plek is waar allerlei functies zomaar ‘landen’, maar de basis voor ons ruimtelijk-economisch handelen. Daarvoor is veel nodig: een gemeenschappelijke visie, inspiratie, expliciete ruimtelijke keuzes, doorzettingskracht om keuzes te effectueren en lokale initiatieven die het ‘verrukkelijk landschap’ van de Kempen en Groote Heide nieuw leven inblazen.

De metafoor van de printplaat / In dit voorstel grijpen we terug op een uitvinding waarmee de Eindhovenense regio groot is geworden: de printplaat, de voorloper van de computerchip. Het principe van de printplaat – een drager voor geleidebaantjes en elektronische componenten – zetten we in als sturingsfilosofie voor de verduurzaming van het Kempense landschap. De metafoor van de printplaat verscherpt het contrast in het landschap. De vergelijking van de geïsoleerde laag – de printplaat – met het landschappelijk fundament benadrukt hoe zorgvuldig we het systeem moeten beschermen zodat het daadwerkelijk het meest optimaal verrukkelijk kan zijn. De vereenvoudiging van de openbare ruimte naar ruimtelijke – en virtuele sporen focust op een intensievere benutting voor het sociaal en economisch verkeer die zowel praktisch als noodzakelijk zijn. Het principe van de printplaat refereert naar een nieuw ordeningsprincipe waarbij de gemeentegrenzen als ruimtelijke, culturele afbakeningen worden opgeheven en het landschapsfundament de regio Kempen Groote Heide een eigen identiteit geeft. En waarbij bestuurders en beleidsmakers het niet meer hebben over hun binnenkant en de buitenkant (respectievelijk het stedelijk en landelijk domein).

Bodemplaat / Het landschapsfundament (bodem, ondergrond, biodiversiteit, watersysteem) is als de bodemplaat. Niet zo eenduidig als bij een printplaat, maar wel een stabiele basis voor de totstandkoming van een verrukkelijk landschap. Op basis van het landschapsfundament is het mozaïeklandschap

onder te verdelen in drie gebiedstypen: hightech-productielandschappen in de dekzandgebieden, woongebieden op de oude akkers (op de eerdgronden en dekzandruggen) en klimaatbestendige natuurgebieden in de beekdalen en natuurgebieden. De sporen die doorgaans op een printplaat zitten, worden in deze metafoor gevormd door fysieke (wegen en energieleidingen) en niet-fysieke netwerken (relaties tussen bedrijven, inwoners en overheden). De initiatieven die burgers, bedrijven en overheden ontplooiën op het gebied van landbouw, wonen, recreatie, energie, natuur, mobiliteit, zijn de elektrische componenten die op de printplaat geplugd worden. Juist waar sporen elkaar kruisen kunnen de ingeplugde ‘connectoren’ tot nieuwe en spannende kruisbestuivingen (shortcuts) leiden. Zo ontstaan op de landschappelijke printplaat ‘processors’ oftewel aanjagers voor transitie. Die aanjagers (pulsen) variëren per gebiedstype waardoor elk gebied zijn eigen ontwikkelrichting krijgt en de contouren van het verrukkelijke mozaïeklandschap versterkt worden.

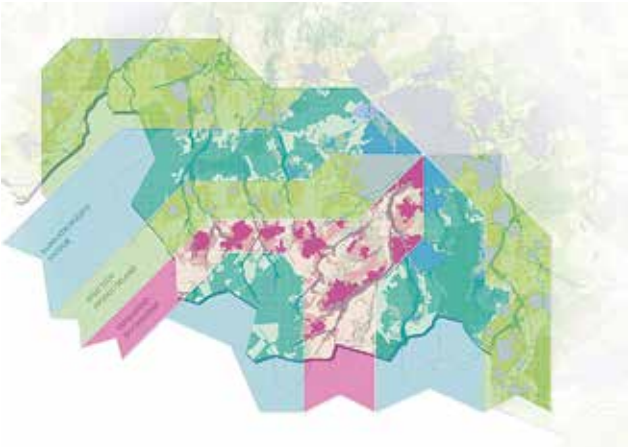
Actieprogramma / Het is de bedoeling om binnen dertig jaar in de Kempen en Groote Heide tot een verrukkelijk landschap te komen. Dit vergt een stapsgewijze invoering van de beschreven methodiek. Allereerst is een breed gedragen toekomstbeeld nodig voor het landschapsfundament, met heldere doelen en ruimtelijke keuzes, gestoeld op de potenties en beperkingen van het natuurlijke systeem. Ten tweede moet het sporenpatroon worden uitgebouwd, in de vorm van fysieke en – heel belangrijk – virtuele netwerken. Van die laatste onderscheiden we er vier. Zo is een sociaal netwerk cruciaal om de consequenties van ruimtelijke keuzes – die voor individuele ondernemers of bewoners enorm kunnen zijn – op te vangen. Een ‘sociaal plan’ ondersteunt bijvoorbeeld agrariërs die hun bedrijfsactiviteiten hebben moeten staken of nieuwkomers die willen integreren in een lokale gemeenschap. Het institutionele netwerk is nodig om sectorale beleidsvelden – van rijk, provincie en gemeenten over bijvoorbeeld stikstof, energie en wonen – op elkaar af te stemmen, terwijl het financiële netwerk zorg draagt voor verdienmodellen en financiële arrangementen. Bijvoorbeeld een ‘transitiefonds’ dat herontwikkelingskosten, onderzoekswerk en landschappelijke ingrepen vergoedt. Dit fonds wordt gevuld door verschillende geldstromen, zoals winst uit de opwekking van duurzame energie, landbouwsubsidies en stikstofgeld. Naast een fonds regelt een groundbank de

Het principe van landschapsconnectoren: het landschap als bodemplaat, een printplaat van fysieke en virtuele netwerken en een laag met initiatieven van de aanjagers.

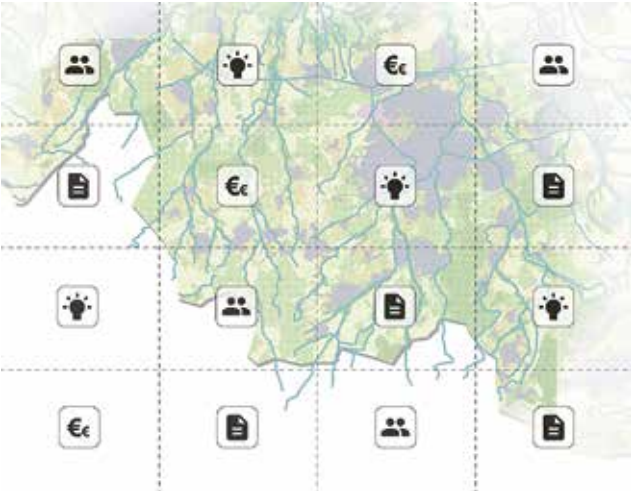
De laag van de fysieke netwerken in het gebied.

De drie karakters van de bodemplaat: hightech-productielandschappen in de dekzandgebieden, de woongebieden op de oude akkers en de klimaatbestendige natuurgebieden in de beekdalen en natuurgebieden.

De landschappelijke basis vormt de bodemplaat.

De laag van de virtuele netwerken, oftewel de niet-fysieke sporen van de printplaat: sociaal-economisch, instituties, kennis- en innovatie en financieel.

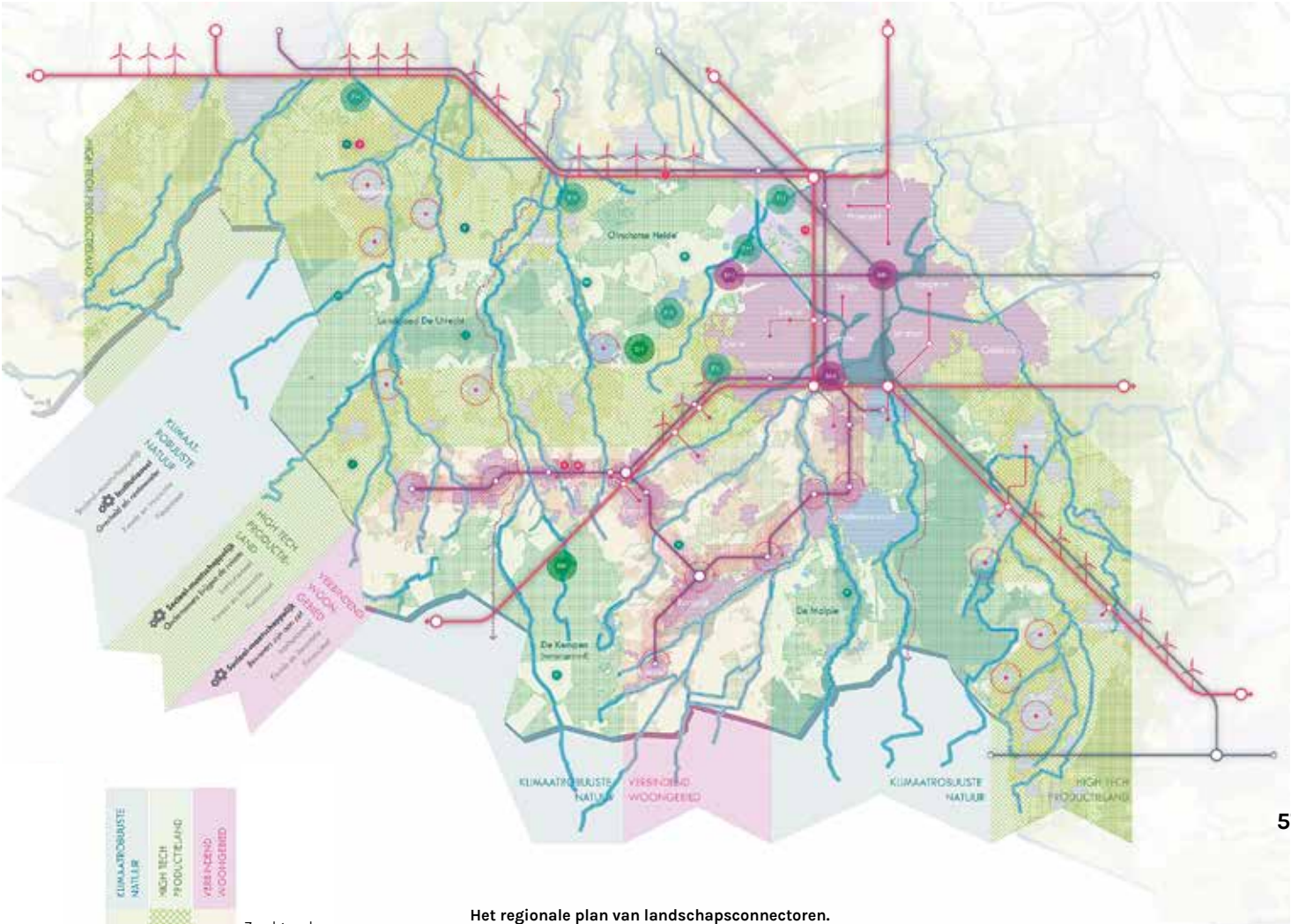
uitruil van gronden en zorgt een regionale markt voor CO₂-compensatie en de afzet van agrarische producten. Een kennis- en innovatienetwerk tot slot ontsluit geleerde lessen, nieuwe technieken en opgedane ervaringen. Een relatie met Brainport Eindhoven ligt voor de hand.

Verrassende initiatieven / Of het nu een agrarisch ondernemer is, een verwerkingsbedrijf, een bewoner of een overheid, allemaal kunnen ze met een initiatief het aanzien van het landschap beïnvloeden. De wijze waarop dit gebeurt wordt bepaald door de netwerken (sporen) die zijn afgestemd op het landschapsfundament (bodemplaat). Zo zal de eigenaar van een intensief boerenbedrijf in een klimaatbestendig natuurgebied moeten kiezen. Of hij neemt maatregelen die bijdragen aan natuurherstel of hij verhuist naar een hightech-productielandschap, waar hij evenwel zo efficiënt mogelijk moet omgaan met het gebruik van grondstoffen.

Sfeerbeeld van de drie karakters in het gebied.

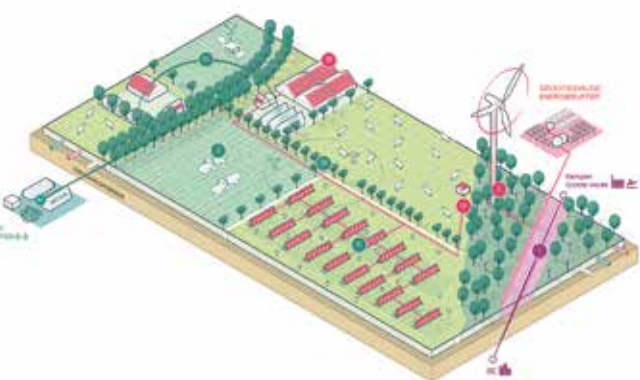
Op de kruispunten van de netwerken tussen de drie gebiedstypen is ruimte voor onverwachte initiatieven en verrassende kruisbestuivingen. Zoals de 'airport farm', waarin honderd boeren gezamenlijk voedsel verbouwen voor de bereiding van maaltijden voor de 1,6 miljoen reizigers die Eindhoven Airport jaarlijks aandoen. De CO₂-uitstoot die datzelfde vliegveld veroorzaakt kan door agrariërs in de omgeving worden vastgelegd. Een handelsplatform zorgt voor de 'matchmaking' tussen boer en CO₂-producent. Ook kansrijk: de combinatie van akkerbouw en zonne-energie waarmee de opbrengst van landbouwgrond verdubbeld wordt. De toepassing van agro-photo-voltaics past prima in het hightech-productielandschap, en kan door de revenuen de landbouwtransitie in de hele regio mede financieren.

Het regionale plan van landschapscconnectoren.

Deeluitwerking van klimaatruuste natuur. De natuurgebieden zijn brongebieden voor biodiversiteit, de beekdalen vormen de natte aders door het gebied. Daarmee wordt benedenstrooms overstroming tegengegaan en ontstaat een zoetwaterbuffer voor droge perioden (natuurlijke spons). De overheid beschermt deze gebieden.

Deeluitwerking van productielandschap. In dit dekzandlandschap staat een circulaire landbouw voorop. De agrarische ondernemers zijn de motor voor de transitie.

Deeluitwerking van woongebieden. In het kleinschalige landschap op de enkeerdgronden en dekzandruggen zijn de (nieuwe) bewoners de motor voor de transitie. Ze investeren bijvoorbeeld in gemeenschapslandbouw op de vrijkomende agrarische gronden, in een samenwerking tussen burgers en de boer.

- Sociaal - maatschappelijk
- Institutioneel
- Kennis en innovatie
- Financieel
- Food HUB
- Biobased HUB
- Mobility HUB
- Windturbine
- Lokale energieopwekking los van het energienetwerk
- Lokale energieopwekking verbonden met het energienetwerk
- Beekdal
- Snelweg
- Zoekgebied wonen
- Snelle mobiliteit (fiets en OV)
- Recreatieve route
- Spoorweg
- Energieknooppunt
- Middenspanningsstation
- Snelfietsknooppunt
- Snelfietsroute binnenfietspunt
- NS station
- NS knooppunt

LANDLINK

H+N+S LANDSCHAPSARCHITECTEN, GG-LOOP, WOONPIONIERS, REVOLUTION DEVELOPMENT

Om de aarde niet verder uit te putten, probeert de samenleving de balans met de leefomgeving te herstellen. Daarvoor zijn systeemveranderingen nodig: in de productie van voedsel, het opwekken van energie, het bouwen van woningen, de inrichting van het landschap en de zorg voor de natuur. Systeemveranderingen gaan niet vanzelf, ze vormen een complexe puzzel. De ruimte is schaars, de belangen zijn groot. Door de nieuwe maatschappelijke doelen die in het landelijk gebied behaald moeten worden, raken de boeren steeds meer in de knel. Hun belangen stonden door een dolgedraaid marktsysteem al jaren onder druk, intensivering, schaalvergroting en monocultuur tot gevolg. Die ‘dubbele druk’ op de agrarische sector zorgt voor boze gezichten, voor tractoren op het Malieveld. Terwijl een ‘verrukelijk landschap’ begint bij enthousiaste boeren. Zij spelen als ‘dragers’ van het landschap een cruciale rol.

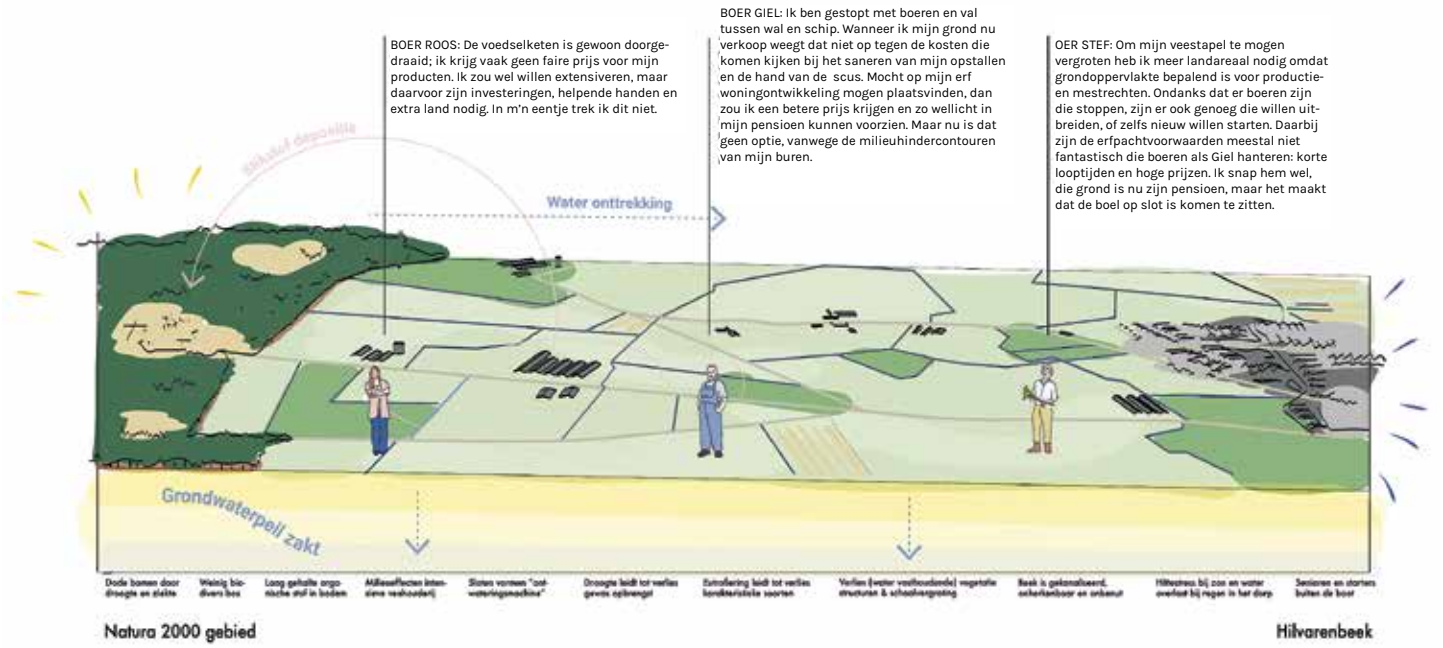
De mogelijkheden van vrijkomende agrarische bebouwing / Door schaalvergroting en gebrek aan opvolging daalt het aantal landbouwbedrijven in Nederland al jaren. Terwijl de grond van stoppende boeren meestal verkocht of verpacht wordt, komen de (verouderde) opstallen leeg te staan. Ze vallen ten prooi aan verloedering en ongewenste activiteiten. De sanering en herontwikkeling van deze vrijkomende agrarische bebouwing (VAB) worden vaak uitgesteld, zijn ingewikkeld (in verband met milieuhinder en bestemmingsplannen), leveren stoppende boeren weinig op, of gebeuren op een manier zonder maatschappelijke meerwaarde (villa's in het groen). Ondanks deze bezwaren bieden de VAB-locaties kansen, onder meer voor de aanpak van de woningbouwopgave. Is het denkbaar om met de bouw van groene en betekenisvolle woonmilieus op VAB-locaties te investeren in het landschap en nieuwe verdienmodellen te bedenken voor agrariërs? In de buurtschappen Groot en Klein Loo – twee historische linten aan de westzijde van Hilvarenbeek – zijn we met deze vraag aan de slag gegaan. Uit gesprekken met lokale agrariërs volgen wijze lessen: begin bij de boeren, voer een ‘intelligente’ ruilverkaveling uit en richt een ontwikkelfonds op dat op basis van ideële doelstellingen waarde creëert voor nu en later.

Landlink-ontwikkelfonds / Het idee achter het ‘Landlink-ontwikkelfonds’ is dat opbrengsten uit de herontwikkeling van VAB-locaties geïnvesteerd worden in het landschap, bijvoorbeeld in de revitalisatie van beeklopen of de aanplant van houtwallen. Dus buiten de grenzen van het bouwblok en niet eenmalig. Voor die landschappelijke ingrepen is ruimte nodig, grond die veelal in bezit is van boeren. Maar ook zij zijn op zoek naar ruimte, om te intensiveren of om

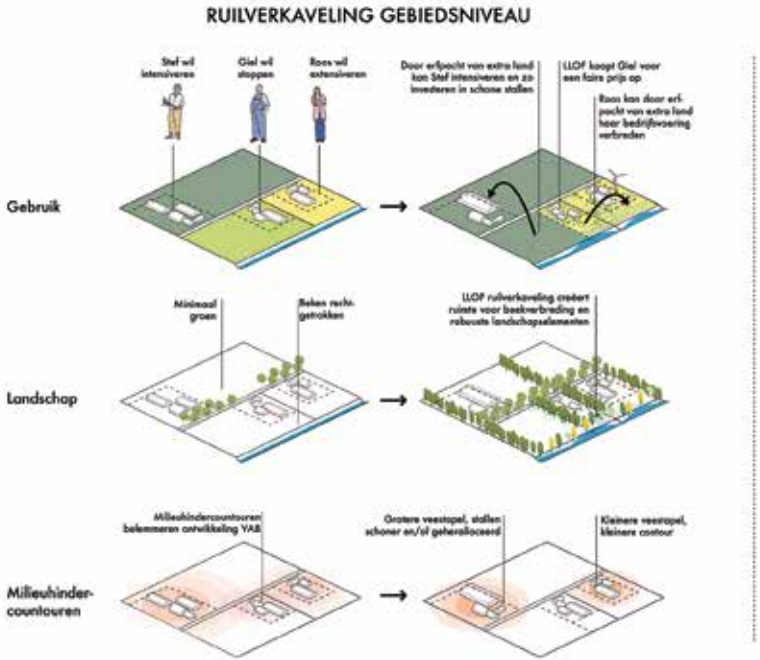
op rendabele wijze te extensiveren. Daarom moet de herontwikkeling van een VAB-locatie bekeken worden als een integraal ‘ruimtespel’, de welkome aftrap van een ruilverkavelingsproces waar op termijn iedereen baat bij heeft. Het Landlink-ontwikkelfonds (LLOF) begeleidt dit proces. Het fonds koopt tegen een faire prijs en onder goede voorwaarden VAB-locaties op en zorgt voor de herontwikkeling tot woonplek (gebruikmakend van bijvoorbeeld het rood-voor-roodbeleid). De grond blijft in eigendom van het LLOF en de bewoners (verenigd in een vereniging van eigenaren) betalen een erfpachtcanon, wat weer zorgt voor een continue kasstroom. Het woonprogramma is gemengd (sociaal, middenhuur, koop) en ook zelfbouw is mogelijk. De door het LLOF verworven landbouwgronden worden tegen gunstige prijzen en looptijden verpacht aan lokale agrariërs. Hiervoor wordt een maatschappelijke tegenprestatie gevraagd, zoals het onderhoud van groenstructuren. Het mes van dit ruilverkavelingsproces snijdt aan twee kanten: boeren die door willen krijgen de ruimte, terwijl elders landschappelijke ingrepen gerealiseerd worden. Bouwen in het buitengebied ligt gevoelig. Daarom gaat het Landlink-ontwikkelfonds uit van de principes van ‘rood voor rood’: de omvang van de bestaande opstallen bepalen hoeveel teruggebouwd mag worden. Bovendien maakt het fonds wonen in het buitengebied toegankelijk voor iedereen. Beide aspecten zijn cruciaal voor lokaal en politiek draagvlak.

Simulatiemodel / Hoe bebouwen we een VAB-locatie op duurzame wijze? Wat zijn intelligente manieren om in het landschap te investeren? En welke verdienmodellen levert dit op voor agrariërs? Om deze vragen te beantwoorden is een simulatiemodel gemaakt, een interactieve applicatie die op basis van wetenschappelijke gegevens de milieu-impact van de nieuwbouw inzichtelijk maakt. Daarmee is de app een handig sturingsinstrument om te komen tot een klimaatneutrale ontwikkeling. Maar de app zorgt ook voor bewustwording. Op een verfijnde en tastbare manier toont het model aan alle betrokkenen – toekomstige bewoners, ontwerpers – wat de gevolgen zijn van menselijk handelen. Die vervolgens in de buurt gecompenseerd worden en niet ver van het bed.

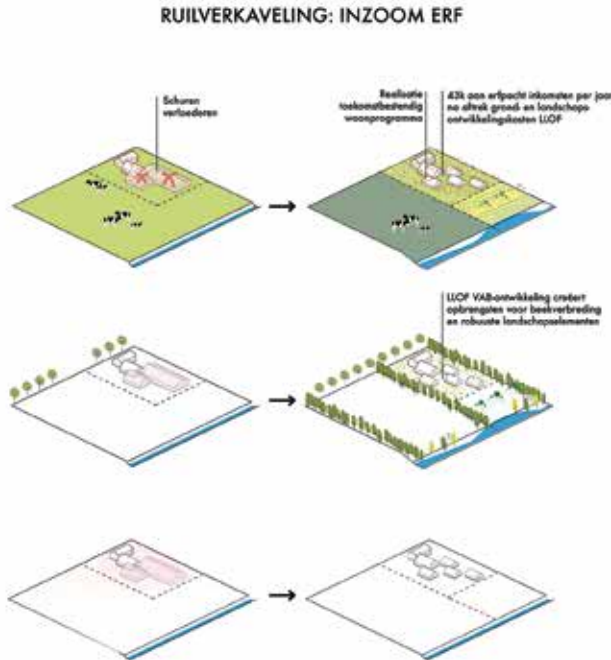
Iedereen profiteert! / Het gedachtegoed van het Landlink-ontwikkelfonds is in Groot en Klein Loo toegepast op vijf VAB-locaties. De herontwikkeling van meerdere plekken levert boeren immers meer bewegingsvrijheid op en maakt het landschap nog robuuster. De eerste berekeningen – wat levert het op, wat zijn de kosten van aanleg en beheer? – zijn veelbelovend. Zo profiteren agrariërs op drie manie-

De opgaves in het studiegebied van Groot en Klein Loo, twee historische linten bij Hilvarenbeek.

De stappen die met Landlink worden gezet in een intelligente ruilverkaveling om samen ruimte en waarde te creëren: op gebiedsniveau en op erfniveau.

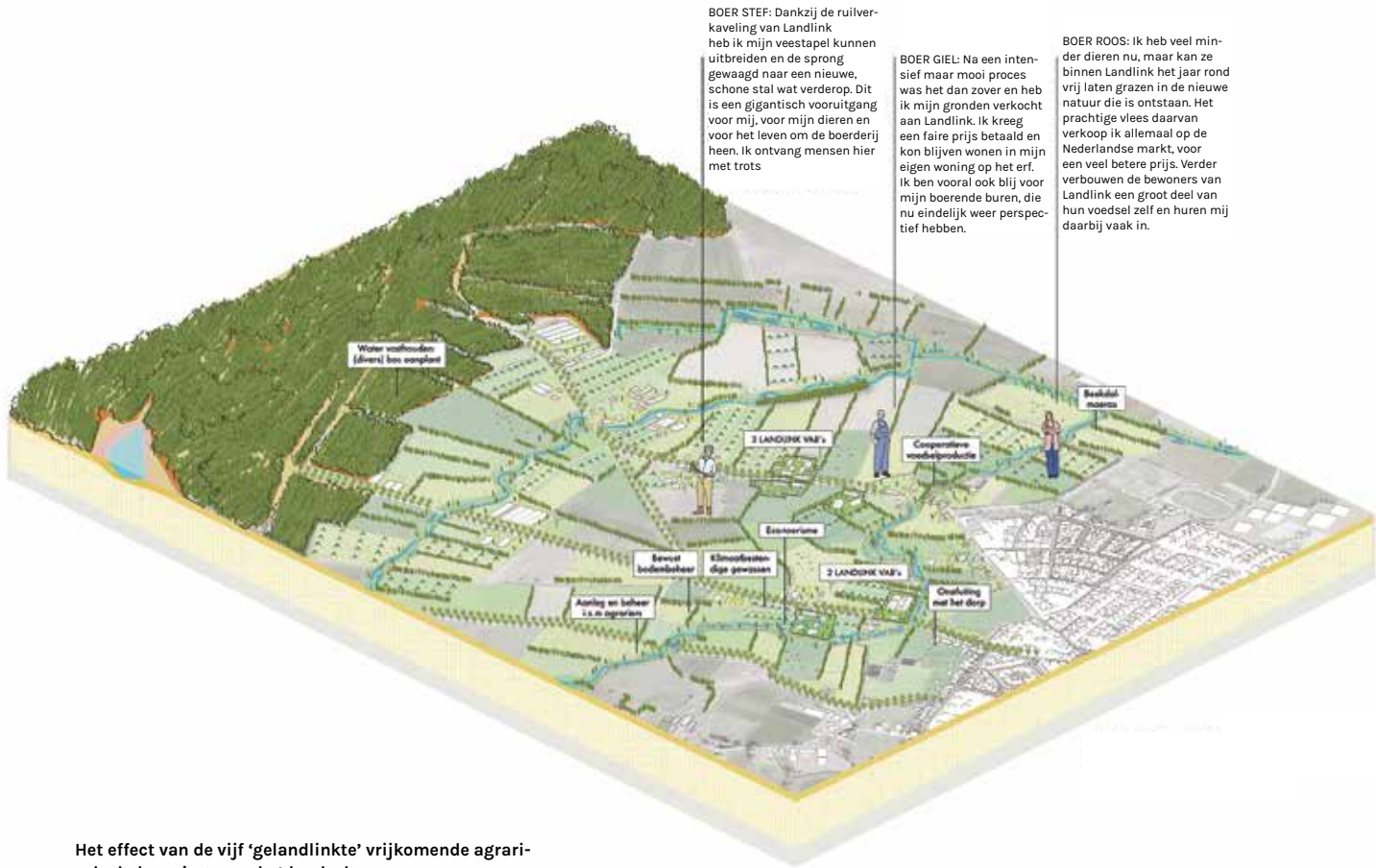
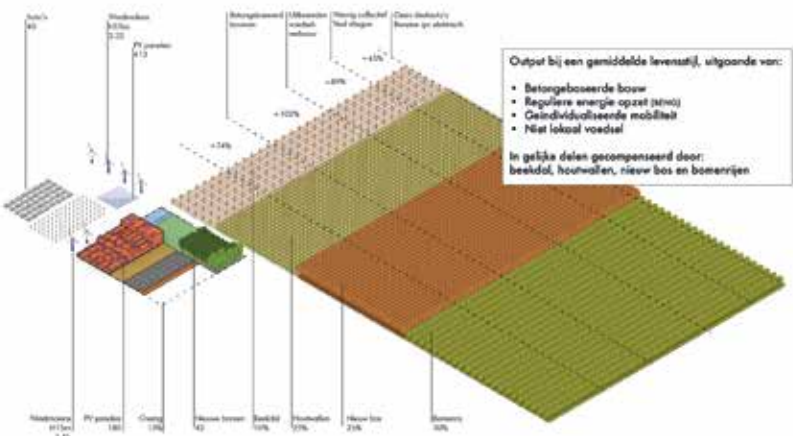
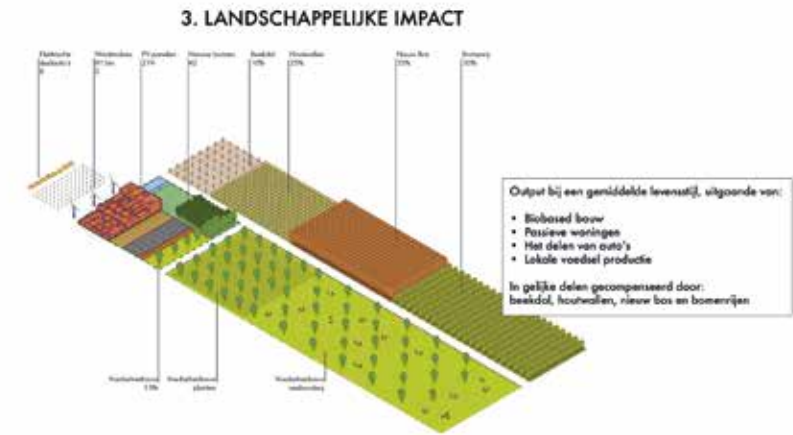

ren. Ten eerste zorgt de ruilverkaveling dat boeren de mogelijkheid hebben om óf op schone wijze te intensiveren óf te extensiveren. Ten tweede valt geld te verdienen met de aanleg en het beheer van de door het LLOF bekostigde landschapselementen. Ten derde ontstaan kansen voor verbreding: door energieproductie, de teelt van specifieke gewassen of recreatie. Het landschap profiteert ook. Door het terugbrengen van houtwallen en laanbomen, en het verbreden en vernatten van de beekloop wordt de gebiedsidentiteit versterkt. De sponswerking van de bodem neemt toe: bij hevige neerslag wordt het water beter opgenomen, in droge tijden langer vastgehouden. In samenwerking met Staatsbosbeheer wordt het naastgelegen Natura 2000-gebied verrijkt: naaldbos wordt vervangen door loofhout, nieuwe boscomplexen, boszoom- en mantelvegetaties toegevoegd.

Op de vijf erven verrijst een toekomstbestendige mix van 190 huur- en koopwoningen voor alleenstaanden, starters, senioren, doorstromers, zelfbouwers en CPO-initiatieven. Op en tussen de erven worden voor-

zieningen, spullen en (buiten)ruimtes gedeeld. De woningen zijn circulair en nul-op-de-meter, de totale CO₂-impact staat in verhouding tot de aangebrachte landschapselementen.

Een verrukkelijk landschap / De ingrepen samen zorgen voor een gezonde habitat voor planten en dieren. Ook voor mensen is het er goed toeven: vanaf de dorpsrand lopen klompenpaden dwars door de velden tot aan de bosrand van het Natura 2000-gebied. De wandeling leidt langs getransformeerde woonerven, waar bewoners met steun van boeren uit de omgeving hun eigen voedsel verbouwen. Iedereen is welkom voor een kop thee en een rondleiding. Overnachten kan in een van de circulaire cabins, verstopt in het broekbos achter de beek. Verderop in het landschap staan grote, schone stallen – de intensieve veehouderij heeft aan kwaliteit veel gewonnen. Ook bij deze trotse boeren zijn bezoekers welkom voor een kijkje achter de schermen.

De stappen in de interactieve applicatie van Landlink. Deze maakt op basis van wetenschappelijke feiten de milieu-impact van het bouwen van woningen én het leven in die woningen, op een ruimtelijke manier inzichtelijk

Het effect van de vijf 'gelandinkte' vrijkomende agrarische bebouwingen op het landschap.

DE SCHAKELKAST (DE NIEUWSTE OOGST) – S.MAAKPARK: EEN VERNUFTIG LANDSCHAP

WERKEND LANDSCHAP, DUNEWORCS, HAS DEN BOSCH,
VERHOEVEN|DE RUIJTER, SCHETSONTWERP, BOSGROEP-ZUID

De Kempen en Groote Heide is in 2050 aantrekkelijk, veerkrachtig en vernuftig – een gebied dat de lokale identiteit respecteert, droogte en piekbuien het hoofd biedt, met gezonde bodems en een hoge biodiversiteit, waar volop gerecreëerd en geproduceerd wordt. Het landschap is de basis voor de economie van de toekomst: de Kempen en Groote Heide als grondstofbank voor de Brainport Eindhoven. Het landschap levert voedsel voor stad en regio en grondstoffen voor de circulaire en biobased economie. Het ondernemerschap, aanwezige netwerken en de sterke agrofood- en maakindustrie bieden de regio kansen om te excelleren.

Lokale, nationale en internationale ondernemingen bestaan naast en in synergie met elkaar. Hightech, industrie en ambachtelijkheid vullen elkaar aan. Lokale innovatiekracht, de coöperatieve mentaliteit en het doe- en maakvermogen leiden tot nieuwe kennis – die in de regio wordt ingezet en geëxporteerd naar de rest van de wereld.

Het toekomstige landschap van de Kempen en Groote Heide levert grondstoffen, producten en diensten zonder te worden uitgeput of overbelast. Het gaat om de juiste teelten op de juiste plek, het gaat om kringlopen en korte ketens. De drie landschapstypen bieden ruimte voor een eigen, circulaire relatie tussen landschap en economie. Daarin passen uiteenlopende bedrijfsvoeringen en samenwerkingsverbanden tussen ondernemers, die aansluiten bij de gebieds- en dorpselijke context. De ondernemersgeest en de aanwezige spelers zijn de motoren voor duurzame verandering.

In dit landschap van de toekomst voelen bewoners en ondernemers zich verbonden en geborgen. Er is ruimte voor initiatief en ontwikkeling, collectiviteit, gemeenschapswaarde, en rentmeester- en ondernemerschap zijn belangrijke waarden.

Radicale systeemintegratie / De vele opgaven in het landelijk gebied en het huidige systeem van ruimtelijke ordening, natuurontwikkeling en landbouweconomische wetmatigheden maken het ingewikkeld om het hierboven beschreven perspectief te bereiken. Systemen lopen vast en voor niet alles is ruimte. Veel sectoren werken onafhankelijk van elkaar aan eigen oplossingen. De aanpak van transitievraagstukken – kringlooplandbouw, klimaatadaptatie, circulaire economie – verloopt dan ook stroef. Gebrek aan overzicht, nauwelijks verbindingen tussen systemen, (schijnbare) tegenstellingen en geen verbanden tussen beleid, kennis en de dagelijkse praktijk zijn daar debet aan. Niet alles kan, maar met een radicale sys-

teemintegratie is meer mogelijk dan je zou denken. Deze systeemintegratie leunt op drie doelstellingen: een veerkrachtig, natuurlijk systeem; verdienmodellen die draaien om rendement (en niet om de maximale omzet); sterke gebiedsbeleving en collectieve waarden.

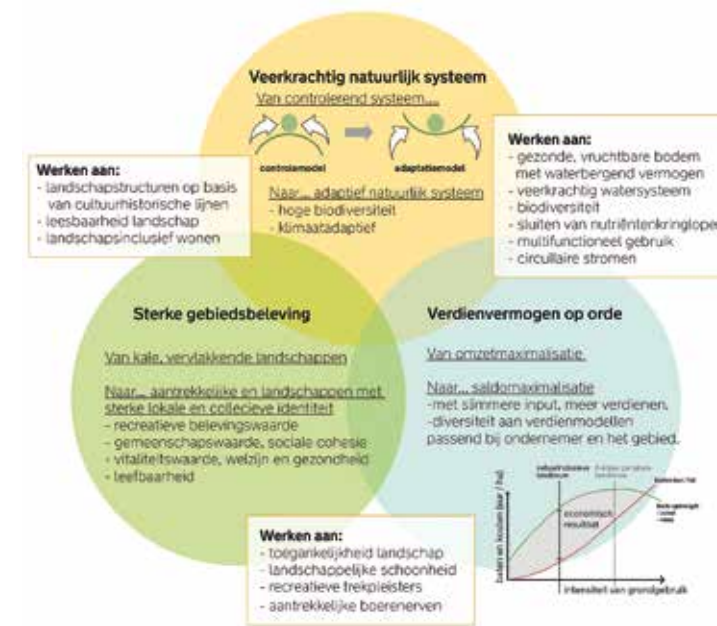
Gebiedsbouwstenen / De systemen in het landschap hebben eigen voorwaarden voor herstel en duurzame ontwikkeling. Gesprekken met experts uit de watertransitie, precisie-, en kringlooplandbouw, *biobased economy*, grondstrategie, houtbouw en korte ketens bieden inzicht in de bottlenecks om tot systeemverandering te komen.

Er zijn negen systeemvoorwaarden gedefinieerd om de drie hoofddoelen voor een radicale systeemintegratie te behalen. De voorwaarden zijn vertaald in 'gebiedsbouwstenen' op basis waarvan een integraal gebiedsperspectief en een gebiedsbrede aanpak kunnen worden uitgewerkt. De gebiedsbouwstenen heffen vermeende tegenstellingen op en bieden handvatten om de transitie- en gebiedsopgaven stevig en toekomstbestendig aan te pakken.

We lichten er drie uit. Allereerst de ‘circulaire grondstoffenbank’. Door het landschap als een circulaire grondstoffenbank te zien – en daarbij het ondernemerschap en de innovatiekracht van de regio in te zetten –, kan een daadwerkelijke bijdrage worden geleverd aan een duurzaam toekomstperspectief voor het landelijk gebied. Nieuwe ketenverbindingen zijn nodig tussen producenten, grondstoffenleveranciers, verwerkers en de afzetmarkt.

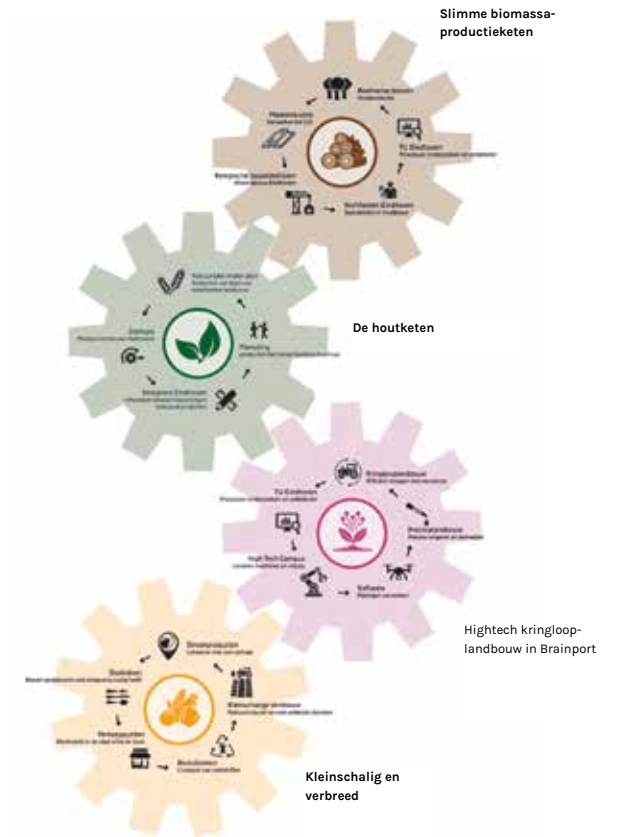
Ten tweede de focus op een *biobased economy*, waarin biomassa zo hoogwaardig mogelijk en voor de meest geschikte toepassingen wordt ingezet. In de regio vindt al ‘verwaarding’ plaats van reststromen uit de landbouw en van snoeihout en maaisel uit terreinbeheer. Deze losse pilotprojecten worden opgeschaald en nieuwe ketenverbindingen ontwikkeld. Intensieve samenwerking tussen ketenpartners is nodig om tot haalbare businesscases te komen – zowel in de toepassing op grotere schaal als in ambachtelijke niches.

Ten derde de stap naar een landschapsinclusieve landbouw. Dit biedt een breed palet aan mogelijkheden en verdienmodellen. Van kleinschalige, natuurinclusieve concepten als 'herenboeren' tot grootschalige hightech-landbouwbedrijven die er alles aan doen om hun impact op het milieu, de natuur en het landschap terug te dringen. In de Kempen en Groote Heide zijn vele 'koplopers': denk aan ecologische varkenshouderijen, innovatieve mestverwerkers, hightech-aardappelboeren en innovatieve melkvee-

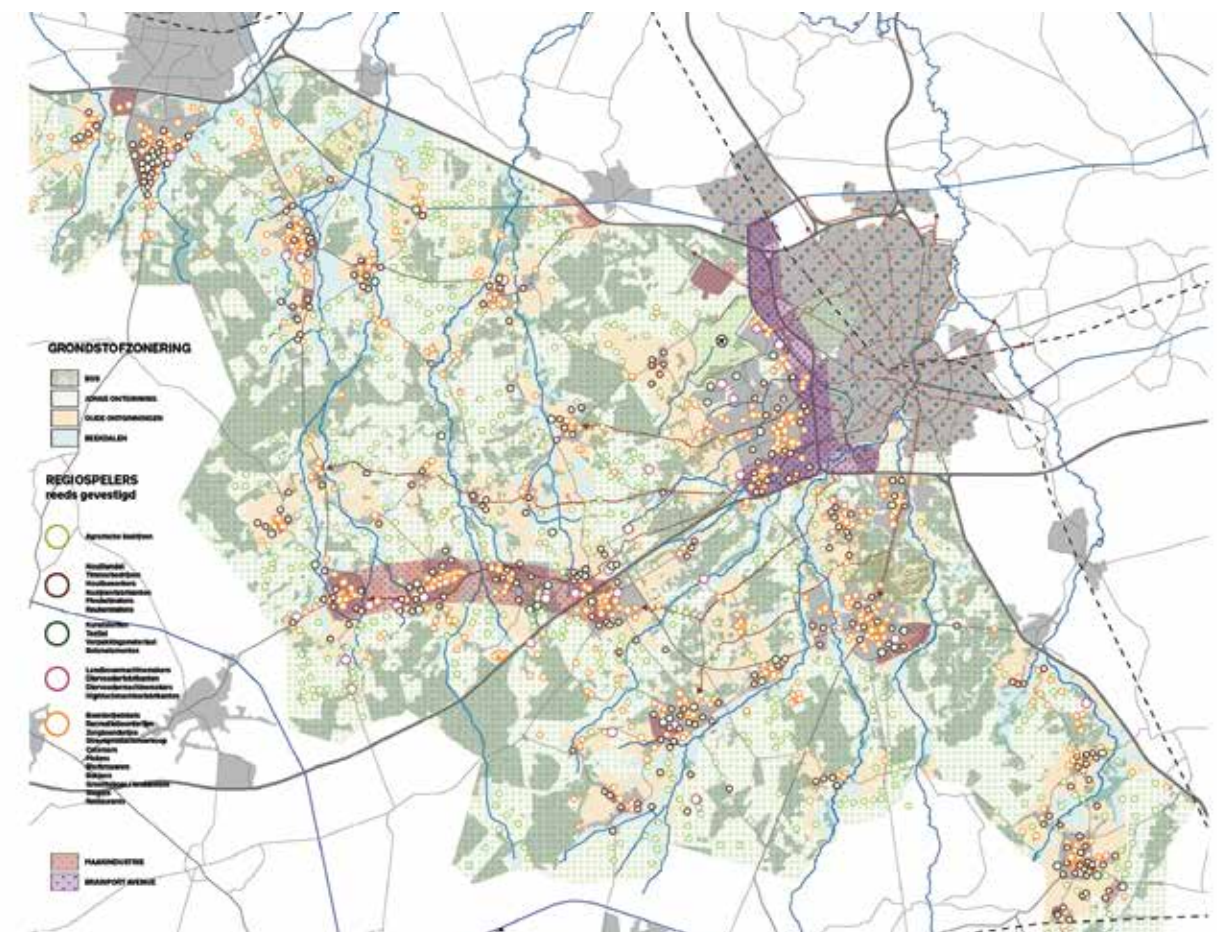

Systeemintegratie en gebiedsbouwstenen.

De potentiekaart van grondstoffen
en de spelers in het gebied.

De 'schakelkast' met de vier motoren van de biobased economy.

houders. Omschakelen gaat niet vanzelf. Financiële ruimte en een intrinsieke motivatie bij ondernemers zijn cruciaal. Het nieuwe verdienmodel, dat uit verschillende inkomstenbronnen kan bestaan, moet passen bij de ondernemer en op meerdere fronten vol te houden zijn.

Een regionale ‘schakelkast’ en een gebiedsbrede aanpak / De transitieopgaven zijn te groot en te abstract voor individuele ondernemers en bewoners, en te complex en te verkokerd op het gebied van beleid, regelgeving en belangenbehartiging. De uitdagingen en de potenties in het landelijk gebied van de Kempen en Groote Heide kunnen alleen effectief worden aangepakt met een gebiedsgerichte, integrale strategie onder leiding van een nieuw samenwerkingsverband. Er moet tegelijkertijd gewerkt worden aan economische, sociale, milieutechnische en ruimtelijke verbindingen voor de lange termijn (tien tot twintig jaar). En in relatie met de perspectieven van ondernemers en bewoners in het gebied. De gebiedsbouwstenen en nieuwe ketenverbindingen bieden daartoe handvatten. Maar er ontbreekt nog een intermediair die ambities tot uitvoer kan brengen, regie neemt en een spil is tussen kennis, overheid en praktijk. Daarom: ‘De schakelkast’. De schakelkast heeft de volgende hoofdtaken:

- Het ontwikkelen van integrale en gebiedsgerichte

strategieën op basis van een regionale toekomstvisie. De schakelkast ondersteunt en jaagt gebiedstrajecten aan, stelt met bewoners en ondernemers gebiedsdoelen op en zorgt voor kennisintegratie van systemen.

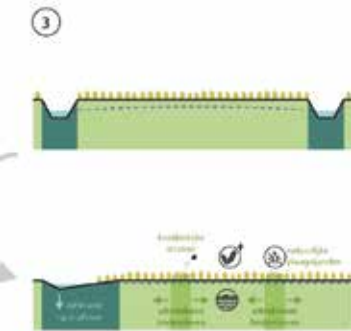
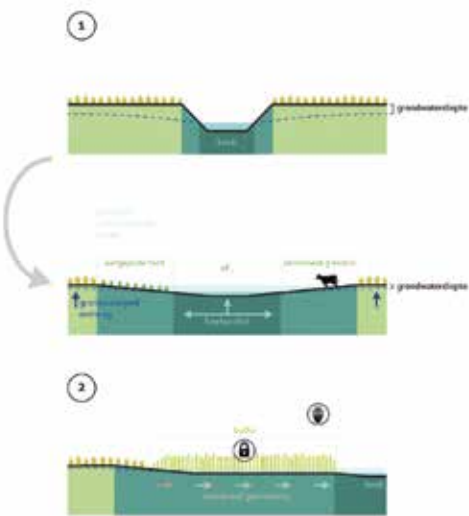
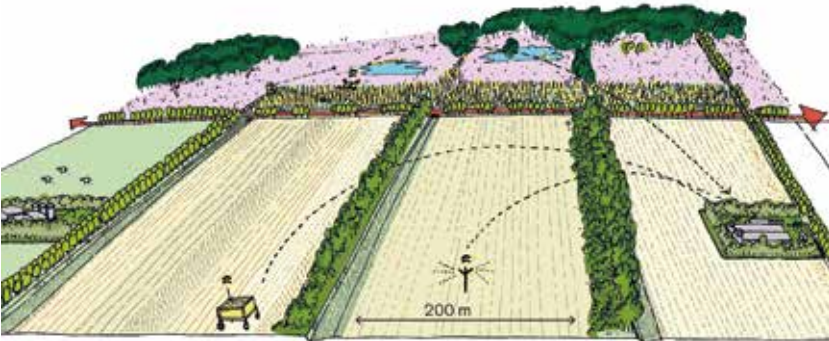
- Het aanjagen, faciliteren en verbinden van initiatieven en samenwerking in de regio.
- Het opzetten van innovatienetwerken in samenwerking met ketenpartners, en het verbinden van vraag en aanbod in de keten.
- Het uitvoeren van gebiedsbouwstenen, zoals een gebiedskringloopplan of een gebiedsteeltplan.

Dit alles doet de schakelkast door:

- Aan te sluiten bij wat er al is: netwerken, kennis en initiatieven.
- Verbindingen te leggen tussen beleid, kennis en praktijk, tussen overheid, bedrijven, kennisinstellingen en burgers.
- Een vruchtbare bodem te creëren voor initiatieven, door experimenteeruimte te vinden in beleid en regelgeving, door expertise en geld beschikbaar te stellen.
- Beleidsvoorstellen doen bij rijks- en provinciale overheden.
- De borging van zeggenschap door bewoners en ondernemers.

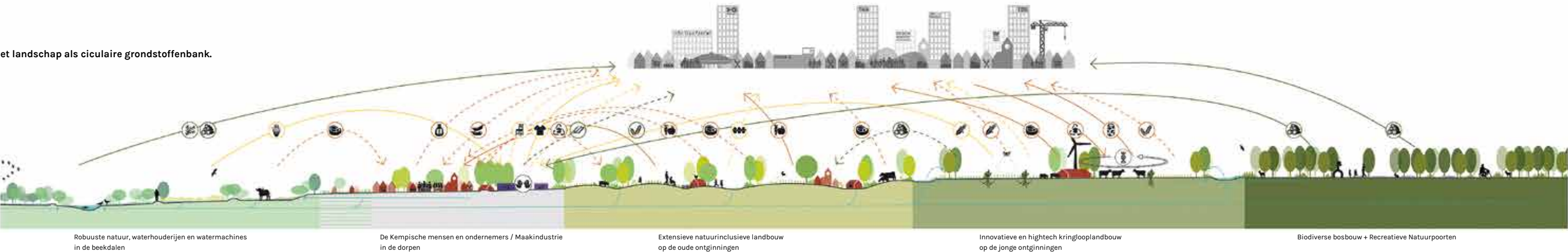

Testcase Reusel-Bladel-Zuid. Akkerbouwers werken hier op basis van een adaptief gebiedsteeltplan en met een ruime teeltrotatie en strokenteelt. Precisie landbouw technieken worden ingezet om bemestings- en beregeningskosten te besparen en zorgen tegelijkertijd voor minder belasting van het milieu. Melkveehouders leveren melk aan de markt én lokaal geproduceerde zuivelproducten. Koeien eten van de graslandpercelen ‘tegen de beek’ en ruwe stalmest vergroot de vruchtbaarheid en het bodemleven op eigen percelen en die van buurman akkerbouwer. Vele paden en nieuw ontwikkelde intermediaire zones van landschapsinclusieve woningbouw verbinden bewoners van de kernen met het landschap.

De ontwerpprincipes van het gebiedswaterplan, één van de gebiedsbouwstenen.

Het landschap als circulaire grondstoffenbank.

WINNAAR REGIO KEMPEN EN GROOTE HEIDE

GEEN

OPROEP OM MET DE INZENDINGEN VERDER TE GAAN EN DAN

VOORAL MET DE VOORGESTELDE METHODIEKEN

De teams in de Brabantse regio Kempen en Groote Heide hebben bergen werk verzet. Volgens de juryleden hebben ze lovenswaardige pogingen ondernomen om in het gebied coalities te sluiten – met boeren, overheden, natuurorganisaties, experts –, en rekenschap gegeven van de enorme complexiteit van het vraagstuk. Toch moet de jury tot zijn spijt vaststellen dat de drie plannen te weinig oplossingen en perspectieven bieden en te veel blijven hangen in op zichzelf sterke inventarisaties en analyses. Zo rijst in geen enkele inzending een scherp beeld op van hoe het toekomstige landschap er uit ziet en of dat dan ook ‘verrukkelijk’ is. Bovendien geven de drie inzenders onvoldoende antwoord op de belangrijke regievraag: hoe worden ontwikkelingen op gang geholpen, wie draait aan welke knoppen, hoe verhouden de voorstellen zich tot de institutionele en financiële werkelijkheid? Het doet streekjurylid Hans Huijbers (agrariër) verzuchten dat het lijkt alsof onbedoeld klassieke landschapsplanners aan de slag zijn gegaan om uiteindelijk met traditionele ruilverkavelingen op de proppen komen, zonder idee over wie daarin de regie moet nemen. De uitkomst is onoverkomelijk: de juryleden besluiten om geen winnaar aan te wijzen, maar doen wel een oproep aan de regio om de ontwerponderzoeken een vervolg te geven.

66

De methodiek achter de inzending LANDSCHAPSCONNECTOREN kan volgens de jury de ruimtelijke ordening in Brabant van nieuw elan voorzien. Het gesprek moet niet langer gaan over de paradox tussen stad en periferie, maar over het mozaïeklandschap waar harde keuzes nodig zijn – ‘waar intensiveren, waar niet?’. De analogie met de printplaat is een sterk middel om een nieuw en verrukkelijk landschap te maken. Het bodem- en watersysteem dienen als ‘bodemplaat’, fysieke en virtuele netwerken (in het plan ‘sporen’ genoemd) worden aangezet, en op de kruispunten van die netwerken komen tal van initiatieven (in het plan ‘connectoren’ genoemd) tot wasdom. Maar, zo meent de jury, juist op het punt van die connectoren, en hoe zij op de kruispunten van ‘richtinggevende netwerken’ tot ontplooiing komen, is het voorstel braaf. De inzenders lijken te leunen op projecten die we in de hedendaagse ruimtelijke ordening al kennen, zoals de combi van akkerbouw en zonnepanelen. Ook de uitgewerkte deelgebieden – ‘hightech productieland’, ‘verbindend woongebied’, ‘klimaatrobuuste natuur’ – brengen de jury niet in vervoering.

De jury is verbaasd dat op de printplaat nieuwe en innovatieve sporen ontbreken, zoals warmte- en CO₂-netwerken, nieuwe vormen van mobiliteit of sociale relaties. Daardoor blijven verrassende combinaties op de kruispunten achterwege, zoals een wellness-centrum dat gebruikmaakt van de restwarmte van een datacentrum, het ‘ontdorpen’ van plekken of het verbouwen van ‘personalized food’. Dat is meer dan spijtig, omdat daardoor de legitimiteit van de methodiek – het opsporen van onconventionele oplossingen – onder druk komt te staan. Uiteindelijk ziet jury in het plan vooral een herhaling van de aloude lagenbenadering die, en laat daar geen misverstand over bestaan, weer aan belang moet winnen, maar rest de twijfel of de voorgestelde methodiek in de Brabantse dynamiek het verschil kan maken.

‘De complexiteit spat van de posters af’, ‘de inzenders raken de kern van de problematiek’, ‘ze snappen de logica van landschapsvormende processen’ – de jury is onder de indruk van het onderzoekswerk dat het team achter DE SCHAKELKAST heeft verricht. De inzenders trappen niet in de valkuil om van scratch een landschapsontwerp te maken, maar richten zich vol overgave op de ‘bouwstenen’ die uiteindelijk landschapsvormend zullen zijn, zoals teeltplannen, het sluiten van kringlopen en de beschikbaarheid van water. Of zoals ze zelf zeggen: ‘Wij kunnen wel tekenen hoe het landschap zich in het ideale geval moet ontwikkelen en hoe al die transitie dienen te verlopen,

maar als je geen grip hebt op die bouwstenen, op het krachtenveld, ben je als ontwerper vleugellam.’

Dus ja, de inzenders weten precies hoe het onder de motorkap werkt, maar de jury krijgt niet te horen waarheen de auto rijdt. De grootste teleurstelling betreft het gemis aan arrangementen. De in ronde 1 beloofde nieuwe relaties tussen stad, economie en landschap, waarmee invulling gegeven zou worden aan het idee van de Kempen en Groote Heide als leverancier van grondstoffen voor een circulaire en biobased economie ontbreken. Met name streekjurylid Ester van de Wiel (ontwerper) betreurt het gemis aan experimenten. Ze had graag gezien dat bijvoorbeeld voor een grondstof als cellulose – volgens de inzenders ‘het nieuwe goud’ – was uitgevogeld tot wat voor ketens en relaties dat leidt en hoe die dan de landschapsvorming beïnvloeden. Ook over de ‘schakelkast’ zelf – een rentmeesterachtig uitvoeringsorgaan dat bemiddelt tussen boeren, bewoners, overheden, kennisinstellingen, bedrijven en experts – bestaan vragen. Wie zitten daarin? Met welk mandaat gaan ze aan de slag? Welke instrumenten hebben ze tot hun beschikking?

Voor een glimp van een toekomstig landschap moet de jury bij LANDLINK zijn, mischien wel het meest concrete voorstel. De inzenders schetsen een toekomst waarin op leegstaande erven circulaire en energieneutrale nieuwbouwwoningen staan. Rondom ligt een divers landschap waar bewoners – veelal zelfbouwende ouderen en starters – hun voedsel verbouwen, maar waar nog steeds plek is voor uiteenlopende agrarische activiteiten, van intensieve veeteelt tot biologische akkerbouw. Recreanten komen voor een wandeling en een kop thee en verblijven in ‘cabins’ aan de herstellende beek. De kavelruil die hiervoor nodig is in handen van het ‘landlinkfonds’, waarmee grond van stoppende boeren verdeeld wordt onder agrariërs die door willen. Dit tegen een aantrekkelijke pachtprijs, maar in ruil voor ‘groene’ tegenprestaties op het gebied van natuurontwikkeling en landschapsbeheer. De huiskavels die het fonds verwerft worden verpacht aan individuen of collectieven die in het landelijk gebied woningen willen bouwen. Ook aan hen worden kwaliteitseisen gesteld. Daarvoor ontwierpen de inzenders een speciale app waarmee zelfbouwers berekenen welke en hoeveel maatschappelijke diensten – waterberging, deelautosystemen, energie, landschapsherstel – ze moeten leveren als ze op een voormalig erf woningbouw toevoegen.

67

De jury is blij dat het plan een einde maakt aan de onwenselijke situatie waarin prijzen worden opgedreven, boeren in de tang zitten en wonen in het landschap voor de happy few is. Toch vindt de jury het jammer dat de ontwerpers in hun toekomstbeeld teruggrijpen op het lieflijke landschap van 1850. ‘Daarmee lossen we nooit de opgaven van vandaag op’, aldus een jurylid. Ook rijst de vraag of de VAB-locaties wel de beste plekken zijn om woningbouw toe te voegen en vraagstukken van antwoorden te voorzien. Naast de nodige kanttekeningen bij de app, betreft de grootste kritiek het schaalniveau: de regionale blik ontbreekt in deze inzending volledig.

De jury is zeer gecharmeerd van de methodieken die de inzenders op tafel leggen: de printplaat als metafoor voor landschapsontwikkeling, een ontwikkelfonds om woningbouw en landbouwperspectieven te verenigen, ‘gebiedsbouwstenen’ op basis van teeltsystemen, kringlopen en ‘shelter belts’. Wat de jury betreft krijgen de teams de kans om hun concepten en de potenties die daarin schuilen verder uit te werken. Laat het team van Landlink bijvoorbeeld hun tool voor collectief opdrachtgeverschap en ‘rood voor rood’ nader uitwerken en verbinden met de opgaven op het regionale schaalniveau. Zorg dat de bedenkers van Landschapsconnectoren ontwerpen aan de ‘slimme’ netwerken die erbij komen, zoals warmte en elektriciteit, om zo onconventionele ‘connectoren’ op te sporen. En de makers van De Schakelkast moeten een veelbelovend ‘arrangement’ kiezen, de gebiedsbouwstenen verder uitwerken en laten zien hoe je daarmee tot het verrukkelijke landschap van morgen komt.

Zuid-Limburg

A scenic landscape of Zuid-Limburg. In the foreground, a river flows through lush green vegetation. A grassy field with a single tree stands in the middle ground. In the background, a forested hill rises under a cloudy sky. A small house with a red roof is visible on the hill.

Het Zuid-Limburgse heuvelland heeft de status van Nationaal Landschap. De bodem bestaat grotendeels uit kalk en lössgronden. Het landschap kenmerkt zich door plateaus, hellingen, steilranden, graften, holle wegen, droog- en beekdalen, met hoogteverschillen van soms wel meer dan honderd meter. Er leven planten en dieren die in de rest van Nederland niet of nauwelijks voorkomen. De Natura 2000-gebieden in Zuid-Limburg hebben de hoogste biodiversiteit van het land. De landbouw in dit gebied bestaat uit grote bedrijven op de plateaus (voornamelijk akkerbouw) en kleinschalige en gevarieerde bedrijven op de hellingen en in de dalen en grubben. De landbouw is met circa zestig procent van het grondgebruik de belangrijkste beheerder van het waardevolle cultuurlandschap. De landschappelijke kwaliteit en het cultuurhistorisch erfgoed zijn belangrijk voor de economie en het leefklimaat in Zuid-Limburg. Omdat ontwikkelingen op het gebied van landbouw, toerisme, sport en recreatie, monumenten, waterbeheer, energie, natuur en economie om voorrang vragen, bestaat het gevaar dat het landschap als groter geheel uit het oog wordt verloren. Het is dan ook van belang dat opgaven op de juiste plaats in het Zuid-Limburgse landschap 'landen'. Een duurzame transitie van de landbouw is een van de grootste maatschappelijke opgaven en essentieel om de unieke landschapswaarden te behouden, te beheren en te ontwikkelen.

Het programma Nationaal Landschap Zuid-Limburg versterkt het landschap, de biodiversiteit en de cultuurhistorie, en verbindt deze thema's met maatschappelijke opgaven. In het Strategisch Actieplan Middengebied Zuid-Limburg is het middengebied bovendien benoemd tot experimenteer-ruimte, waar oplossingen voor specifieke opgaven kunnen worden getest – denk aan de omslag naar een natuur- en omgevingsinclusieve landbouw, de energietransitie en duurzaamheid. De landbouw in het middengebied moet zich vernieuwen richting kleinschaligheid, klimaatadaptatie, precisielandbouw en korte afzetlijnen. Agrariërs kunnen uitgroeien tot duurzaamheidgidsen in een omgeving die streeft naar zelfvoorziening – met betrekking tot streekproducten en korte ketens. Voor het middengebied zijn een aantal ambities en opgaven geformuleerd. Zo is het de bedoeling om de vitaliteit van (agrarische) bedrijven te vergroten, waarbij goed moet worden gekeken naar de manier waarop overstijgende ontwikkelmogelijkheden zich verhouden tot individuele en collectieve belangen. Het programma ondersteunt alternatieve en interdisciplinaire zoektochten naar 'het agrarisch bedrijf van de toekomst' en de aankomende asbestproblematiek, en faciliteert regionale en lokale productie- en distributieketens. De landbouw in het middengebied moet worden verbreed met werkzaamheden in het landschaps- en erfgoedbeheer, duurzaamheid en recreatie en toerisme en vrijkomende agrarische bebouwing wordt herontwikkeld. Experimenteel onderzoek rond voedselproductie, -distributie en -consumptie

wordt verbonden met regionaal ondernemerschap. En om de biologische diversiteit en landschappelijke aantrekkelijkheid te verbeteren worden Natura 2000-gebieden verbonden met het landschap.

In vrijwel al deze opgaven en ambities voor het middengebied van Zuid-Limburg speelt landbouw een sleutelrol. De hoofdvraag voor deze Eo Wijersprijs luidt dan ook: hoe kan de transitie van de landbouw bijdragen aan de maatschappelijke opgaven en wat zijn daarbij wenkende perspectieven voor het landschap? Een relevante deelvraag daarbij betreft de rol van landschapsbeheerder: hoe is die te verankeren in het agrarisch ondernemerschap? Het gaat om diversiteit in het landschap, met daarin ruimte voor verschillende land- en tuinbouwbedrijven, van agroforestry tot natuurinclusieve- en multifunctionele landbouw. Het gaat ook om het aanjagen van duurzame innovaties, zoals precisielandbouw en het gebruik van big data. Andere deelvragen gaan over de beperking van de nutriëntenbelasting (met name nitraat) van grond- en oppervlaktewater, zodat de waterkwaliteit voldoet aan de normen, en over de klimaatverandering. In Zuid-Limburg komt het water van drie kanten: als neerslag uit de lucht, via snelstromende beken en vanaf de hooggelegen plateaus. In combinatie met het veranderende weer neemt het risico op wateroverlast en onveilige situaties toe. Tevens vindt plaatselijk afspoeling over het maai-veld plaats, waardoor vervuilde landbouwgrond richting de natuurgebieden stroomt. Andere aandachtspunten zijn de unieke streekidentiteit en het culinaire erfgoed, die bij een transitie van de landbouw niet verloren moeten gaan. Bij nieuwe verdienmodellen zijn de ketens idealiter kort, vanwege de regionale economische meerwaarde en om de relatie tussen stad en platteland te verbeteren. In een regionale energiestrategie (RES) wordt al gewerkt aan een Zuid-Limburgse aanpak voor de energietransitie, waarbij het de vraag is welke rol de landbouw hierin kan spelen – welke duurzame energievoorziening past in dit kleinschalige landschap?

Regionale opdrachtgevers

Provincie Limburg, Gemeente Eijsden-Margraten, Gemeente Beekdaelen, Gemeente Gulpen-Wittem, Gemeente Vaals, Gemeente Simpelveld, Gemeente Stein, Gemeente Valkenburg aan de Geul, Gemeente Voerendaal, Gemeente Meerssen, Rabobank Zuid-Limburg Zuid, Nationaal Landschap Zuid-Limburg, Natuurrijk Limburg

LIQUID COMMONS

RADEMACHER DE VRIES ARCHITECTEN, NATUURMONUMENTEN

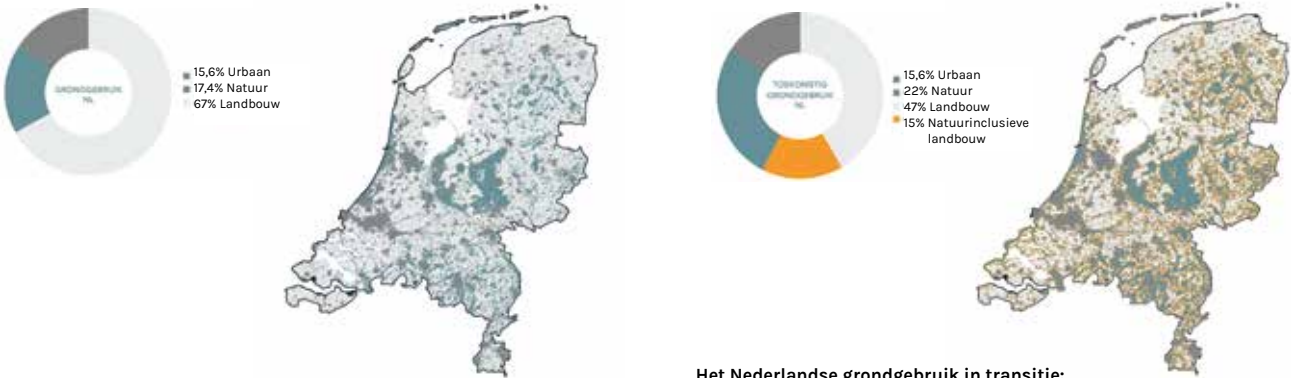
Het landbouwgebied in Zuid-Limburg is een tweedui-zend jaar oud cultuurlandschap van dalen, hellingen en plateaus. De dalen gelden als natuurgebieden, de plateaus zijn in gebruik als landbouwgrond. Het wa-tersysteem verbindt plateau en dal en daarmee land-bouw en natuur – en is daardoor zowel de oorzaak van als de oplossing voor een hardnekkig probleem. Vervuild water met slib en nitraten stroomt vanaf de landbouwplateaus naar de natuurgebieden in de dalen, waardoor de biodiversiteit gestaag afneemt en de bodemkwaliteit hard achteruit gaat. Meer en lan-gere perioden van droogte veroorzaken in combinatie met stevige hoosbuien problemen in de agrarische bedrijfsvoering: de productie loopt terug, gewassen worden kleiner.

Samenwerking door commons / Het voorstel Liquid Commons neemt water als uitgangspunt om de ver-stoorde wisselwerking tussen natuur en landbouw te herstellen. Het begrip common verwijst naar het duurzame beheer van natuurlijke hulpbronnen door meerdere partijen. Individuele en collectieve belan-gen vinden daarin een gelijkwaardige plek. In dit project is het collectieve belang de kwaliteit van het landschap. Het moet worden gezien als een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, waarbij afscheid genomen moet worden van de traditionele sectorale aanpak, waarin agrariërs, natuurorgani-saties, overheden en bedrijven grondposities en eigenbelang centraal stellen. Door samen te werken dragen private en publieke partijen zorg voor het wa-termanagement (waterkwantiteit en -kwaliteit). Een andere vorm van governance is nodig, waarbij baten en lasten evenwichtig zijn verdeeld. Het schaalniveau waarop een ‘liquid common’ het beste uit de verf komt is een sub-bassin. In dit pro-ject is gekozen voor het Noordal met in het achter-hoofd de mogelijkheid om het commondenken als een inktvlek te verspreiden over het stroomgebied van Maas en Geul zodat een regionaal netwerk ont-staat van duurzame landbouw en natuurontwikke-ling.

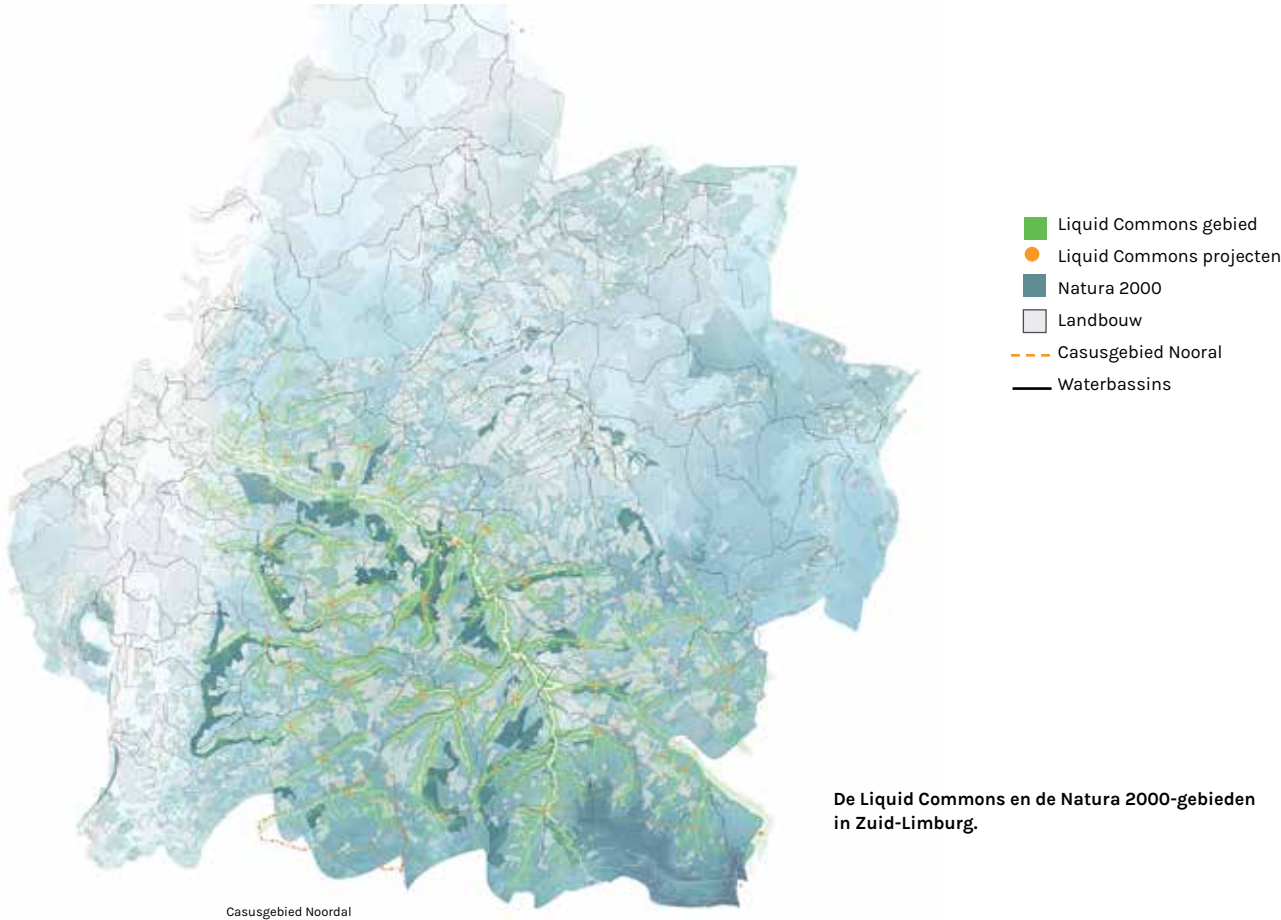
Ruimtelijke verschijningsvorm van de liquid common / In het Noordal is de liquid common een strategische landschapszone op het raakvlak van natuur en landbouwgebied. Het is een filtergebied voor vervuild water, een testgebied voor alternatieve landbouwwormen en een toeristisch netwerk. De vorm en positie zijn bepaald door de hydromorfologi-sche omstandigheden en de eigendomssituatie. Het Noordal bestaat uit een beekdal en aanliggende droogdalen. De flauw oplopende zuidhelling is het

toneel van grootschalige landbouw – met dus relatief veel afstroom van slib en de infiltratie van nitra-ten. Op de steile noordhelling is het gebruik divers: wijnbouw, paardenhouderij en veeteelt. Deze helling kampt met uitspoeling van de bodem en de instroom van vervuild water, afkomstig van de hoger gelegen plateau. Het heuvellandschap is de afgelopen decen-nia aangepast ten behoeve van de waterveiligheid. Daarom zijn op knooppunten in het waternetwerk grote buffers aangelegd en via dit systeem stroomt vervuild water naar de natuurgebieden. Door de gras-banen tussen de velden te beplanten met helofyten-vegetatie vindt natuurlijke filtering plaats. De gras-zone is tevens een sedimentatieplek voor afstromend slib en wordt beplant met nutriëntrijke grassoorten en bosschages. Die grassen dienen weer als veevoer. De ecologische betekenis van de grasbanen neemt enorm toe, zo wordt het bestaande natuurgebied uitgebreid. Op de plek van de waterbuffers worden ondergrondse bassins toegevoegd. Deze dienen voor de opslag van water en worden ingezet voor de beregening van het land in tijden van droogte. Door boeren verantwoor-delijk te maken voor het eigen watergebruik, besteden ze hoogstwaarschijnlijk meer aandacht aan de waterkwaliteit, waardoor de infiltratie van nitraten in ondergrondse stromingen zal afnemen. Dit water stroomt via kwelbronnen direct naar de lager gelegen natuurgebieden.

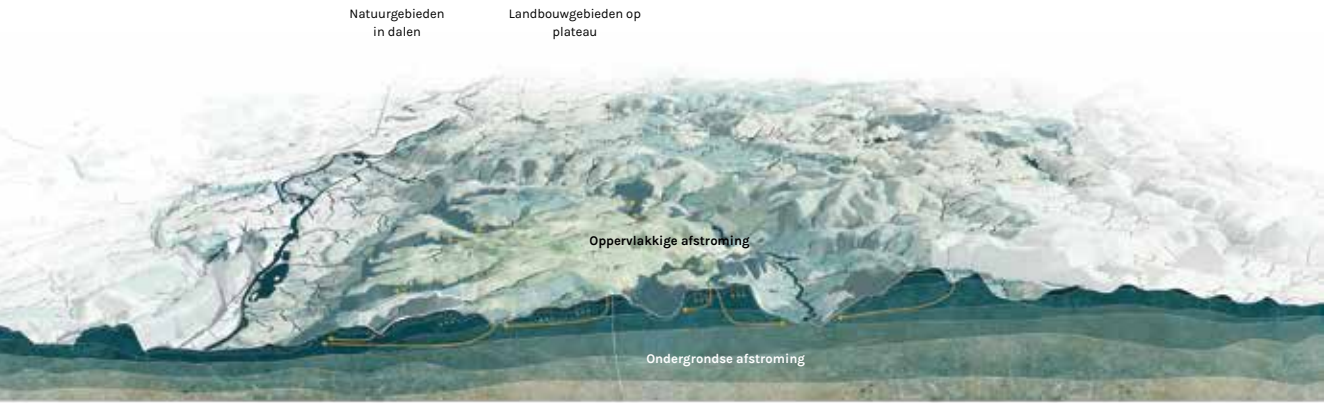
Drie typen boerenbedrijven / De effectiviteit van de liquid common is gestoeld op flexibel en slim landge-bruik binnen het stroomgebied. Natuurmonumenten – die in het Noordal veel land bezit –stelt grond ter beschikking aan boeren die de omslag maken naar een natuurinclusieve landbouw. Door flexibiliteit in het landgebruik met betrekking tot maaibeheer en begrazing, hoeven boeren minder pesticiden te gebruiken en kunnen zij duurzame landbouwwormen ontwikkelen. In het Noordal zijn drie boerenbedrijven gevestigd: ‘boer small’, ‘boer medium’ en ‘boer large’. Hoe de bedrijven profiteren van de realisatie van een liquid common verschilt, maar voor allemaal geldt dat een betere bodemkwaliteit ten goede komt aan de opbrengst en de grondwaarde. ‘Boer small’ is een biologische veeteler met een natuurinclusieve bedrijfsvoering. Door de liquid com-mon kan hij dit model verder ontwikkelen en nieuwe vormen van biologisch boeren uitproberen. Dit ver-groot de kans op verbreding en bezorgt hem een sta-biele toekomst. ‘Boer medium’ is een melkveehouder met relatief kleine kavels. Het nutriëntrijke gras in de liquid common-zone dat door Natuurmonumen-

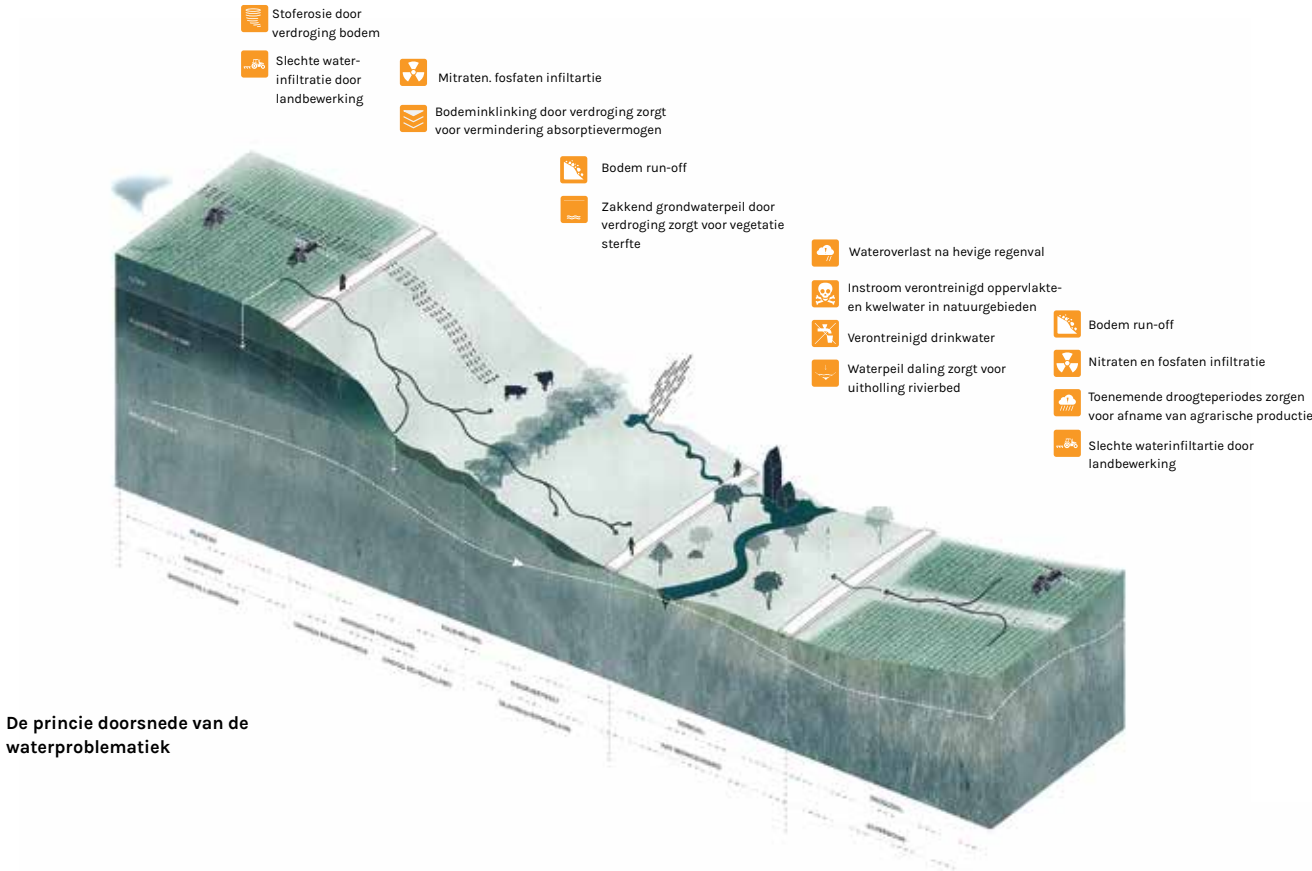
Het Nederlandse grondgebruik in transitie: van intensieve landbouw nu naar natuurinclusieve landbouw in de toekomst.

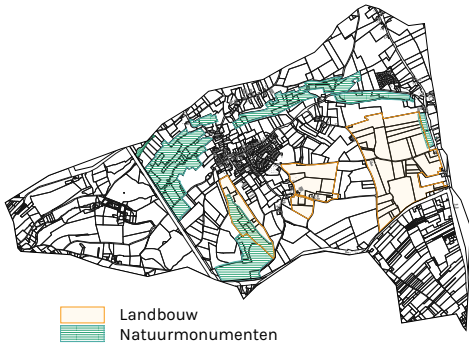
De Liquid Commons en de Natura 2000-gebieden in Zuid-Limburg.

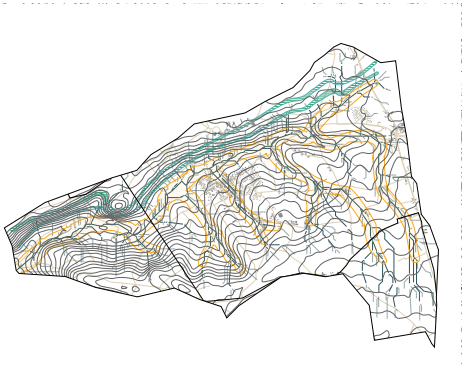
Natuurgebieden aan de rand, landbouwgebieden op het plateau.

De princie doorsnede van de waterproblematiek

Huidig eigendom van landbouwers en Natuurmonumenten en de verkaveling in het Noordal.

Het idee van zonering in de Liquid Commons.

De syntheseskaart van de Liquid Commons in het Noordal.

Overzicht over het Noordal.

Bestaande kwelbron (links) krijgt nieuw leven. De oude water-infrastructuur is uitgangspunt voor de architectuur in de Liquid Commons.

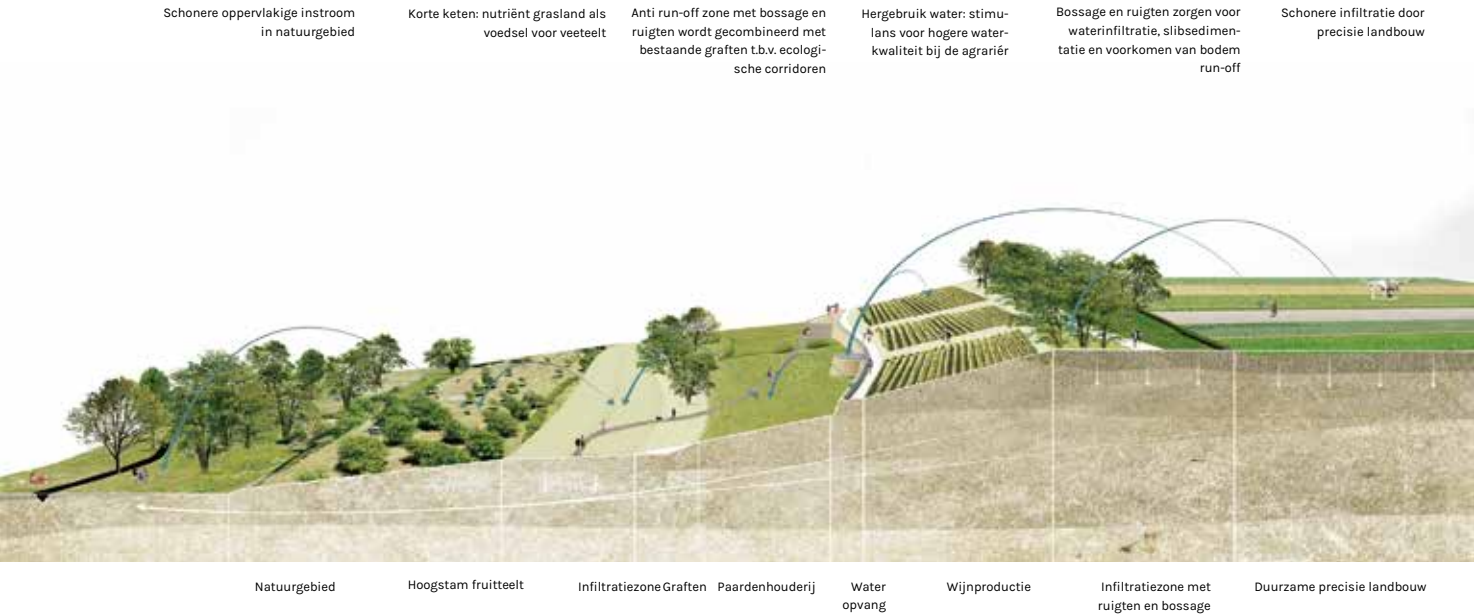

76

Doorsnedes van het toeristische knooppunt met waterbassins op de noordhelling in droge en natte periode.

Onder: doorsnede van de zuidhelling.

ten wordt gehooïd, dient als voeding voor de koeien, waardoor de boer geen voeding hoeft te importeren uit het buitenland. De boer maakt met Natuurmonumenten afspraken over begrazing, zodat hij meer uitwijkmogelijkheden heeft. Daarnaast leert ‘boer medium’ door deelname in de liquid common van ‘boer small’ over succesvolle transitie methodes. ‘Boer large’ verbouwt aardappelen, bieten en maïs voor de wereldmarkt. Vanwege de omvang van het bedrijf heeft de boer minder behoefte aan flexibiliteit en heeft hij vooral baat bij de beschikbaarheid van voldoende zoet water in droge tijden. ‘Boer large’ heeft interesse in precisielandbouw. Nieuwe technologieën brengen de grond en de staat van de gewassen nauwkeurig in kaart en zorgen dat in de juiste mate en op het juiste moment beregend en geoogst wordt. De landschap van deze technieken kan worden gefinancierd met de inkomsten uit bijvoorbeeld toerisme.

Architectuur en beleving / Zuid-Limburg is een populaire toeristische bestemming. Ondanks dat een groot deel van de lokale economie draait op toerisme,

neemt het draagvlak voor nieuwe recreatieve ontwikkelingen af. De wildgroei aan campings op de mooiste plekken – onder het mom van agrarische verbreding – wekt ergernis. De inkomsten zijn voor private ondernemers, de lasten voor het landschap. Door ook toerisme onderdeel te maken van de liquid common kunnen lasten en baten gedeeld worden. Wandelroutes worden uitgebreid en gekoppeld aan de liquid common-zone, die tevens ruimte biedt aan ecotoerisme en nieuwe vormen van agrotourisme – door verblijfsplekken te maken in leegstaande schuren. Op strategische knooppunten zorgt een expliciete architectuur ervoor dat het landschap van de liquid common lees- en beleefbaar wordt. Door de ondergrondse waterbassins toegankelijk te maken, realiseren bezoekers zich het belang van waterkwaliteit en -kwantiteit. De architectuur is uitgesproken en sluit qua stijl aan bij de vormtaal van historische waterbouwwerken als putten en kwellen.

Knooppunt met waterbassin in het toeristisch netwerk op de noordhelling.

Wateropvang op de zuidhelling.

77

DE LIMBURGSE LANDSCHAPSLINIE

BUREAU VERBEEK, CROONENBURG, KCAP, ANTEA GROUP

Het Zuid-Limburgse heuvellandschap met hellingen, plateaus en beekdalen bepaalde eeuwenlang waar welke activiteit kon plaatsvinden. Maar in de laatste honderd jaar hebben die vestigingsfactoren door technologische ontwikkelingen en schaalvergroting hun betekenis verloren. Stad en land zijn met elkaar verweven geraakt, zonder er rekening mee te houden of gebruiksfuncties wel pasten bij de ‘draagkracht’ van het landschap. Zo is de landbouw de maat- en schaalverhouding van het landschap ontgroeid, en ook een integrale sturing op de vestiging van bedrijvigheid en recreatieve voorzieningen ontbreekt. De toerisme- en recreatiesector zien het landschap bovendien als een gegeven, maar dragen niet bij aan de instandhouding ervan.

De klassieke samenhang tussen economie en landschap bestaat niet meer. Het Zuid-Limburgse landschap is een museumstuk, een voorname identiteitsdrager die we langzaam kwijt dreigen te raken. Het is dan ook tijd voor een nieuw evenwicht, voor een nieuwe economische invulling die de dynamiek terugbrengt, die het principe van ‘behoud door ontwikkeling’ op duurzame wijze vormgeeft, die het welzijn van bewoners hoog in het vaandel heeft en toekomstige generaties trots laat zijn op het landschap.

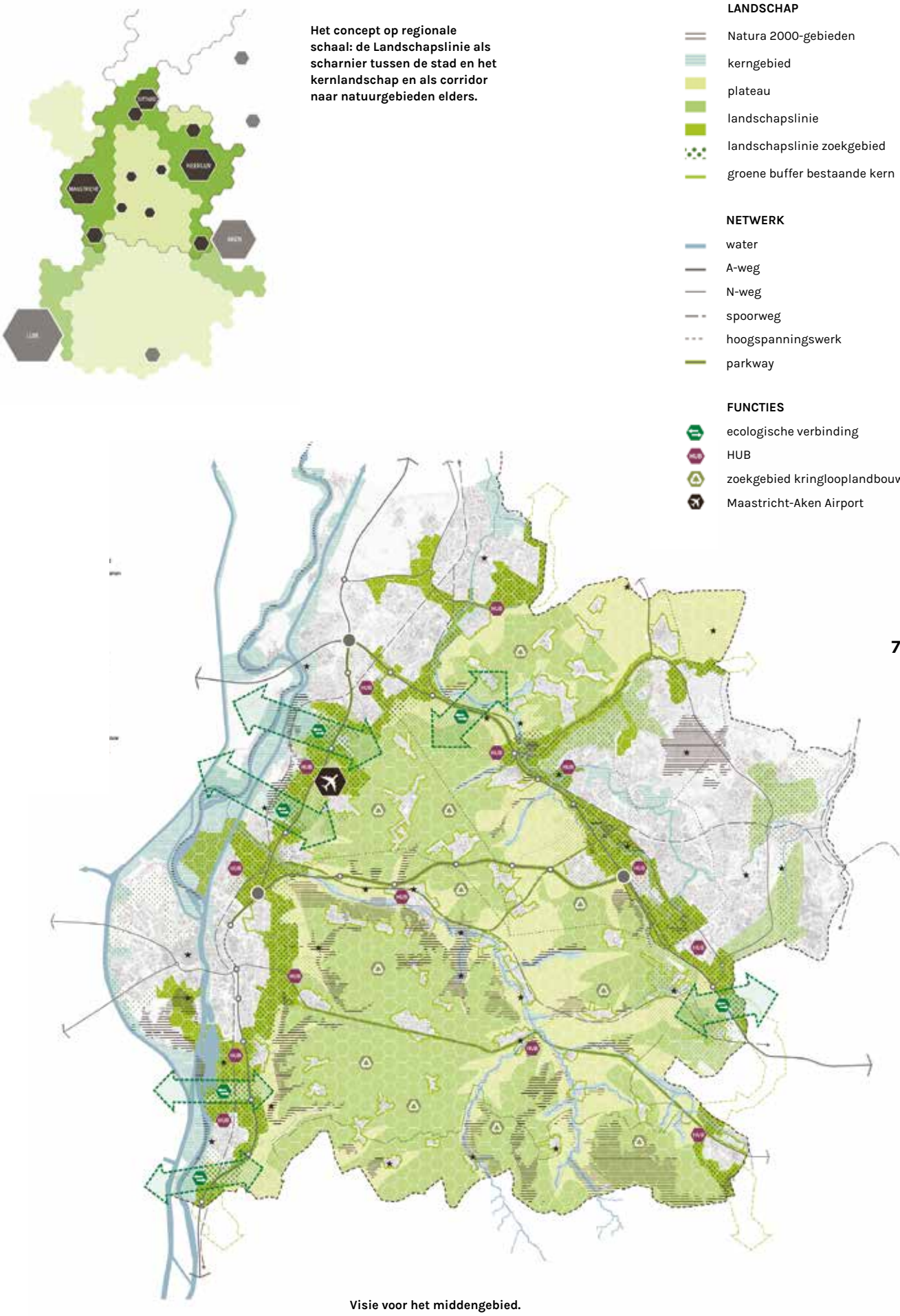
Om dit te bereiken is het nodig om stad en land te ontvlechten. Alleen zo kunnen we sturing geven aan gewenste ontwikkelingen en het kerngebied – dat deel van Zuid-Limburg met de status van Nationaal Landschap – vrijwaren van een verdere afkalving van de kernkwaliteiten. Hiervoor introduceren we het concept van de Limburgse Landschapslinie.

Driedeling in functionele zones / De Limburgse Landschapslinie is een beschermingszone waar functies een plek krijgen die in het waardevolle kerngebied onwenselijk zijn. De linie beschermt het heuvelland van plateaus, dalen en hellingen tegen de oprukkende verstedelijking en is een scharnierpunt tussen stad en landschap. De linie is een bufferzone, een stedelijke rand waar klimaatopgaven gerealiseerd worden, de energietransitie vorm krijgt en grote agrarische bedrijven – die niet passen bij de maat en schaal van het kernlandschap – een plek krijgen. Zo ontstaat een indeling in drie functionele zones – De Stad, De Landschapslinie, Het Kernlandschap –, die samen zorgen voor een toekomstbestendige relatie tussen stad en land. In elke zone worden kwaliteiten beschermd en ontwikkelingen nagestreefd die elkaar versterken.

Landschapslinie als scharnierpunt / Als scharnierpunt tussen stad en land is de Landschapslinie een corridor naar natuurgebieden in de buurt, zoals de Ardennen, de Hoge Kempen en de Brunssummerheide. Maar de linie is ook een ‘draaischijf’ voor de landbouw en de toerisme- en recreatiesector. Zo dient de Landschapslinie als knooppunt in de keten van streekproducten: van producent in het kerngebied naar de consument in de stad. Denk aan de vestiging van voorzieningen die door hun maat en schaal niet meer in het kerngebied te handhaven zijn, zoals opslagloodsen en koelcellen voor hard fruit, aardappelen en uien. Of ondersteunende faciliteiten als loonbedrijven, veevoerbedrijven, slachterijen en mestveredeling. De functie van ‘draaischijf’ uit zich ook in de ontsluiting van de belangrijkste attracties en locaties in het Nationaal Landschap. Het voornaamste doel is om zo grip te houden op bezoekersstromen. Deze plekken, ook wel ‘hubs’ genoemd, dienen als entree tot het kerngebied en maken zowel de ‘all-inclusive toerist’ als de rustzoeker bekend met de verhalen van het landschap – op het gebied van geologie en delfstofwinning, natuur, landbouw en cultuurhistorie. De recreatieve ‘hubs’ vormen een totaalaanbod van het ‘product’ Zuid-Limburg en dragen zo bij aan de financiering van de instandhouding.

Rekentool: big data, indicatoren en hexagonen / Hoe wordt bepaald waar welke functie een plek krijgt? De kwaliteiten en opgaven van elke zone worden met indicatoren – fysieke, fysisch-chemische en statistische kenmerken – meetbaar gemaakt. Deze big data geven inzicht in de specifieke kwaliteiten en karakteristieken en hoe het met de aanpak van actuele opgaven gesteld is. Zo wordt duidelijk wat per zone nodig is om aan het wensbeeld (dat in toekomstvisies moet worden vastgesteld) te voldoen. Oftewel, met heldere toekomstvisies, de indicatoren als ‘knoppenkast’ en de big data als smeermiddel kunnen ontwikkelingen in de goede richting worden gestuurd. De indicatoren maken het mogelijk om de impact van projecten en initiatieven op het landschap te kwantificeren, zowel vooraf in de planvorming als achteraf in de evaluatie. Door de regio op kaart te verdelen in ‘hexagonen’ kunnen fysieke en abstracte indicatoren op gelijkwaardige wijze in beeld worden gebracht.

Indicatoren per deelgebied / Elke deelgebied heeft zijn eigen indicatoren. In het Kernlandschap gaat het om het vergroten van de biodiversiteit, de realisatie van een klimaatadaptief bodem- en watersysteem,

het behoud van landschappelijke en cultuurhistorische structuren, de zorg voor een aantrekkelijke woonomgeving en het verbinden van toeristische en recreatieve potenties. De Landschapslinie is een dynamische zone die goed bereikbaar is. De Landschapslinie is nadrukkelijk geen rommelzone, maar een hoogwaardig en klimaatbestendig groenblauw raamwerk dat de kwaliteiten van stad en landschap verbindt door bijvoorbeeld de aanleg van fietssnelwegen. Het biedt ruimte aan recreatie, agrarische activiteiten en bedrijvigheid. De Stad – met kwaliteiten als multimodale bereikbaarheid, hoog voorzieningenniveau, aantrekkelijke woonmilieus, veel ontmoetingsplekken – biedt agglomeratievoordelen voor mensen en functies die elkaar opzoeken, maar geen grote ruimtebehoefte hebben. De komende tijd moet de woonomgeving vergroot en versterkt worden, ruimte geboden worden aan dienstverlenende bedrijvigheid en moeten verbindingen gelegd worden met de linie en het kerngebied.

Implementatiestrategie / De implementatie van de Limburgse Landschapslinie verloopt volgens zes stappen. Eerst wordt de koers (het wensbeeld) bepaald. Kort gezegd houdt die in: de economische potentie ten volste benutten, maar met respect voor de kernkwaliteiten van het Nationaal Landschap. Die koers zal onder druk komen te staan, dus het is van belang om het doel voor ogen te houden en de rug recht.

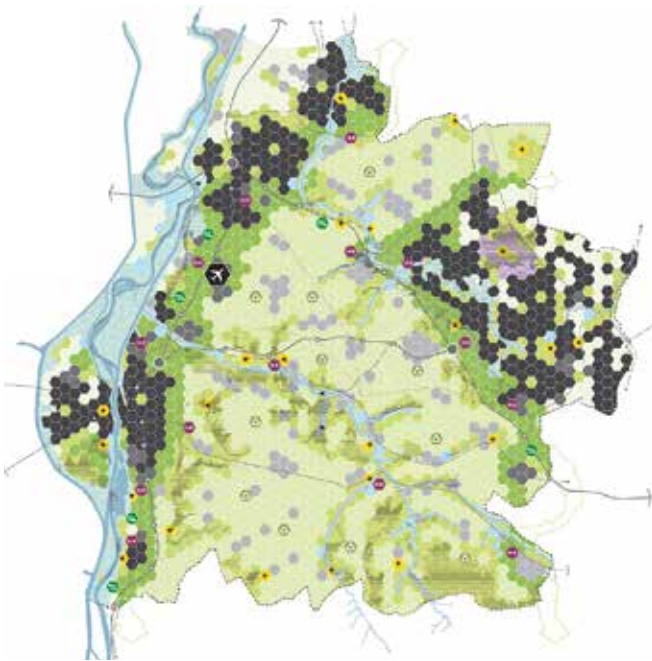
Stap 2 betreft het bestuurlijk draagvlak: steun voor de ambitie om een functioneel-economische scheiding aan te brengen tussen kernlandschap, linie en stad is onmisbaar. De big data bieden politici handvatten om gewogen en integrale keuzes te maken.

Stap 3 is het vinden van ambassadeurs, zoals boeren die het op basis van big data aandurven om over te stappen naar kringlooplandbouw waarmee ze een juiste nutriëntenbalans bereiken. Of het economisch rendement en de draagkracht van het landschap in evenwicht brengen door precisie- en natuurinclusieve landbouw.

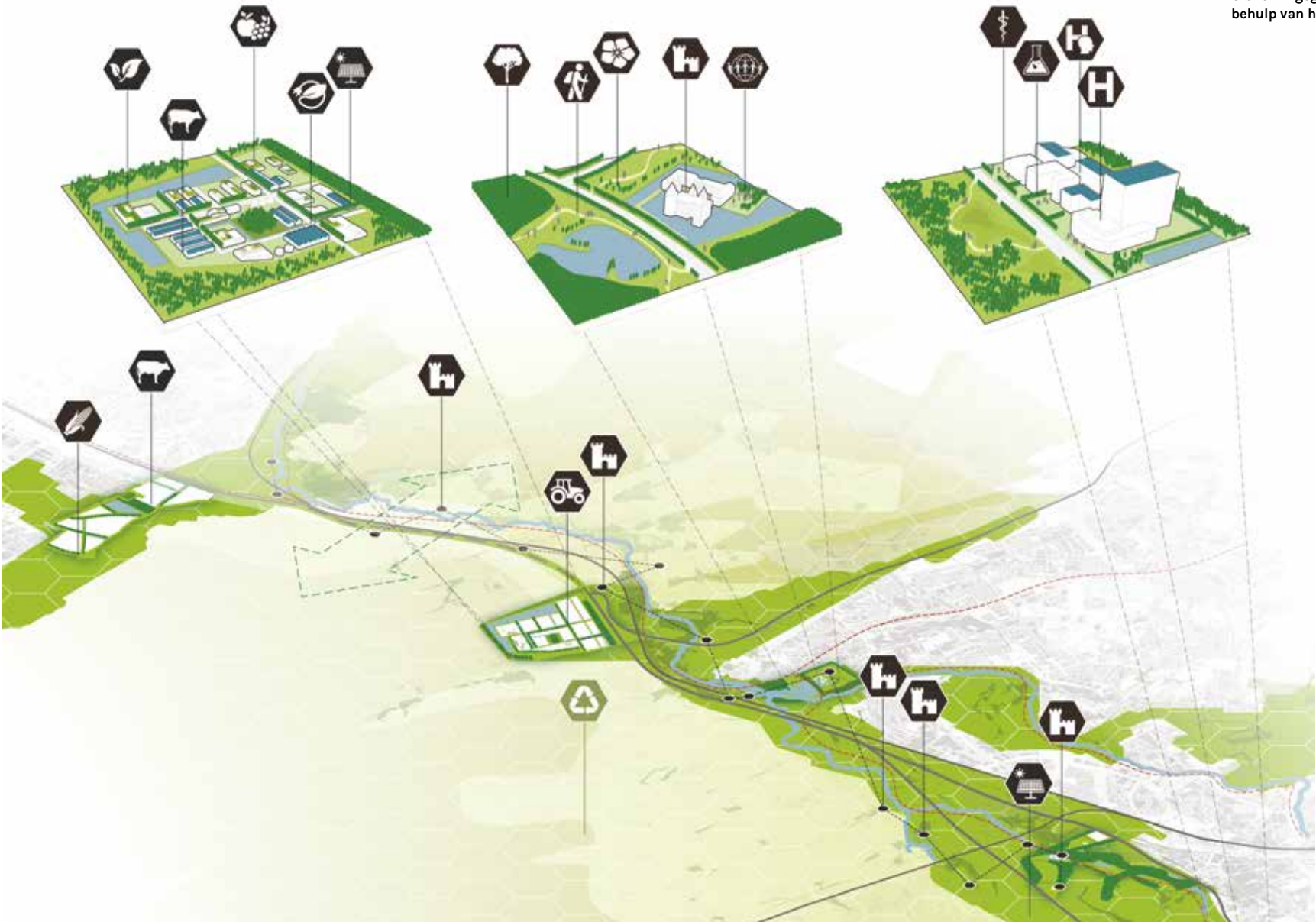
Dergelijke projecten fungeren als vliegwielprojecten (stap 4) die ook anderen in beweging brengen.

Stap 5 is een uitvoeringsagenda waarin projecten in tijd geprioriteerd worden om zo eerst het kernlandschap te ontlasten, alvorens het toeristisch-recreatief potentieel uit te breiden. Een investeringsagenda moet zorgen dat financiële risico's behapbaar blijven.

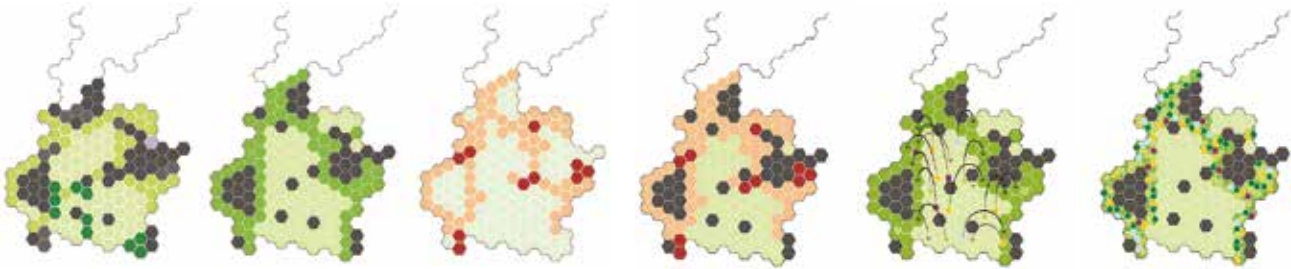
Tot slot stap 6: de oprichting van een programma-organisatie die de samenhang bewaakt en gemeenten betreft.

Vertaling van de visiekaart naar een verzameling indicatoren, gevat in hexagonalen.

Uitwerkingsgebied en implementatie met behulp van hexagonalen.

STATUS QUO: Bestaande situatie Zuid-Limburg

WENSBEELD: Landschappelijke greenbelt die landschappelijke en stedelijke functies ontvecht

OPGAVENKAART: Definieer en identificeer de opgaven (groot, middel, geen) uit de vergelijking tussen status quo en wensbeeld

OPGAVEN: Identificatie met behulp van BIG data

HERORDENING: Uitplaatsen en herordenen van stedelijke activiteiten uit het kwetsbare landschap door deze zorgvuldig in randzones in te bedden

LANDSCHAPSLINIE: Dynamische en begeerlijke greenbelt met een pallet aan functies en activiteiten zorgvuldig afgestemd op en met de context

De stapsgewijze strategie van De Limburgse Landschapslinie.

DE REGENMAKER

ARCHITECTENBUREAU BISSCHEROUX, LANDBOUWBEDRIJF PETER ERKENS,
LANDSCHAPSARCHITECT CASPAR SLIPEN

Dit voorstel streeft naar een hechte samenwerking tussen landbouw en natuurbeheer, oftewel een landbouwinclusief natuurbeheer en een natuurinclusieve landbouw. Die symbiose is eigenlijk heel vanzelfsprekend – de landbouw die al zeventienduizend jaar op de vruchtbare Zuid-Limburgse lössgrond plaatsvindt, is altijd natuurinclusief geweest. Maar vanaf de jaren vijftig kwam daar verandering in. Door schaalvergroting en efficiënte productie-wijzen – waaronder het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen – kwam de natuur onder druk te staan. Omdat de afstanden tussen gewassen toenamen wisten veel insecten zich nauwelijks te handhaven. En doordat de ‘afstand’ tussen boer en markt eveneens toenam werden veel agrariërs gedwongen om veel en goedkoop bulkvoedsel te produceren. Met alle gevolgen van dien voor de biodiversiteit, de bodemvruchtbaarheid en de belevingswaarde. Daarnaast ondervindt het heuvellandschap de nadelige effecten van klimaatverandering. Hevige stortbuien veroorzaken erosie, modderstromen en af- en inspoeling van nutriënten richting natura 2000-gebieden.

Strokenbouw als oplossing / Kleinere afstanden tussen gewassen en een variëteit aan planten beïnvloeden de biodiversiteit en voorkomen erosie en uitens afspoeling. Daarom is strokenlandbouw (de verbouw van meerdere gewassen op een perceel) de oplossing voor uiteenlopende opgaven. Afhankelijk van onder meer de ligging en het hellingspercentage wordt een perceelbreedte gehanteerd van drie tot maximaal vijftig meter, waarbij de perceellengte evenwijdig aan de hoogtelijnen loopt. Voor de invoering van strokenbouw wordt het Zuid-Limburgse landschap verdeeld in twee zones: de kleinschalige en grootschalige gebieden. De kleinschalige water invanggebieden zijn de hellingen die aansluiten aan de natura 2000 gebieden: de Goudgroene akkers. De grootschalige invanggebieden zijn de lössplateaus met flauwere hellingen: de Zilvergroene akkers. De akkers buiten de water invanggebieden zijn de Bronsgroene akkers. Voor elke zone gelden specifieke spelregels. De Goudgroene akkers, direct naast de Natura 2000 gebieden, maken gebruik van de natuur en integreren deze in hun bedrijfsvoering. De inzet hier is in eerste instantie strokenteelt. In de tijd door ontwikkelen naar een biologische teelt. Door de strokenteelt is er minder last van plagen en ziektes en kunnen hogere opbrengsten worden gegeneerd. In deze gebieden moeten kavels ontstaan evenwijdig aan de hoogtelijnen, via gesubsidieerde samenwerking of kavelruil. De stroken lopen parallel aan de hoogtelij-

nen en op de akkers zijn boerenbuffers aangelegd. In de 10% stroken worden de graften opgenomen. Zilvergroene akkers liggen iets verder af en zijn minder natuur-inclusief. Ook hier volgen de stroken de hoogtelijnen en moeten de boeren zoals bij de goudgroene akkers samenwerken. Op de akkers zijn boerenbuffers aangelegd en in de 10% stroken de graften opgenomen. De akkers worden begrensd door wegen en randen. Bronsgroene akkers liggen buiten de invloed op de Natura 2000 gebieden wat water betreft. Hier hoeven de boeren niet samen te werken, kunnen ze traditioneel telen en kunnen ze binnen hun eigendom blijven. Maar ze moeten wel stroken aanleggen, weliswaar niet parallel aan de hoogtelijnen, maar grotendeels loodrecht op de stroomdalen en deze stroken worden geflankeerd door een 10% strook.

Boerenbuffers en tienprocent-stroken / Het idee is om aan de strokenbouw een permanente natuurstrook toe te voegen die tien procent van het land bedraagt. Nu al verpacht de provincie land aan boeren mits zij tien procent natuurinclusief beheren. In deze strook groeien bloemen, ruw gras of struiken en bomen. Het verkleint de loopafstanden voor insecten en door de afwisseling in vegetatie neemt de erosie af. Permanente groenstroken van drie tot vijf meter en gemengde hagen remmen en filteren het water. Deze boerenbuffers worden zoveel mogelijk bij de bron aangelegd, met name bovenop de plateaus. Bestaande waterbuffers, die voor de natuur van geen waarde zijn, kunnen kleiner worden en door boeren omgevormd worden tot boerenbuffers. Dit scheelt het waterschap een hoop werk en geld. In plaats daarvan geeft het waterschap de boer een prestatievergoeding als hij minimaal tien millimeter op zijn land vasthoudt.

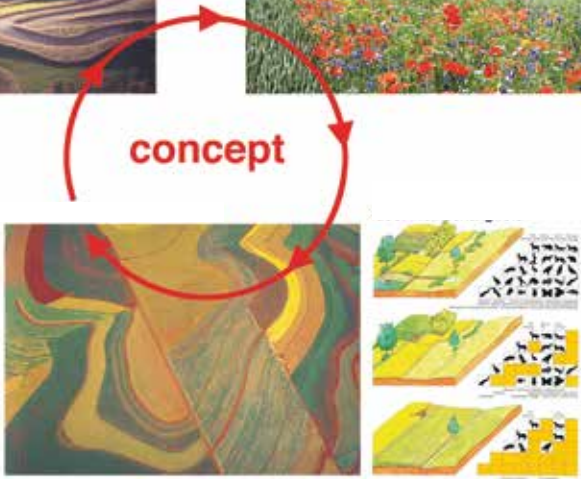
Het bouwplan / om zoveel mogelijk te profiteren van de voordelen die strokenlandbouw biedt, is per bedrijf bouwplanoptimalisatie noodzakelijk. Dit betekent het afwisselen van gewassen, in opeenvolgende jaren en in naast elkaar gelegen stroken en percelen. Het streven is om diepwortelende gewassen te telen na minder diepwortelende gewassen. Zo wordt de uitspoeling van nutriënten verminderd of zelfs voorkomen. Voor naast elkaar gelegen stroken geldt: erosiegevoelige gewassen afwisselen met minder erosiegevoelige gewassen. Tijdelijke graslanden en maïs percelen van veehouderijen rouleren mee in het bouwplan. Dit levert merkbare voordelen op, zoals een optimalisering van kringlopen, de vermindering van uitens afspoeling en een terugloop van de stikstofemissie (door mestscheiding in de stal).

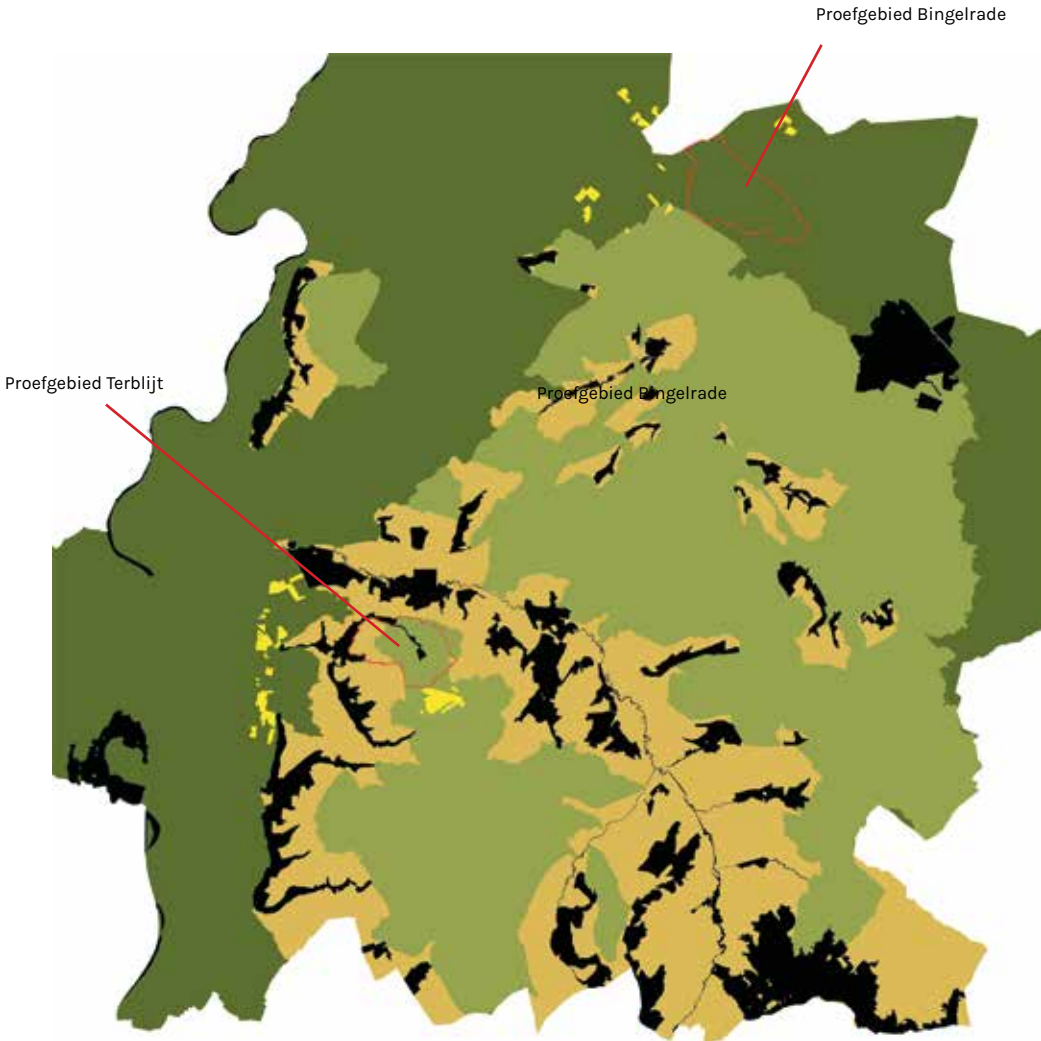
Door erosie ontstaan modderstromen in dorpen.

Afspoeling in Natura 2000 gebieden leiden tot eutrofiëring en verzuuring.

Het concept: gewassen telen in stroken en een drie meter brede natuurinclusieve strook toevoegen. Deze kleinschaligheid levert meer biodiversiteit op.

De ontwikkelingsstrategie van De Regenmaker. Een driedeling in goudgroene-, zilvergroene- en bronsgroene akkers met elk een eigen beheerregime van specifieke strokenbouw en aanvullende boerenbuffers.

Organische stof, bodembedekking en kruidenrijk grasland / Strokenbouw leidt tot een verhoging van de opslag van organische stof (en dus CO₂) in de bodem. Meer organische stof bevordert het bodemleven, het infiltratie- en watervasthoudend vermogen en daarmee de bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit. Groenbemesters en ‘vanggewassen’ zorgen voor een maximale bedekking van de grond over het gehele jaar. Grasland dat meedoet in het strokenbouwplan bestaat voor 25 procent uit kruiden – met in perioden van droogte een hogere opbrengst. Kruiden zorgen voor een goede bodemstructuur en de opname van nutriënten, voorkomen afspoeling en zijn een paradijs voor bijen en hommels.

Verdienmodellen / Het toekomstige verdienmodel bestaat uit een aantal onderdelen. Allereerst de verkoop van de geteelde producten, waaronder ook streekproducten. Daarnaast subsidies voor agrarisch natuurbeheer, de herverdeling van korenwolfgeld en de vergoeding voor ‘blauwe diensten’, zoals de aanleg van boerenbuffers. Tot slot moet het ‘verrukkelijke’ strokenlandschap burgers verleiden om meer te betalen voor het duurzame, lokale voedsel en de belevingswaarde (via toerismebelasting). Ook kan door de uitgifte van aandelen de burger mede-eigenaar worden van de exploitatie en afname van de gewassen. Door allerlei overheidsregelingen te bundelen met particuliere initiatieven zijn bovengenoemde verdienmodellen denkbaar en treedt de boer weer op als landschaps- en natuurbeheerder.

Twee proefgebieden / De goudgroene en zilvergroene akkers zijn water-invanggebieden. De bronsgroene akkers vallen daarbuiten. Van beide is een proefgebied uitgewerkt. Proefgebied Terblijt ligt in het invanggebied dat aansluit op het natura 2000-gebied van de Bemelerberg – waar vandaan in 2018 een modderstroom door het dorp Terblijt liep. De kavels hier worden verdeeld in stroken van dertig meter breed. Tussen de stroken komt een natuurinclusieve strook van drie meter met bloemen of ruw gras, of fruitbomen en gemengde struweelhagen. De stroken lopen zoals gezegd evenwijdig aan de hoogtelijnen en hebben soms een behoorlijke oppervlakte waardoor de boer efficiënt kan werken. In de natuurinclusieve stroken is ruimte voor boerenbuffers door een kleine verhoging van de strook en een kleine verlaging van de aangrenzende akkerstrook. Bij hevige regenval wordt het water bij dit soort buffers gestopt. Sommige stroken dienen als pad, en graften worden in ere hersteld en fungeren als natuurstrook. Mobiele ecolodges staan in het voorjaar tussen de akkergewassen en gaan in het najaar in de opslag. Proefgebied Bingelrade ligt buiten de invanggebieden en is vanwege de grote percelen en goede grond een eldorado voor de akkerboer. Bingelrade kan eenvoudig en minder natuurinclusief worden ingericht, al kunnen boeren altijd natuurinclusief werken door de stroken fijnmaziger in te delen en extra landschapselementen toe te voegen.

Boerenbuffers verbinden in het proefgebied Terblijt de natuur met de akkers.

De strokenbouw in Terblijt volgt de lijnen in het landschap en maakt een nieuw en gevarieerd, kleinschalig agrarisch landschap.

Het voorbeeldgebied van Bingelrade ligt in het noorden, buiten het instroomgebied en is met zijn bronsgroene akkers een eldorado voor akkerbouw.

WINNAAR REGIO ZUID-LIMBURG:
LIQUID COMMONS
RADEMACHER DE VRIES ARCHITECTEN, NATUURMONUMENTEN

In aanvang was de jury weinig positief. De drie voorstellen komen op zichzelf te kort, qua initiërend, organiserend, oplossend en inspirerend vermogen. Vooral dit laatste steekt, al is de jury zich terdege bewust van de complexe en ambitieuze vraag waarmee de teams zijn opgezadeld. Met name de streekjuryleden Ton Voncken (adviseur) en Hans Mommaas (directeur Planbureau voor de Leefomgeving) verwachten van ontwerpers dat zij op zijn minst een lonkend perspectief schetsen, een eerste idee over hoe de razend ingewikkelde opgave kan worden opgelost. Toch ontstaat gaandeweg het beraad een genuanceerder beeld en ontdekt de jury dat de drie voorstellen op zichzelf weliswaar niet voldragen zijn, maar dat ze gezamenlijk wel degelijk een wenkend vergezicht bieden door de differentiatie in schaalniveaus en vanwege de verschillende aandachtspunten en het organiserend vermogen.

Allereerst het plan LIMBURGSE LANDSCHAPSLINIE, een pleidooi om een einde te maken aan het door socioloog Nico Nelissen omschreven Limburgse probleem van ‘1000 dromen, 1 nachtmerrie’ – oftewel de ongebreidelde verrommeling waaraan het Limburgse heuvelland al jaren ten prooi valt. Door een gebrek aan planning slibben niet alleen de stadsranden dicht, maar kampt ook het heuvelland van plateaus en beekdalen met een wildgroei aan paardenstallen, maneges, vakantieparken en campings. De Landschapslinie is een regionaal planningsinstrument dat met behulp van een ingenieuze rekentool en big data bepaalt welke functies waar wenselijk zijn. Het uitgangspunt is om zo het ‘kerngebied’ te vrijwaren van ontsierende of vervuilende functies. Die moeten een plek krijgen in de steden of in de ‘linie’. Die landschapslinie is het scharnierpunt tussen stad en land – ook in de logistieke keten van boer tot consument – en beschermt als een ruwe bolster de landschappelijke pit.

Het instrument is volgens de jury hard nodig. Het helpt bestuurders en beleidsmakers om harde, maar legitieme keuzes te maken. Niet op basis van juridische regels, maar door op inhoudelijke gronden uit te zoeken waar opgaven en functies het beste kunnen landen. Het is een vorm van ‘real time planning’, waarbij in tegenstelling tot statische visies en structuurplannen parameters (emissies, bezoekersstromen, mobiliteit, enzovoorts) continu kunnen worden aangepast en de gevolgen direct zichtbaar zijn. De jury zou het graag onderdeel maken van de omgevingsplannen, als een manier om landschapswaarden te meten op het moment dat functies in een gebied neerstrijken. De vraag is of dat in het geval van landschapsdiversiteit altijd kan. De inzenders verwijzen naar het programma Aerius, maar dat gaat om stikstofdepositie, een element dat gemakkelijk te uniformeren is. Zoals een jurylid stelt: ‘Is de poëzie van het landschap meetbaar, is schoonheid te vangen in data?’

Ondanks de noodzaak van het instrument, komen uit de Limburgse Landschapslinie geen concrete projecten of investeringen voort. Dat is wel het geval in DE REGENMAKER, een voorstel op de tussenschaal, in het wat de makers van de Landschapslinie ‘kerngebied’ noemen. Als de agrarische sector een serieuze bijdrage moet leveren aan het Parijse klimaatakkoord kunnen we, aldus de inzenders, niet anders dan terug naar de landschappelijke schaal van 1950 – dus: kleinschalig en met meer biodiversiteit. De manier om dit te bereiken is even simpel als doelmatig: de introductie van strokenbouw (het verbouwen van meerdere gewassen op een perceel) plus de aanleg van een ‘extra’ natuurstrook, die kaveloverschrijdend is, als een lijn door het landschap gaat en ruimte biedt aan actuele opgaven – zoals het tegengaan van erosie, het herstel van landschapselementen en de zorg voor ecologische verbindingzones. De jury noemt het een fascinerend plan en ziet dat strokenbouw in combinatie met het Limburgse reliëf tot een prachtig landschap kan leiden. De vraag is hoe we dit ‘verrukkelijke landschap’ voor elkaar krijgen. Hoe zorgen we dat boeren verleid worden om en masse over te stappen op strokenbouw? Het antwoord

van de inzenders is weinig overtuigend. Ze gaan ervan uit dat bestaande geldstromen voldoende zijn om een begin te maken, maar is dat wel zo als boeren ook subsidie krijgen als ze hun grond braak laten liggen? De jury vraagt door: ‘Wat is de trigger om mee te doen? Is de verkoop van streekproducten op termijn een krachtig verdienmodel? Hangt het af van wat natuurorganisaties doen? Moet de toerismebranche een duit in het zakje doen?’ De weifelende antwoorden doet de jury inzien dat De Regenmaker geen winnend plan is. Het is weliswaar een idee waar we morgen mee aan de slag kunnen, maar het gebrek aan organiserend vermogen staat dit in de weg.

Dat organiserend vermogen – voor de jury een essentieel onderdeel van het heden-daagse ontwerpwerk – is wel aanwezig in het Noordal, waar het project LIQUID COMMONS zich afspeelt. Daar hebben Natuurmonumenten, boeren en het waterschap de handen ineengeslagen om gezamenlijk het bodem- en watersysteem te verbeteren. Want daarin ligt de sleutel om landschap, natuur en landbouw in evenwicht te krijgen. In het dal van de Noor is dat evenwicht verstoord door een disfunctioneel watersysteem: grofweg komt het erop neer dat vervuild water (slib, nitraten) van de akkers op de plateaus afstroomt naar de natuurlijke beekdalen. Om dit te stoppen moet het bodem- en watersysteem – met name de infiltratie, opvang en filtering – op orde worden gebracht. Dit biedt kansen voor een nieuwe ordening, waarin verschillende landbouwvormen (van biologische veeteelt tot precisie-akkerbouw), waterbuffers en infiltratiezones (graften, bosschages) en natuurontwikkeling een plek hebben. De ideeën zijn voor zowel de luwe noord- als de steile zuidhelling uitgewerkt in een ruimtelijk ontwerp, met op de zuidelijke helling bijvoorbeeld terrassen voor streekeigen wijnbouw. De architectonische interventies, zoals een stenen wateropvangstructuur op de zuidhelling en een kwelbron in het dorp, springen in het oog. Discutabel is de aanleg van een betonnen ‘kelder’ aan de voet van de noordhelling voor de opvang van water. Sommige juryleden betreuren deze ‘harde’ ingreep en hadden liever een landschappelijke variant gezien. Anderen waarderen de poging om met architectuur geïnspireerd op de beeldtaal van de regionale waterinfrastructuur, het landschap een culturele betekenis te geven – om zo bewoners en bezoekers bewust te maken van de sleutelrol die water vervult. De kelders zijn dan ook deels toegankelijk en laten zeker in natte periodes zien wat het landschap ‘doet’.

Het besluit om Liquid Commons uit te roepen tot winnaar gaat gepaard met een oproep aan de regio. De jury doet een appèl op met name het waterschap om bijvoorbeeld in het Gulpdal een ‘living lab’ te organiseren. Dat dal kampt met een vergelijkbare problematiek als het Noordal plus de verrommeling waar de inzenders van de Landschapslinie over spreken. Het gedachtegoed van Liquid Commons kan in zo’n lab getest worden in samenspraak met de strokenbouw uit De Regenmaker. En de bedenkers van de Limburgse Landschapslinie kunnen vervolgens ‘berekenen’ wat het effect is op landschapsdiversiteit.

Wat niet kan, is nog nooit gebeurd

Dirk Sijmons
Ingeborg Thoral

Een beschouwing naar aanleiding
van Verrukkelijk landschap
– de elfde Eo Wijersprijsvraag

Over de auteurs

Dirk Sijmons werkte tussen 1977 en 1989 in rijksdienst bij de ministeries CRM en LNV en het Staatsbosbeheer. In 1989 was hij een van de oprichters van H+N+S Landschapsarchitecten. Binnen het kantoor was hij vooral bezig met research en regionale plannen. Sinds 2017 is hij teruggetreden uit de directie en aan het bureau verbonden als senior-adviseur. Sijmons was in 2004 de eerste Rijksadviseur voor het landschap. Hij was hoogleraar Environmental Design aan de TU-Delft van 2008 tot 2011 en van 2011 tot 2015 hoogleraar Landschapsarchitectuur aan dezelfde faculteit. Hij was curator van de IABR van 2014 en koos daarvoor het thema Urban-by-Nature. Sijmons is (mede)auteur van een zevental boeken op het terrein van de landschapsarchitectuur. Op de World Design Summit in Montreal in 2017 ontving hij de Sir Geoffrey Jellicoe Award van de International Federation of Landscape Architects.

Ingeborg Thorald is landschapsarchitect en stedenbouwkundige en werkt als zelfstandig adviseur vanuit haar bureau MIXST URBANISME. Zij was van 2013 tot en met 2015 de onafhankelijk adviseur ruimtelijke kwaliteit van de provincie Utrecht en van 2016 tot en met 2018 atelierleider van AtelierOverijssel. Sinds 2017 is ze expert ontwerp in het O-team van het ministerie BZK. Dit team ondersteunt gemeenten, provincies, waterschappen en maatschappelijke organisaties bij complexe ruimtelijke opgaven. Thorald is bestuurslid bij de EO Wijers stichting.

Inhoud

Crisis als achterdoek / 4

Het moralisme voorbij
Drie parallelle geschiedenissen
Landbouwbeleid
Natuurbeleid
Landschapsbeleid
Waar staan we nu?

Een spreidschot aan initiatieven / 14

1. RUIMTE EN MILIEU / 15

Landschap: spiegel en instrument tegelijk
Circulariteit
Scheiding en verweving: arcadia revisited?
Regionale plannen en bottom-up-plannen
Integraal werken?

2. GOVERNANCE / 25

Landinrichting 2.0?
Rol van collectieve arrangementen
Verschillende meetlatten

3. ECONOMIE / 29

Nieuwe inkomensbestanddelen: economisch wensdenken of economisch alternatief?
Grondprijzen de pan uit
Financieringslasten

Reflectie / 34

Crisis als achterdoek

Deze analyse van de oogst van de elfde Eo Wijersprijsvraag wordt geschreven in een tijd van heftige boerenacties door het gehele land waarin te hoop gelopen wordt tegen het stikstofbeleid van het kabinet. Een kabinet dat flink vastzit tussen de heftigheid van deze protesten enerzijds en rechterlijke uitspraken over het stikstofbeleid en een kristalhelder advies van de commissie Remkes over de lange termijnoplossingen van dit probleem anderzijds. Wegkijken, of pappen en nathouden zoals dat vanaf de jaren zeventig onder het mom van belangenbehartiging is gebeurd, kan niet meer.

De Raad van State en het Europese Hof van Justitie hebben de weg waarin dergelijke oplossingen gezocht werden onbegaanbaar verklaard. De PAS-regeling, waarin vooruitlopend op het effectief worden van maatregelen vergunningen voor bouwprojecten en voor uitbreidingen van agrarische bedrijven konden worden afgegeven, en we met beloften op de pof konden doorgroeien, is afgekeurd. De rechters zagen onvoldoende garanties op borging van de natuurkwaliteit.

4 Het is dikke crisis, de ene maatregel na de andere sneuvelt direct als het de woe- de van de boeren opwekt. Een radicaliserend deel van de sector loopt zelfs te hoop tegen de berekeningen van rekeninstellingen als CBS, wetenschappelijke instituten als het RIVM (‘Rijks Instituut voor Volksverlakkerij en Manipulatie’), en ook tegen het onafhankelijke Planbureau voor de Leefomgeving, wiens berekeningsmethoden niet zouden kloppen. Kortom ‘Het kan niet waar zijn’. Door de Farmers Defense Force wordt, in koor met de klimaatontkenners, antivaxers en aanhangers van samenzweringstheorieën, nu ook de onafhankelijkheid van de publieke omroep in twijfel getrokken. De bejegening van televisiejournalisten en de spandoeken ‘NOS=Nepnieuws’ spreken boekdelen. Maar de werkelijkheid is weerbarstig. Die kan je niet wegwensen, en de wetenschappelijke instituten reken je niet zo makkelijk omver. ‘Boeren eisen Nepnieuws’ werd dan ook in tweets gereageerd.

De boeren voelen zich niet gehoord, in de kou gezet omdat ze ‘altijd slecht in het nieuws worden gebracht’. Dat klopt in die zin dat er op meerdere fronten – niet alleen bij de melkveehouderij – publieke discussies woeden over de landbouw. Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen in de akkerbouw en de sierteelt, zoals neonicotinoïden, zou een rampzalige invloed op de insectenstand hebben en vooral de bijen treffen. De invloed op de gezondheid van omwonenden van intensieve veehouderijbedrijven door ammoniak en fijnstof is een langlopend dossier. Ethische discussies over de rechten en de behandeling van dieren is een bijna vast gegeven voor de Partij voor de Dieren. Het overspringen van dierziektes op mensen zoals bij de Q-koorts houdt de gemoederen bezig, zeker nu er van Covid19-besmetting sprake is bij de nertsbedrijven.

De ontwikkeling in de landbouw over de volle breedte heeft voor een zodanige erosie in de biodiversiteit gezorgd dat die binnen de stad hoger is dan in het omringende landelijk gebied. En *last but not least*, de landbouw is een belangrijke speler als het gaat om de productie van broeikasgassen in directe zin, maar ook indirect: de deels aan de landbouw, deels aan het Food Cluster toe te rekenen emissies door de ontginningen in de tropen, zijn een grote bron van broeikasgassen. De landbouw zit het dichtste op de natuur en het dichtste op ons eten,

1 / Trouw enquête, *De Staat van de Boer 1*, 2018.

2 / Hans Achterhuis, *Ook de politiek stuit nu tegen de grenzen aan 'meer'*. NRC Handelsblad, 30 november 2019.

3 / Trouw enquête, *De Staat van de Boer 2*, december 2019. Volgens 73,5% is stikstof een niet bestaand probleem.

vandaar dat veel mensen zich commentaar denken te kunnen permitteren op de bedrijfsvoering. Er is bij de boeren diepe ontevredenheid over de maatschappelijke receptie. Boeren die zich, meer dan in welke andere maatschappelijke sector ook – misschien met uitzondering van voetbal – op de vingers gekeken voelen door wijsneuzen zonder praktijkkennis die nog nooit een stap op een boerenerf hebben gezet. En die bovendien bijna individueel aangekeken lijken te worden voor wat er systemisch fout zit. Het maakt hun onzekerheid over de toekomst groter en zij voelen zich niet meer vertegenwoordigd door de traditionele belangenbehartigers.¹

Onze premier, de praktijkgeharde Mark Rutte, noemde het stikstofdossier de ernstigste crisis en het meest ingewikkelde probleem dat hij in zijn politieke carrière op zijn bord kreeg. Toegegeven, dat was voor dat de coronacrisis die wisselbeker overnam, maar toch. Het lijkt erop dat de premier, door deze crisis zo te kwalificeren, niet alleen de complexiteit van de materie duidde maar ook aangaf dat er barsten in zijn opvattingen en wereldbeeld waren gesprongen. Een soort politieke aardbevingsschade waardoor een vitale steunpilaar onder het economische- en het milieubeleid was bezweken. Namelijk de onuitgesproken consensus dat het gaat lukken economisch te groeien en tegelijkertijd de ecologische voetafdruk te verkleinen. Een soort nooit op papier gezet Akkoord van Wassenaar dat vanaf de jaren zeventig de pacificatie tussen bedrijfsleven en milieubeweging heeft bewerkstelligd. Dat we inderdaad tegen harde (plane- taire) grenzen aan het oplopen zijn, en dat deze kruik niet langer meer te water gaat.²

En dat terwijl sommige van de gesprekspartners van Mark Rutte en landbouw- minister Carola Schouten op het ‘ontkennersstandpunt’ staan dat stikstof een ‘gecreëerd probleem’ is dat de politiek in de schoenen van de landbouw probeert te schuiven.³ Er gaapt een kloof tussen een deel van de agrarische sector en de als ‘Randstedelijk’ neergezette bureaucratie. Misschien is dit wel de vroeg 21^e-eeuwse verschijsningsvorm van de tegenstelling tussen stad en land. Een botsing tussen wereldbeelden en een botsing tussen natuurvisies. En, hoe gek dat ook klinkt, dat is misschien hoopvol: *Never let a good crisis go to waste*. Uit een crisis komt vaak iets voort, misschien is dit het kantelpunt voor een systeem dat flink uit de bocht is gevlogen. In elk geval kan niet op dezelfde weg worden doorgegaan, stelt Schouten in haar visie op de toekomst van landbouw, natuur en voedsel getiteld Waardevol en Verbonden.

Het moralisme voorbij

Deze 21^e-eeuwse stad-landtegenstelling ritselt van de moralistische oordelen over en weer. De agrariërs denken, doordat zij dagelijks in weer en wind praktisch in de weer zijn met de elementen, water, bodem, planten en dieren, dat zij als enigen direct contact hebben met de natuur en het juiste natuurbeeld belichamen. Dit terwijl natuurminnend Nederland langzamerhand het verschil wel weet tussen gedomesticeerde dieren en planten en wat er verder nog in de natuur te beleven valt. Goedgeïnformeerde burgers weten, vanuit eigen waarne- ming in de natuur, vaak haarfijn aan te geven waar de fricties tussen landbouw en natuur liggen.

Vanaf de andere kant van de kloof, zien we een even hardnekkig ingebakken vooroordeel als het over de agrarische sector gaat. Een deel van de stedelingen ziet het platteland graag als een onbeweeglijk arcadisch achterdoek voor hun dynamische stedelijke leven, waarin het liefst alles altijd hetzelfde blijft. Op het landelijk gebied worden allerlei beelden geprojecteerd van nostalgie tot ro- mantische idealen en het waandenkbeeld dat we ons buiten de bebouwde kom plotseling in de natuur zouden bevinden.

In werkelijkheid is het landelijk gebied net zo genadeloos modern als rest van

de samenleving. Binnen en buiten de stad wordt even reikhalzend uitgezien naar dekking door het G5-netwerk. Toch kunnen weinig mensen zich verplaatsen in de vakmatige trots van boeren op de generaties trefzeker veredelde Holstein-Friesian koeien, grazend op egale, optimaal ontwaterde, weilanden met eiwitrijk tetraploïd Engels raaigras, bijgevoerd met uitgebalanceerd eiwitrijk krachtvoer, gehuisvest in een moderne jaarrondstal. Deze aan alle kanten fijn afgestelde koe is tot een ongelooflijke melkproductie in staat.⁴ Dit is ook een technisch hoogstandje te noemen, net als bijvoorbeeld de iPhone 11. Koe en smart phone zijn in dat opzicht producten van dezelfde, bijzonder succesvolle manier van technische en wetenschappelijke ontwikkeling, van een attitude van (eco)modernistisch denken. Boer en burger zitten in hetzelfde schuitje. Je hoort niemand klagen over het wonder dat je 's avonds voor tienenvier iets bestelt en het de volgende dag wordt bezorgd. Het mopperen begint pas als we de ruimtelijke expressie zien van dit logistieke wonder: steeds groter wordende dozen met steeds meer vrachtwagens. Het probleem voor de landbouw is dat het wonder en het naargeestige gevolg zich in dezelfde ruimte afspelen. De transitie van de landbouw zal zich dus niet keurig aan de sectorale grenzen kunnen houden, de samenleving als geheel zal ook moeten bewegen. Het landschap is een ongenaakbare spiegel van de samenleving: als we 'landschapspijn' voelen is dat door de voelbare en zichtbare neveneffecten van technische en economische ontwikkelingen op meerdere fronten.

6 Het ingewikkelde is dat boer en burger tegelijkertijd dader en slachtoffer zijn, maar dat er ook – dominante – systeemoorzaken zijn. Niet iedere individuele boer of individuele burger moet opgezadeld worden met de oplossing van een collectief vraagstuk. Van die illusie moeten we ons zelfs misschien bevrijden.⁵ Het identificeren van moralistische oordelen over en weer is een hulpmiddel om nader tot elkaar te komen. Maar als je het moralisme laag voor laag afpelt kan je toch op een harde kern van waarheid stuiten. Gestript van elk moreel oordeel is landbouw eigenlijk niets meer en niets minder dan het voortrekken van voor de mens interessante soorten. Door allerlei technische hulpmiddelen en een indrukwekkende schaalvergroting, is de landbouw daar zo goed in geworden dat dit voor andere soorten een probleem aan het opleveren is. Er zijn een aantal harde pitten die aan het moralistische universum ontsnappen. Zo kunnen we bewondering hebben voor het foksucces van de superkoeien, maar dit sluit een discussie over dierenwelzijn of zelfs dierenrechten niet uit. De erkenning dat landbouw een economische activiteit is die naast betaalbare producten ook een inkomen voor de boer moet opleveren, hoeft nog niet te betekenen dat we daarmee het landschap tot agrarisch bedrijventerrein verklaren en verder afzien van de collectieve kwaliteiten die we er als samenleving van verwachten: publiek toegankelijke openbare ruimte, verblijfskwaliteit, biodiversiteit, cultuurhistorische diepte en ga zo maar verder. Het landschap is net als een koe (en in tegenstelling tot een smart phone) een levend organisme, waarin niet alles tot technische en economische parameters kan worden gereduceerd.

4 / Arjen Schreuder, *Topkoe Nora gaf 200.000 liter melk in haar leven*. NRC-Handelsblad 13, juni 2020.

5 / Jaap Tielbeke, *Een beter milieu begint niet bij jezelf*. Das Mag Uitgeverij, Amsterdam, 2020.

6 / Leefbaarheidsplan Brabant, 1947.

Drie parallelle geschiedenissen

Visies op het landschap als collectieve ruimte – en de rol die de natuurwaarden daarin spelen – hebben de laatste honderd jaar in hoge mate de stedelijke blik op de landbouw en het beleid voor het platteland gekleurd. Landbouw, natuur en landschap en hun eeuwige beleidsschaduwen hebben in die periode een bijzondere dans met elkaar uitgevoerd. We zullen die choreografie in drie parallelle geschiedenissen proberen te ontrafelen.

Het zijn de drie aanlooproutes op welke schouders het 'verrukkelijke landschap' anno 2020 moet worden gebouwd. Dat gaat beknopt uiteraard en daardoor mischien wat kort door de bocht. Te beginnen met de landbouwontwikkeling, die bepalend is geweest voor de kwaliteit van de natuur en voor de reacties uit het natuurbeluid. Het landbouw- natuurbeluid waren vormend voor het landschap of maakten deel uit van het programma van eisen van landschapsplannen, de derde parallelle geschiedenis.

Landbouwbeleid / De stroomversnelling in de landbouw zet in na de Tweede Wereldoorlog. Eerst wordt onder het motto 'nooit meer honger' ingezet op de modernisering van de landbouw. Later staat de rol van deze modernisering centraal in de economische politiek van de re-industrialisatie en wederopbouw van ons land. Om de lonen gematigd te houden is een relatief goedkoop voedsel-aanbod cruciaal. De ruimtelijke ordening en de landbouw sluiten een verbond om het territorium te verdelen in een urbaan en een ruraal domein. Herbouw en nieuwbouw worden in de periode van materiaalschaarste in grote series in de buurt van steden geconcentreerd, zodat ze niet via suburbanisatie in het rurale domein 'weglopen'. De landbouw werd dus niet voor de voeten gelopen. Deze modernisering werd de startbaan voor een succesvolle – ook op export gerichte – land- en tuinbouw. Ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten verbeterden de externe productieomstandigheden en maakten de weg vrij voor mechanisatie, het amoveren van kleine landschapselementen die schaalvergroting hinderden, betere ontsluiting, stabiele en lagere waterpeilen, boerderijnieuwbouw, et cetera. In de hoogtijdagen waren steeds zo'n 250 duizend hectaren in voorbereiding of uitvoering (zie kaart). Dat maakt dit wel het grootste project uit de Nederlandse planningsgeschiedenis. Iedere (door overheid en boeren) geïnvesteerde gulden rendeert geweldig. De doelbewuste inzet in Brabant op varkens⁶, in combinatie met de nabijheid van de Rotterdamse haven waar in bulk veevoer kan worden geïmporteerd, doet de intensieve veehouderij spectaculair expanderen – een succesverhaal dat zich naar andere zandlandschappen uitbreid. Nederland verandert zagezegd in de potstal van de wereld. Intensivering en schaalvergroting zorgen voor een hogere productiviteit, maar ook voor hogere kapitaalslasten en een blijvende afname van het aantal boerenbedrijven. Er stoppen in die periode zo'n zes tot zeven bedrijven per dag.

Het verdienvermogen per hectare zorgt – met verstedelijking als andere aanjager – ook voor een geleidelijke stijging van de grondprijzen, die nu behoren tot de hoogste ter wereld. Hetgeen betekent dat er steeds meer moet worden geproduceerd of dat er moet worden overgeschakeld naar beter renderende teelten. In die zin is glastuinbouw zowel oorzaak als gevolg van de hogere grondprijzen. De uitbreiding van het landbouwwareaal – die een dempend effect op de grondprijzen zou kunnen uitoefenen – stopt in 1979 met het stopzetten van de landaanwinning in Noord-Friesland. In 1986 wordt bovendien de inpoldering van de Markerwaard definitief afgeblazen, vanuit het besef dat een grote zoetwater-voorraad misschien nog belangrijker is dan nieuwe landbouwgrond. Het Europese landbouwbeleid, met als architect 'onze' Sicco Mansholt, verleent vanaf de jaren vijftig de nodige rugwind via productsubsidies en minimumprijzen. Dat leidt na enige tijd tot de beruchte, overvolle koelhuizen, de melkplas

en de boterberg. De EU probeert door dumping op buitenlandse markten van deze overschotten af te komen. Daardoor blijken lokale landbouweconomieën te worden ontwricht. Europa probeert daarom te reguleren en schakelt om naar inkomensondersteuning voor de boeren. In 1984 worden bijvoorbeeld melkquota ingesteld en moeten veel boeren inleveren om de (over)productie tegen te gaan.

Het weer afschaffen van de quota in 2015 wordt door de sector als ‘bevrijdingsdag’ gevierd. Er wordt met steun van de banken volop in stallen geïnvesteerd en de veestapel breidt verder uit. Resultaat: Nederland schiet enige jaren later door het Europese fosfaatplafond. Reguleren blijkt telkens onvoorziene bijeffecten te hebben. Europa schrijft Nederland verschillende malen aan op het niet halen van de adequate bescherming van Natura 2000-gebieden. Deze gebieden zijn door Nederland aangemeld en verankerd in Europese wetgeving. Hier blijkt vooral de stikstofdepositie de boosdoener.

De Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) die in 2015 wordt geïntroduceerd lijkt het ei van Columbus: toekomstige milieuprestaties mogen alvast worden ingerekend bij het verlenen van vergunningen voor bijvoorbeeld bedrijfsuitbreidingen. Dat de Raad van State in een arrest in 2019 deze gang van zaken naar de prullenbak verwijst, is dan ook reden voor paniek. Niet alleen de landbouw wordt getroffen, maar ook de meeste woningbouw- en infrastructuurprojecten krijgen geen vergunning meer. Het rapport van de Commissie Remkes ‘Niet alles kan overal’⁷ geeft een gedetailleerd overzicht van de gespannen relatie op het stikstoffront tussen landbouw(beleid) en natuur(beleid) op dit front vanaf het midden van de jaren zeventig. Het voelt voor de wat oudere professional waarschijnlijk of hun werkende leven aan hen voorbijtrekt. In het stikstofdossier en ook in het klimaatdossier wordt in het politieke beleid toch telkens de voorkeur gegeven aan technische middelen boven volumemaatregelen, lees het beperken van de veestapel.⁸ Dat betekent dat de externe effecten ook weer met technische middelen bestreden moeten worden: de ammoniakwassers in de stal doen hun intrede, de drukdrainage in de veengebieden en zelfs genetische manipulatie van de pens-bacteriën van de herkauwers om de methaanuitstoot te verminderen wordt overwogen. Grosso modo levert dat voor boeren weer een nieuwe ronde investeringen en verhoging van de kapitaallasten op.

Landbouwbedrijven hebben al deze ontwikkelingen met talloze verschillende bedrijfsstijlen tegemoet proberen te treden. Jan Douwe van der Ploeg – voormalig hoogleraar rurale sociologie aan de WUR – maakt in deze veelvoud een eenvoudig onderscheid tussen ‘agrarische ondernemers’ en ‘boerenlandbouw’. De eerste categorie gaat mee in deze tendens, investeert in technische maatregelen, vergroot waar mogelijk het bedrijf en haalt de marge uit het volume van de productie, maar is als het over de melkveehouderij gaat, kwetsbaar voor schommelingen in de melkprijs. De tweede categorie bedrijven is over het algemeen kleiner. Deze boeren proberen vooral op de kosten te beknibbelen, nemen geen grote financiële risico’s en zijn daardoor minder vatbaar voor schommelingen in de melkprijs. Deze categorie optimaliseert uit kostenoverwegingen ook de kringlopen binnen het bedrijf. Stikstofverlies in de vorm van ammoniakuitstoot is beperkt omdat deze boeren weinig krachtvoer en kunstmest gebruiken. Bij hen is de uitstoot vaak de helft van die van ‘agrarisch ondernemers’, die met hoog krachtvoer- en kunstmestgebruik hun productie willen maximaliseren.⁹ Omdat het probleem reëel is – de landbouw is verantwoordelijk voor 41 procent van de stikstofdepositie – wordt er door de rijksoverheid op gereageerd met een steeds ingewikkelder bestuurlijk/bureaucratisch vangnet. Daarbij valt op dat er telkens wordt gekozen voor generieke maatregelen die deze twee- (of meer)deling in bedrijfsstijlen negeert. Resultaat: telkens wijzigende, steeds paniekeriger maatregelen, omdat het probleem niet bij de wortel wordt aangepakt én er geen maatwerk kan worden geleverd. Dit zorgt voor enorme frustraties bij grote delen van de boerenstand.

7 / Adviescollege Stikstofproblematiek (Commissie Remkes), *Niet alles kan overal*. Eindadvies Structurele Aanpak, Den Haag, 6 juni 2020.

8 / VVD, CDA, D66, and ChristenUnie, *Vertrouwen in de toekomst*. Regeerakkoord 2017-2021. Den Haag 2017.

10 / Jac. P. Thijsse, *Waar wij wonen*. Plaatjesalbum met begeleidende tekst. Verkade’s Fabrieken N.V., Zaandam, 1937.

11 / Premier Van Agt vatte in 1979 een hele stapel Milieueffectrapportages samen in een zin: ‘Poot-aardappelen zijn mooi, maar de Waddenzee is mooier’.

9 / Jan Douwe van der Ploeg, *Boerenfront is lang niet zo eensgezind als het lijkt*. Opiniëartikel De Volkskrant, 15 oktober 2019.

Natuurbeleid / Voor de fijnproevers onder de botanisten is het Nederland van circa 1850 altijd een ijkpunt geweest. We hebben er nog beelden van. In de vorm van topografische kaarten en botanische excursieverslagen. Maar ook het ooghoogteperspectief van landschapsschilders. Het probleem was toen: hoe komen we aan meststoffen. Schapen die overdag de schrale heide begraasden, werden ’s nachts in de potstal bijeengedreven en met de aldaar verzamelde mest konden gemeenschappelijke akkertjes bemest worden. In de kleilandschappen moesten de boeren het hebben van de natuurlijke bodemvruchtbaarheid. In de veengebieden werd deze een handje geholpen door ontwatering, die het veen liet oxideren en mineraliseren.

Het was het Nederland van voor de uitvinding van de kunstmest, een eeuwige bron van botanische nostalgie. Nog kan je je verlekken aan de grote diversiteit aan specialistische dier- en plantensoorten die hoort bij die structurele armoede aan voedingsstoffen. Toen Jac. P. Thijsse in de jaren dertig van de twintigste eeuw zijn educatieve veldtocht voor het verhogen van het natuurbesef begon, trof hij onder meer een landschap met jonge heideontginningen aan, die door gebruik van kunstmest waren ontstaan en door een vrij extensief agrarisch gebruik nog wel een rijke natuurlijke expressie kende.

Dit lyrisch beschreven, rijke cultuurlandschap¹⁰ is lange tijd het ijkpunt geweest voor de particuliere natuurbescherming en van het na de oorlog opkomende natuurbeleid. Om natuurgebieden te behouden was het standaardrecept dat van ‘aankoop en beheer’. Deze aanpak was nauwelijks inzetbaar voor het cultuurlandschap. Daar werd ingezet op vrijwillige of gesubsidieerde aanpassing van de agrarische bedrijfsvoering. ‘Verweving’ tussen landbouw en natuur was de beleidsterm die daarbij hoorde en had de aantrekkelijkheid maar ook de taaiheid van een arcadisch ideaal. Dit defensieve beleid kon ook heel lang worden volgehouden. Midden jaren zestig waren de meeste blauwgraslanden weliswaar al verdwenen maar die periode was nog wel optimaal voor de weidevogels.

In de ruilverkavelingsperiode is er sprake van schaalvergroting om ruimte te maken voor mechanisatie, diepere ontwatering en egalisatie, waardoor allerlei vormen van micoreliëf verdwenen en, misschien het meest belangrijke, in rap tempo ook de kleine landschapselementen die geen rol meer speelden voor de boerenbedrijfsvoering, zoals houtwallen, onverharde wegen en hooilanden. Deze erosie ging snel. De woorden ‘vermesting’, ‘verdroging’ en ‘versnippering’ deden hun intrede en gaven even zovele oorzaken van de permanente erosie van natuurwaarden, gemeten in alle denkbare soortengroepen, zoogdieren, planten, insecten, vogels, korstmossen enzovoort. Berichten aan de Tweede Kamer zijn onveranderlijk somber getoonzet – vooral de ‘boerennatuur’ leek in een onstuitbare duikvlucht te zijn geraakt.

Het natuurbeschermingsbeleid boekte flinke successen in de waardering en bescherming van de Waddenzee en het stoppen van de landaanwinningswerken tussen Zwarte Haan en Holwerd.¹¹ En kleine succesjes door het ondertekenen en ratificeren van internationale verdragen, zoals de Ramsarconventie voor watervogels, het verdrag van Bonn, het verdrag van Bern, het Biodiversiteitsverdrag en het Werelderfgoedverdrag. De meest gebruikte politieke kwalificatie bij deze overeenkomsten was ‘dat er geen bloed uit zou vloeien’. De gebieden die onder deze verdragen zijn aangemeld komen overigens later als een boemerang terug in de gedaante van Natura2000-gebieden.

De ‘ontdekking’ van de Oostvaardersplassen begin jaren tachtig liet zien dat de bijna doodverklaarde natuur springlevend was als de juiste condities werden geboden: flinke oppervlakte, hoofdrol voor natuurlijke processen en afzien van agrarisch gebruik. Het geplande bedrijventerrein Lage Vaart, tussen Almere en Lelystad, was om economische redenen niet leeggepompt en de natuur kwam als de kraakbeweging binnen. Allerlei soorten die sinds het midden van de negentiende eeuw als broedvogel waren verdwenen, zoals de grauwe gans maakten massaal hun rentree. Door het jaarrond inzetten van grote grazers werd een ensemble gecreëerd dat verrassend veel leek op een oermoeras. Dit succes werd gevoeld als een overwinning.

Een combinatie met de inzichten van de biogeografie over de rol van schaal-grootte en verbindingen¹² leidde tot de Ecologische Hoofstructuur die in het Natuurbeleidsplan van 1990 werd vastgesteld. De hierin verwoorde herwaardering voor grote aquatische ecosystemen leidde ook tot het afzien van de aanleg van de Markerwaard. Met deze scheidingsfilosofie zijn, met name in de dynamische milieus (kust en rivieren), grote successen geboekt die blijkens vergelijkende studies het moeizame agrarische natuurbeheer in de schaduw stelden.¹³ De meer versnipperde kleine natuurgebieden, vooral in de zandlandschappen, bood de scheidingsfilosofie evenwel geen soelaas. Vaak was het niet mogelijk ook een hydrologische compartimentering te bewerkstelligen én was de stikstofdepositie vanuit de landbouw te hoog. De vermessing en de daaruit voortkomende vergassing werd wel bestreden met afplaggen of het inzetten van grote grazers, maar de tendens bleef toch een afname van de biodiversiteit. Er ontstaat daardoor een hernieuwde aandacht voor de boerennatuur. Het WWF die het natuurontwikkelingsoffensief leidde, kondigt in 2014 aan om naast de successen van de scheidingsfilosofie niet langer weg te willen kijken van de biodiversiteitsproblemen van negentig procent van het territorium. Duurzame bodemvruchtbaarheid wordt als een nieuw gezamenlijk doel van landbouw en natuurbescherming geformuleerd. Hoogleraar agro-ecologie Pablo Tittonell en de Groningse ‘weidevogel’-hoogleraar Theunis Piersma zijn belangrijke stemmen in deze omslag.

Landschapsbeleid / Zou je het algemene beeld van het Nederlandse cultuurlandschap als een timelapse-film afdraaien dan begint het grootschalig, wordt het vervolgens kleinschaliger en laat het daarna weer een schaalvergroting zien. Het landschapsverhaal over deze periode begint – anders dan meestal gedacht – midden negentiende eeuw relatief grootschalig. Er zijn open heiden en uitgestrekte veenweidegebieden, tamelijk boomloos doordat bouwhout en brandstof constant werden geoogst en houtwallen en dergelijke als geriefhout werden benut in de agrarische bedrijfsvoering. De introductie van de kunstmest, waarmee ontginning van de heiden en andere ‘woeste gronden’ mogelijk wordt, levert onder meer in de zandgebieden een kleinschaliger landschap op, met een dicht netwerk van houtwallen als kavel-scheiding. De gemeenschappelijke gronden en de daarbij behorende organisaties zoals de markes, verdwijnen langzaam of verliezen aan invloed. De naoorlogse periode kenmerkt zich weer door schaalvergroting en uniformering. Het landschap tendeert naar een middenschaal, de schaaletremen groot-schaligheid en kleinschaligheid staan allebei onder druk. De grootschaligheid door infrastructuurwerken, elektriciteitsmasten, windturbines en hoogbouw aan de horizon, en de kleinschaligheid door de modernisering van de landbouw.

De betrokkenheid van de overheid met het cultuurlandschap begon in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Na een strijd tussen rekkelijken en preciezen binnen de natuurbescherming over de werkverschaffingsontginningen in de crisisjaren, was de uitkomst dat de nieuwe landschappen die daardoor ontstaan ook aangenaam en kwalitatief hoogwaardig moesten zijn. Als een soort cultuurbeleid avant la lettre werd besloten de landschapsdeskundigen van Staatsbosbeheer met deze taak te belasten. Deze landschapsdeskundigen waren al werkzaam bij Staatsbosbeheer, omdat deze dienst met Rijkswaterstaat in 1915 het convenant afsloot voor het landschappelijk traceren en begeleiden van rijks-wegen en rijkskanalen. Deze mensen waren de kwartiermakers van wat later het dienstvak ‘landschapsbouw’ van Staatsbosbeheer zou worden. Het dienstvak had onder andere als taak het opstellen van landschapsplannen in het kader van ruilverkavelings- en landinrichtingsprojecten en werkte mee aan de plannen voor de nieuwe IJsselmeerpolders. De beleidsopdracht was om de veranderingen en modernisering van de landbouw zo veel als mogelijk binnen de bestaande landschappelijke structuur en eigen aan de landschapstypologie¹⁴

12 / Robert McArthur & Edward O. Wilson, *The Theory of Island Biogeography*. Princeton University Press, 1967.

13 / Bart Peeters en Gijs Kurstjens, *Rijn in Beeld. Deel 2, Inrichting, beheer en beleid langs de grote rivieren*.

15 / Henk van Blerck *Hear, Hear Landscape. The narrative approach in Dutch landscape design of the post-war realloiment landscapes (1945-1970) and its significance for present day participatory planning and cultural heritage management*. Proefschrift in voorbereiding, RUG.

16 / Dirk Sijmons, *Het Casco-concept; een benaderingswijze voor de landschapsplanning*. Ministerie LNV, SBB, Utrecht, 1992.

17 / Ad Geelhoed in een lezing naar aanleiding van het rapport van de cie Geelhoed *Op de schaal gewogen, Regionaal bestuur in Nederland in de 21ste eeuw*, 2001.

14 / De meest bekende en meest gezaghebbende is die van J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap*, uit 1944 die daarna enige malen is geactualiseerd.

18 / Raad voor de Leefomgeving en de Infrastructuur, *Verbindend Landschap*. RLi Den Haag, 2016.

te realiseren. Vrijwel alle landinrichtingsprojecten zijn door landschapsarchitecten begeleid en er zijn aantrekkelijke nieuwe landschappen ontstaan die vormgaven aan de noodzakelijke schaalvergroting en modernisatie van de landbouw.¹⁵ In de discussie over het al of niet inpolderen van de Markerwaard in de tachtiger jaren mengde de landschapsarchitecten zich door een prijsvraag uit te schrijven voor de inrichting van deze laatste polder.

De ruimtelijke dynamiek vormde echter een probleem. In deze langzame planningsprocessen werd de snelheid van de ontwikkeling van de landbouw telkens onderschat. In de ruilverkavelingsperiode ging de erosie van de landschapsstructuur als gevolg van schaalvergroting snel. Met name in de zandlandschappen zijn sommige streken wel drie keer onderdeel van een ruilverkavelingsproject geweest. Het krampachtig hier en daar proberen te behouden van kleinschaligheid in reservaten bleek een achterhoedegevecht en de beleidsopdracht was moeilijk uitvoerbaar. De onvoorspelbare ontwikkeling van de landbouw diende tegemoet te worden getreden met een andere strategie, omdat we anders uiteindelijk met lege handen zouden achterblijven. Het cascoconcept was het resultaat van deze koerswijziging. Waar het in toekomstbestendige plannen om zou moeten gaan, was het vormen van een stevig raamwerk voor grondgebruiksfuncties (natuur, bosbouw, drinkwaterwinning) met een lange ontwikkelingstijd, in een zodanige maatvoering dat de landbouw wat meer flexibele gebruiksruidten geboden zou kunnen worden.¹⁶

Deze cascostrategie heeft niet meer zo’n invloed gehad in de landinrichting, die hoogtijdagen waren bijna ten einde. Het heeft wel een beduidende rol gespeeld in toekomstplannen als het Plan Ooievaar uit 1985, en in het optuigen van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Maatvoering, robuustheid en verbinden waren de nieuwe instrumenten om een nieuw levend landschap te creëren. In de periode van de – door de val van het kabinet-Kok nooit parlementair behandelde – Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening vervulden de tot Natuur Netwerk Nederland omgedoopte EHS en de lagenbenadering – ook een vorm van landschapsdenken –, een belangrijke rol in de beleidskaarten. Een nieuw tijdperk begon: ruimtelijke ordening werd gekwalificeerd als ‘een stagnerend arrangement in onze economie’¹⁷ en in de volgende kabinetten werd de ruimtelijke ordening op rijksniveau onttakeld en kwam de nadruk te liggen op decentralisatie. In het verlengde daarvan kregen de provincies de verantwoordelijkheid voor het landschap. En werd een nieuw planningsstelsel en een versimpelde omgevingswet in het vooruitzicht gesteld waarin rijk, provincies en gemeenten omgevingsvisies (NOVI, POVI, GOVI) opstellen, waarin naast alle andere overwegingen ook de betrokkenheid met het landschap wordt geformuleerd. Op rijksniveau werd alleen nog verwezen naar de Europese Landschapsconventie, die door Nederland in 2005 is geratificeerd. De provincies vullen hun verantwoordelijkheid voor het landschap in door het op allerlei manieren typologiseren, vastleggen en waarderen van de ‘kernkwaliteiten’ van hun landschappen. Dit wijst al in de richting van een vooral behoudend landschapsbeleid, het toetsen van ontwikkelingen aan de reeds benoemde kernkwaliteit, en het naar de achtergrond verhuizen van een ontwikkelingsgerichte benadering. Het is duidelijk: de overheid ziet zich tegenwoordig eerder als ‘regisseur’ dan als ‘maker’ van het landschap. Landschap is hooguit een aspect van sectorale plannen over energie, water en landbouw geworden, het is alles en tegelijkertijd niets.

De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur deed recentelijk een oproep om ‘landschap’ als centraal onderwerp te verklaren in de dialoog over alle transitie met de burger. De raad betoogt dat door zijn anciënniteit van zo’n vier eeuwen, het begrip kan prevaleren boven nieuwichterbegrippen als leefomgeving, ruimtelijke kwaliteit of ruimtelijke ordening – iedere Nederlandse burger weet als je het ‘landschap’ noemt wél waar over het gaat.¹⁸ Het behoeft waarschijnlijk geen betoog dat er weinig met dit radicale advies is gedaan.

Waar staan we nu?

Een myriade van politieke interventies,(bedrijfs)economische beslissingen, technologische ontwikkelingen en optimalisatie van de ruimtelijke productie-voorwaarden voor de landbouw, de verschillende strategieën vanuit natuurbeschermingsbeleid en de landschapsplannen hebben de landbouw, de natuur en het landschap in driekwart eeuw bijna onherkenbaar veranderd. Maar de vraag is of iedereen even gelukkig is met het ongedachte collectieve resultaat.

Ja, we zijn de op een na grootste exporteur van landbouwproducten van de wereld. In termen van omzet gemeten in dollars hoeven we alleen de USA voor ons te dulden. In termen van biomassa ligt het waarschijnlijk net wat anders maar ook daar scoort Nederland hoog. Een groot coverartikel in The National Geographic: *Holland, this tiny country feeds the World*¹⁹ is de kers op de taart van dit Oranjegevoel. We worden daarin niet alleen ten voorbeeld gesteld voor de kwantiteit, ook wordt er op gewezen dat de wijze van produceren per eenheid product, milieutechnisch optimaal is.²⁰

Het is hoe je het ook bekijkt een bijzondere prestatie, hoe op onze geografische postzegel zo’n productie en zo’n exportsucces is gebouwd. Dat dit niet ongemerkt aan onze samenleving en ons milieu is voorbijgegaan, is een understatement. Vijftig jaar geleden waren er in Nederland nog 210 duizend landbouwbedrijven actief en daar zijn er nu nog 54 duizend van over. Dat is een afname van 75 procent. Onze nationale vogel de grutto had in 1967 naar schatting 120 duizend broedparen.²¹ Daarvan zijn er nu een kleine 30 duizend over²², eveneens een afname van 75 procent. Het aantal vlinders is in een periode tussen 1985 en 2019 gehalveerd en het aantal loopkevers is in dertig jaar in Drenthe met 75 procent afgenomen.²³

De veranderingen in het cultuurlandschap zijn moeilijker in cijfers uit te drukken maar je kan zeggen dat het minder spannend en nogal generiek is geworden. En nogal verrommeld doordat de scheiding tussen urbaan en ruraal niet meer helder is. Het kent nauwelijks meer terloopse plekken en is gereduceerd tot een groen decor met een lagere biodiversiteit dan in de meeste steden.

De titel van het eerder aangehaalde National Geographic verhaal citeert het vaak gehoorde retorische argument dat we alleen op deze wijze in staat zouden zijn 10 miljard mensen te voeden. Dat we eigenlijk misschien nog wel een nieuwe Groene Revolutie nodig hebben om aan die nieuwe uitdagingen te voldoen. Maar dat is een mondiale kip-of-ei kwestie. Alle landbouwrevoluties van de afgelopen 500 jaar zijn namelijk drijvende factoren geweest in de bevolkingstoename van de wereld.²⁴

Moeten we voor blijvende productiegroei dan al die ‘collateral damage’ voor lief nemen? Friesland Campina voorziet een forse afname van melkveehouders Het aantal zal naar verwachting tot 2030 van 15 duizend dalen tot 10 duizend bedrijven.²⁵ Voor individuele boeren, vooral uit de categorie ‘agrarische ondernemers’ dreigt door de hoge financieringslasten een ‘pad-afhankelijkheid’: ze moeten door op de ingeslagen weg. Zijn we een fuik ingezwommen? Waar eindigt deze *race to the bottom*?

Het antwoord op die vraag moeten we misschien op mondiale schaal zoeken waar een botsing met harde planetaire grenzen langzamerhand in zicht komt. Op dit schaalniveau zie je pas goed hoe groot het agro- en food-industrieel complex geworden is. Dat zie je bijvoorbeeld duidelijk in het boek *Harvesting the Biosphere*. In een heroïsche berekening van bijna 200 pagina’s laat auteur Vaslav Smil zien dat het mensdom al zo’n kwart (!) van de planetaire biomassa-productie door fotosynthese direct en indirect opgebruikt.²⁶

19 / Frank Viviano This Tiny Country Feeds the World National Geographic September 2017.

20 / Daar kan je aan twijfelen. Als je naar de gegevens van Eurostat kijkt is Nederland qua productie van allerlei producten wel veel sterker dan andere Europese concurrenten, maar ook scoren we het hoogst in CH₄ en N₂O emissies, Anorganisch meststoffengebruik, pesticidengebruik, bruto stikstofsaldo, biodiversiteitsverlies en energiegebruik. Alleen op het gebied van waterkwaliteit scoort Nederland relatief goed.

21 / Mulder T., *De Grutto (Limosa limosa) in Nederland aantallen, verspreiding, terreinkeuze, trek en overwintering*. Bureau van de K.N.N.V. Hoogwoud, 1972.

22 / Sovon, *Vogelonderzoek* sovon.nl, 2019.

23 / Caspar Hallman (et al), *Analysis of insect monitoring data from De Kaai stoep and Drenthe*. Natuurmonumenten, 2018.

24 / Angus Magnusson, *Population Growth over the last 500 years, The Magnussen Project*. Rijksuniversiteit van Groningen, 2010.

25 / Persbericht Friesland Campina, geciteerd uit Financieel Dagblad, 23 juli 2020.

26 / Vaslav Smil, *Harvesting the Biosphere; What We Have Taken from Nature*. The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 2013. Smil berekent de HANPP (Human Appropriation of Net Primary Production) in 2000 op 23,7% van de totale terrestrische biomassa-productie door fotosynthese van onze planeet.

Voor wie dit cijfer nog weinig zegt – je kunt die omvang ook op een andere manier illustreren, namelijk via de omvang van de mondiale veestapel. Als je de totale massa van de gewervelde landdieren bekijkt dan blijken mensen en hun gedomesticeerde dieren 95 procent in te nemen. In volgorde van hun gewicht in de schaal: runderen, mensen, varkens, schapen, geiten, paarden, kippen, kamelen, ezels/lama’s, eenden, ganzen, kalkoenen en huisdieren. Slechts vijf procent van het gewicht wordt tegenwoordig uitgemaakt door wilde landdieren. Het verband met de eroderende biodiversiteit is niet moeilijk te leggen. Ook in het klimaatprobleem weegt de omvang van het agro/food industriële complex door. Via directe emissies is de landbouw in zijn dagelijkse functioneren verantwoordelijk voor zeven procent van de uitstoot van broeikasgassen (CO₂, CH₄ en N₂O). Verandering van landgebruik – lees de ontginning van pampa’s en het kappen oerbossen en het ontwateren van tropische veengebieden ten behoeve van soja- en palmolieplantages – is verantwoordelijk voor zo’n veertien procent van de mondiale emissies. Omdat het deels gaat om de bron van het krachtvoer moeten die ook in het landbouwaandeel worden meegeteld. De totale bijdrage aan de broeikasgassen van de agro- en food-industrie is opgeteld dus zo’n 22 procent. Dat is dicht in de buurt van de totale mondiale industrie (29 procent), maar belangrijk meer dan de vijftien procent van het totale mondiale transport. Deze vergelijkingen zijn nuttig omdat niet alleen de landbouw, maar ook andere sectoren in de naoorlogse periode bijna exponentieel zijn gegroeid in wat wel de grote acceleratie wordt genoemd. Dit soort data geven gevoel voor de bal, ook voor de Nederlandse situatie.

Een spreidschot aan initiatieven

De afgelopen drie jaar zijn zeldzaam productief geweest als het gaat om initiatieven, prijsvragen, pilotstudies en praktijk-experimenten rondom de landbouwtransitie en de relatie landbouw-natuur-landschap. Het juryrapport van de Eo Wijersprijsvraag *Verrukkelijk Landschap* geeft een mooi afgerond en compleet beeld van de inzendingen: regionale ontwerpen voor Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, de Kempen-Groote Heide, Twente en Zuid-Limburg. Wij beschouwen deze oogst met het werk dat door het College van Rijksadviseurs de laatste jaren is verricht. De prijsvraag *Brood en Spelen* waar landeigenaren en ontwerpers een kleinschalig, concreet, toekomstperspectief ontwikkelden in de zandlandschappen in Zuid- en Oost-Nederland. En de latere inzet van het college om een *New Deal tussen landbouw en samenleving* te smeden in drie studiegebieden: De Marne, Krimpenerwaard en Salland. Ook is gekeken naar het initiatief van Vereniging Deltametropool om in twee rondes, *Blind Spot* (2016) en *Spot on* (2017) landschap en daarmee landbouw als onmisbaar instrument voor het vestigingsklimaat van (buitenlandse) ondernemingen op de kaart te zetten. En naar het Programma *Verrijkende Landbouw* van HaskoningDHV, dat vanaf 2020 in opdracht van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (I&W), het Interprovinciaal Overlegorgaan (IPO) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) wordt uitgevoerd. Dit programma kiest duurzame bodemvruchtbaarheid als uitgangspunt voor het ontwikkelen van een nieuw landbouwsysteem en levert een toetsingskader voor provincies en gemeenten voor agrarische initiatieven. Hier hebben we nog enkele andere initiatieven aan toegevoegd: de studie naar de toekomst van het Friese veenweidegebied in het kader van Places of Hope (2018). Het perspectief *Re-rooting the Dutch food system: from more to better* (2020), de Nederlandse finalist van de mondiale prijsvraag voor nieuwe landbouwsystemen van The Rockefeller Foundation, de *Food Systems Vison Competition*. En tenslotte het breedgedragen *Deltaplan Biodiversiteitsherstel*. De zeven initiatieven zijn kort gekarakteriseerd in bijgaande tabel en de pilotgebieden die men benut of wil benutten zijn aangegeven op de kaart.

We doen de initiatieven ongetwijfeld tekort, maar we gebruiken ze vooral als kapstok om iets meer te zeggen over het verband tussen ruimtelijke en landschappelijke middelen in relatie met de landbouwtransitie. Het is vrij indrukwekkend om te zien hoeveel van het landelijk gebied al wordt bestreken met experimenteergebieden om verschillende ruimtelijke, agrarische en landschappelijke strategieën te bestuderen. Dit is de oogst van slechts drie jaar. We laten dan zelfs nog een aantal initiatieven buiten beschouwing, denk bijvoorbeeld aan *Regio van de Toekomst* (BNSP&NVTL) en *Stad van de Toekomst* (BNA) uit 2019, waarbij veel breder gekeken wordt dan alleen landschap en landbouw – in ontwerpend onderzoek pogen multidisciplinaire teams de kluwen aan abstracte uitspraken in de NOVI tot leven te brengen door in een aantal regio's te laten zien wat het ruimtelijk zou kunnen betekenen als je die beleidsvoornemens combineert en confronteert met een concrete topografie.

Natuurlijk, in de ruimtelijke ordening en het ontwerpwereldje is er wel eens sprake van kluitjesvoetbal, waarin men zich en masse op een onderwerp stort,

maar dat is niet de (enige) oorzaak van deze *crowded design arena*. De grote aandacht is eerder te herleiden naar het belang dat gehecht wordt aan de problemen in en met de landbouw.

De verarming van het landschap en de 'landschapspijn' die daarbij gevoeld wordt, is waarschijnlijk een sterk motief voor landschapsarchitecten om zich opnieuw met de ontwikkelingen in de landbouw bezig te houden. Voor ecologen is de schrikbarende achteruitgang van de biodiversiteit het belangrijkste motief om zich in te zetten. Voor de landbouwers, die in elk initiatief op de een of andere manier participeren, pendelen de motieven misschien heen en weer tussen ongerustheid over de toekomst en nieuwsgierigheid naar de alternatieven.

Iedereen is niet alleen betrokken vanuit het idee dat het anders moet en anders kan binnen de landbouw, maar ook omdat het slagen van de landbouwtransitie op het kritieke pad zit voor het halen van de klimaatdoelstellingen, voor het stoppen en omkeren van het verlies aan biodiversiteit, voor de bodemdaling en de waterproblematiek. In de landbouwtransitie komt van alles samen. In de grote belangstelling van ontwerpers is ook de echo hoorbaar van de centrale rol die de ruimtelijke inrichting speelde in de veranderingsprocessen van de landbouw in de naoorlogse periode. Kunnen ruimtelijke middelen opnieuw een rol spelen? Behalve een ruimtelijke invalshoek biedt de mooie verzameling plannen en initiatieven ook alle aanleiding iets te zeggen over het governance-probleem in de landbouwtransitie en over de worsteling van de meeste initiatieven om oplossingen te vinden binnen het huidige economische paradigma.

1. Ruimte en milieu

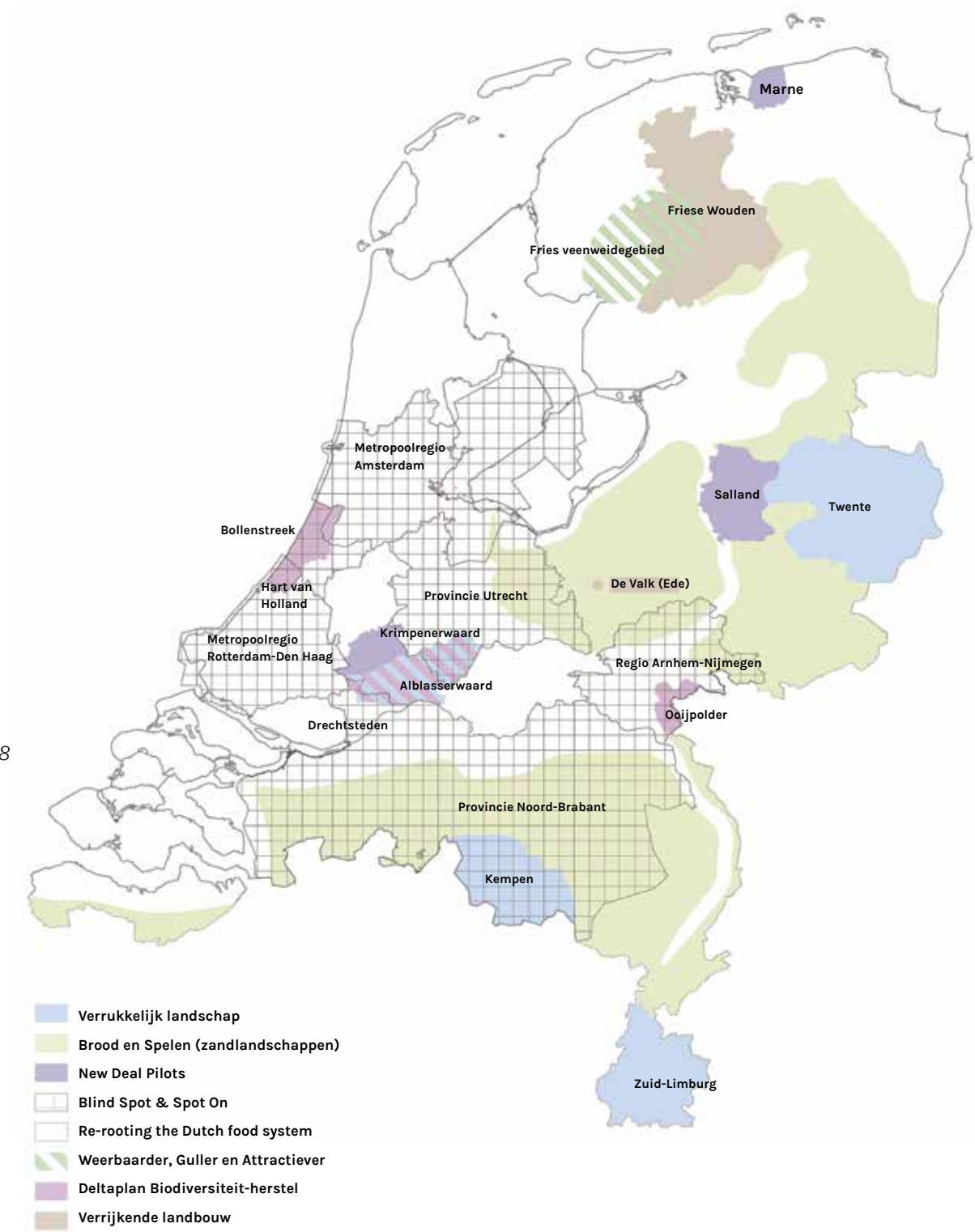
In deze sectie staan we – aan de hand van voorbeelden ontleend aan de zeven initiatieven – stil bij een aantal voor het Omgevingsbeleid belangrijke thema's. Sommigen zijn nieuw zoals 'circulariteit' en 'meetsystemen'. Anderen zijn bijna evergreens zoals de tweelingfenomenen 'scheiding en verweving', 'regionaal versus lokaal', integraal of sectoraal'. We beginnen met een discussie die te weinig gevoerd wordt: de discussie over de 'strategieën voor landschapsbeleid'.

Landschap: spiegel en instrument tegelijk / Onze beschouwende analyse van de resultaten van de Eo Wijersprijsvraag heeft – net als de prijsvraag zelf – de leefomgeving, het landschap, als primair vertrekpunt. Het is van groot belang te begrijpen dat deze fysieke component (bodem, leefomgeving, landschap) zowel 'effect' als 'oorzaak' kan zijn. Het is het (bij) effect van menselijk handelen, je kan zeggen dat ons cultuurlandschap in hoge mate de ruimtelijke expressie is van de ontwikkelingen in de landbouw en het vanuit een cultuurpolitieke agenda trachten te begeleiden van dit veranderingsproces door ontwerpers, maar ook het resultaat van de botsingen met andere vormen van grondgebruik is. Een beetje hoogdravend gesteld is het landschap de spiegel van de samenleving. Sterke verarming wordt als landschapspijn ervaren. Omgekeerd kan landschap ook 'oorzaak' zijn als je het als start van de redenering gebruikt. Je kunt een gewenst landschap, een gewenste bodemopbouw als norm hanteren om veranderingen van het grondgebruik af te dwingen. Duurzame bodemvruchtbaarheid bijvoorbeeld kan als doel richtinggevend zijn voor de landbouw. Vanuit een gewenste ontwikkeling in het landschap kunnen eisen worden gesteld aan het landgebruik. De landbouw kan bijvoorbeeld weer aangepast worden aan de bodemkundige en/of landschappelijke verschillen, alhoewel de boeren zich daar technisch al onafhankelijk van hebben gemaakt. Dat zijn ook de twee basale strategieën in het nadenken over landschapsvorming. Effect of oorzaak. Meebewegen of tegengas. Judo of boksen. Bij de eerste strategie laat je je verrassen door het resultaat, bij de tweede strategie heb je al

1617

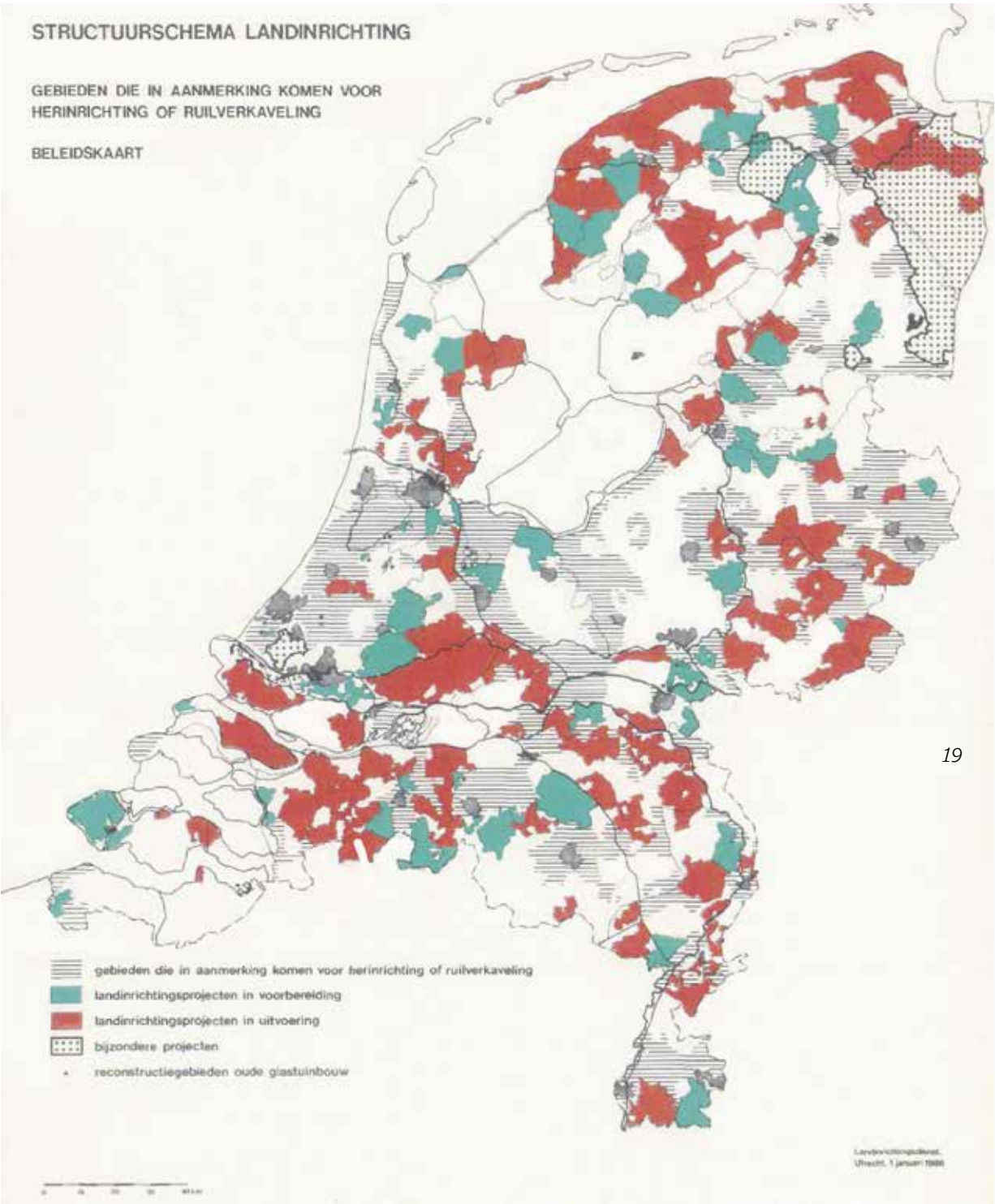
16	Verrukkelijk landschap	Brood en Spelen	New Deal	Blind Spot & Spot On		Re-rooting the Dutch food system'	Weerbaarder, Guller en Attractiever	Deltaplan Biodiversiteit-herstel'	Programma Verrijkende Landbouw		
	De ambitie is om op het regionale schaalniveau en via interdisciplinaire teams verrassende ideeën, scherpzinnige visies en intelligente (ontwerp)oplossingen voor het platteland van morgen te genereren, waarbij gezocht moest worden naar de balans tussen verblijfskwaliteit en productiekwaliteit. Vorm: dialogen tussen opdrachtgevers en teams. www.eowijers.nl	De prijsvraag Brood en Spelen doet een beroep op boeren en ondernemende grondeigenaren: Ontwikkel samen met ontwerpers, en anderen met vernieuwende ideeën, perspectieven voor het platteland. De teams, bestaande uit ten minste een grondeigenaar en een ontwerper richten zich op innovatieve praktijken op bedrijfsniveau. Zij geven eerste beelden van wat het volgen van landschap- en natuur-inclusief werken zou kunnen betekenen voor het landelijk gebied . Er zijn zestien winnende combinaties geselecteerd. www.prijsvraagbrooden-spelen.nl	Vraagstelling voor deze pilots was: is er een New Deal denkbaar tussen boer en maatschappij die zorgt voor een eerlijker inkomen voor de boeren, schoon water en schone lucht, een gezonde bodem, meer biodiversiteit en een aantrekkelijk landschap? Een New Deal tussen boeren en samenleving moet leiden tot 'landschapsinclusieve landbouw'. Hieronder verstaat het CRA natuur-inclusieve landbouw met expliciete aandacht voor landschapskwaliteit, cultuurhistorie, recreatieve aantrekkelijkheid en toegankelijkheid. www.collegevanrijksadviseurs.nl	Het op de kaart zetten van landschap en recreatiemogelijkheden rond onze steden als overweging om (hoofd)kantoren te vestigen. Het gaat dus om de niet in geld uitdrukbare, maar toch economische waarde van landschap. Landbouw is hiervan slechts een van de elementen. Spot On speelde een centrale rol in de Landschaps Triënnale in de Haarlemmermeer. www.deltametropool.nl			De wereldwijde prijsvraag had een Nederlandse finalist. De invalshoek was niet primair een ruimtelijk maar had wel aanzienlijke ruimtelijke en landschappelijke gevolgen, bijvoorbeeld stroken wisselbouw. Zeker niet (alleen) kleinschalig maar ook ritselend van de farmrobots en drones voor precisielandbouw. Verschillende moderne coöperatievormen zijn aangesloten bij de inzending, waaronder de Hereboerenbeweging. www.WUR.nl	Een nieuwe aanpak voor het veen in het lage midden van Fryslân. Het veendistrict wordt opgedeeld in de randzone met klei op veen, het gebied tussen de meren, de pure veenweide en de diepe veenpolders. Voor alle vier wordt een landschappelijk en een bedrijfsperspectief uitgewerkt. Dit perspectief wordt tot en met het verwachte netto inkomen van de boeren in deze vier zônes voorgerekend. www.placesofhope.nl	Het Deltaplan Biodiversiteitsherstel is een initiatief van prof. Louise Vet uit Wageningen. Het initiatief is breed ondersteund en omvat een coalitie met industrieel partners, mengvoederbedrijven, belangenbehartigers, natuur-NGO's, ministeries, gemeenten, provincies en banken. De financiële backing komt vanuit de Postcode-loterij. Transdisciplinaire consortia van kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties gaan in de praktijk op verschillende plekken in het land de mogelijkheden voor biodiversiteitsherstel onderzoeken. Er zijn drie 'delta labs' die worden geleid door hoogleraren-ecologie in de Ooijpolder, de Alblasserwaard en de Bollenstreek. www.samenvoorbiodiversiteit.nl	Programma in opdracht van het ministerie voor I&W (bodembeleid) en IPO/VNG. Startpunt voor een brede maatschappelijke samenwerking om vanuit de zesvoudige functie van de bodem een nieuw landbouwsysteem te introduceren. Opgeleverd worden: een beschrijving van een nieuw systeem van verrijkende landbouw; aanbevelingen voor noodzakelijke aanpassingen van overkoepelende regels, beleid en organisaties, die nodig zijn om een nieuwe benadering daadwerkelijk te kunnen opschalen; en een langetermijnagenda voor benodigd onderzoek en (systeem)innovaties, zowel op gebiedsniveau als op nationaal en Europees niveau. www.verrijkendelandbouw.nl	
	initiefnemer	Eo Wijersstichting	College van Rijksadviseurs	College van Rijksadviseurs	Vereniging Deltametropool		Rockefeller foundation	Places of Hope Leeuwarden, Culturele Hoofdstad	Stichting Biodiversiteits-herstel	HaskoningDHV	initiatiefnemer
	tweetraps-prijsvraag	open call + selectie	ontwerpend onderzoek	ontwerpopdracht		prijsvraag	ontwerpend onderzoek	delta labs'	systeemontwikkeling en testen		aard
	regionaal	bedrijfsniveau	regionaal	regionaal		(inter)nationaal	regionaal	nationaal/regionaal	nationaal		schaal
	platteland	verbreed bedrijf	landbouw	stadslandschap		landbouw	landbouw	biodiversiteit/bodem	landbouw/bodem		focus
	multidisciplinair, regionale stakeholders	ontwerper, boer (grondeigenaar)	multidisciplinair, boerenklankbord, kennisinstituten	multidisciplinair +		WUR, nieuwe Landbouw corporaties	multidisciplinair, WUR, NGO's, SBB, Wetterskip Fryslân	zeer divers	DHV, diverse specialisten, Aquator	teams	
le(n)	Twente , Alblasserwaard-5HL, Kempen-Groote Heide, Zuid Limburg	Zandlandschappen	Salland, Marne, Krimpenerwaard	Metropoolregio's waaronder Amsterdam, Rotterdam-Den Haag, Utrecht		Nederland	Fries veenweide-gebied	Droombeeld 2030, Alblasserwaard, Bollenstreek, Ooijpolder	De Valk (Ede), Friese Wouden	gebiede(n)	

18

Kaart van Nederland met de proefgebieden en pilots van het ontwerpend onderzoek naar het landelijk gebied in de afgelopen drie jaar.
Kaart: Vereniging Deltametropool

19

Kaart van het Structuurschema Landinrichting 1 januari 1986. De kaart geeft een goed beeld van wat wel Neerlands' grootste project ooit wordt genoemd. Er was in de hoogtijdagen steeds zo'n 250.000 hectare aangevraagd, in voorbereiding of in uitvoering.

een beeld of een norm voor ogen. Het zal duidelijk zijn dat de eerste weg makkelijker is dan de tweede. De eerste strategie, het duurzaam maken van de landbouw en/of het inzetten van actieve ‘landschapsvormende krachten’ en dat laten resulteren in een ‘verrukkelijk landschap’ is een directere benadering dan het stellen van ruimtelijke doelen en dus indirect het gewenste landschap proberen te bewerkstelligen. Soms werkt het maar het kan ook zo ingewikkeld zijn als duwen aan het einde van een touw. Nederland heeft een mooie traditie met de eerste strategie en een matige *track record* met de tweede.

Een sterke landschapsvormende kracht van de twintigste eeuw was, zoals geschetst, de modernisering van de landbouw. Of de landbouwtransitie een landschapsvormende kracht van de 21^e eeuw gaat worden is nog afwachten. Daarvoor moet die eerst goed op gang komen. Er zijn andere – nu al werkzame – formatieve krachten waar die landbouwtransitie op kan aanhaken. Allereerst alles wat te maken heeft met het aanpassen aan de gevolgen van de al ingezette klimaatverandering. Die klimaatverandering heeft een directe invloed op de landbouw. Beschikbaarheid van zoet water zal zijn stempel drukken op het landschap. Voorraadvorming van water zal ruimtelijke en ecologische gevolgen hebben. Nattere bodems en de infrastructuur van het vasthouden van water zullen overal zichtbaar worden. Dit is mooi zichtbaar in De Eeuwige Bron (Eo Wijers, Twente), waar een nieuw landschap ontstaat in het teken van slim omgaan met water.

Ook indirect zal klimaatverandering zichtbare en merkbare gevolgen hebben. De bestrijding van verzilting, die ook optreedt door het omhoogkomen van de zeespiegel, is zonder overdrijving ‘landschapsvormend’ te noemen. Doordat zoet water schaarser wordt zal het doorspoelen van brakke kwel in polders minder worden. Die gevolgen zullen het eerst zichtbaar worden in de diepe droogmakerijen, de landbouw zal zich daaraan moeten aanpassen. Ook in het noordelijke zeekleigebied zullen maatregelen genomen moeten worden. In De Marne (New Deal pilot) worden de ‘maren’ in de kwelderbekkens verbreed, om aan waterretentie te kunnen doen en wordt ook voorgesorteerd op een overgang naar zouttolerante teelten.

Het bestrijden van de oorzaken van klimaatverandering door het verminderen van de hoeveelheid broeikasgassen, de mitigatie, is op twee manieren een sterke landschapsvormende kracht. De landbouw is een gebruiker van fossiele energie maar meer nog één van de bronnen van ‘directe emissies’. Het in en uitademen van ons landschap en zijn gedomesticeerde dieren is – een deels onvermijdelijke – bron van broeikasgassen. Dit zal linksom of rechtsom moeten verminderen en een verandering in de landbouw teweegbrengen, die op zijn beurt weer landschapsveranderingen met zich mee zal brengen.

De tweede manier waarop de mitigatie landschapsvormend zal zijn is het opwekken van duurzame energie. De infrastructuur die hoort bij wind- en zonne-energie zal deels in ons landelijk gebied terecht gaan komen. Dat zijn landschapsvormende krachten van de 21^e eeuw. Daar kan je aan proberen vorm te geven of je kunt het vanuit een landschapsmoralisme juist proberen tegen te houden. In de Krimpenerwaard (New Deal-pilot) vragen de boeren om vrijheid om dat te doen, maar dat wordt in de pilot niet opgepakt.

Ook op veel kleinere schaal kan je formatieve krachten tegenkomen. Zoals de geslaagde campagne van Bomen voor Koeien van Stichting wAarde, VARA/BNN’s Vroege Vogels en LandschappenNL om bomen te planten om grazende dieren van schaduw te voorzien. Bescheiden inderdaad, maar deze actiegroep heeft inmiddels wel 114.738 bomen geplant. Oh bos-arm, boomrijk Nederland.

Een ‘verrukkelijk’ landschap zou de gewenste uitkomst van al deze veranderingen moeten zijn. Die veranderingen zullen hopelijk door ontwerpers liefdevol worden begeleid en nieuwe landschappen en landschapselementen opleveren. Een zekere mate van biodiversiteitsherstel kan ook een bijeffect zijn. Maar voor werkelijk herstel van biodiversiteit moet je daar wel meer nadrukkelijk op sturen en onder de motorkap van de landbouw wijzigingen aanbrengen, zoals wordt

geprobeerd in het Deltaplan Biodiversiteitsherstel (sinds 2019 een gelijknamige stichting).

Je zou dit gesleutel onder de motorkap van de landbouw normerend kunnen noemen. Ook het bestaande landschap, zoals dat door vrijwel alle provincies nu in ‘kernkarakteristieken’ wordt getypologiseerd, gewaardeerd en gekarteerd, kan als norm, of startpunt van de redenering worden gebruikt. Het verschaft een toetsingskader waarmee je mogelijke ontwikkelingen kunt goedkeuren, afkeuren of veranderen. De cultuurhistorie wordt dan maatgevend in, of begrenzend aan, nieuwe ontwikkelingen.

Interessant genoeg zitten we in de landbouwtransitie met een ruimtelijk systeem dat nogal is ‘doorgeschoten’. Er is bijvoorbeeld stap voor stap een watersysteem ontwikkeld dat er voor zorgt dat iedere druppel regen die er valt zo snel mogelijk naar de Noordzee wordt getransporteerd terwijl we door klimaatverandering juist water moeten vasthouden. We moeten misschien een aantal ingrepen ongedaan maken, zoals Liquid Commons (Eo Wijers, Zuid-Limburg) toont.

Veel werk voor landschapsarchitecten in de 21^e eeuw zal bestaan uit het helen, opnieuw verbinden, ongedaan maken en de-engineering. Daarin kan cultuurhistorie een nieuwe rol spelen. De weg naar de toekomst voert hier naar het verleden.

Circulariteit / Kringlooplandbouw draait op het principe dat alle biomassa optimaal gebruikt wordt. De reststromen van de ene keten zijn de grondstoffen voor een andere keten. Het komt erop aan plantaardige en dierlijke productieketens slim aan elkaar te knopen. Gewassen te telen voor menselijk gebruik, de restanten te voeren aan dieren die het omzetten in eiwit, de mest optimaal te gebruiken en daarmee de akkers van organisch materiaal te voorzien. Minister Schouten ziet in circulariteit een mogelijke oplossing voor de uitdagingen waar de landbouw zich voor gesteld ziet op het gebied van klimaat, biodiversiteit en duurzame bodemvruchtbaarheid.²⁷ Bovendien ziet ze het als een haalbare stap om ons lineaire productiesysteem geleidelijk in een circulaire richting bij te buigen. Daar hoort wel een schaalniveau bij. Mensen die grappen maken dat er al een kringlooplandbouw bestaat, namelijk op mondiaal niveau, hebben natuurlijk in zekere zin gelijk. De internationale verknooptheid van importen en exporten spinnen inderdaad een wereldwijd web. Maar dat is meer een logistieke circulariteit. Producten vliegen de halve aardbol over. Krachtvoer maakt in bulkcarriers eerst een zeereis.

Helemaal zonder transportbewegingen zal het niet lukken een circulair systeem op te zetten. De kwestie is op welke schaal je naar gesloten kringlopen streeft: stadsregio (50 km), Euregio (300 km), Europa (3000 km), zeg het maar. De transitieagenda Biomassa en Voedsel²⁸ stelt heel pragmatisch ‘zo dichtbij als kan, zo ver als moet’. Maar zo kan je geen afspraken maken, dit maakt zelfs de mondiale kringloop nog bespreekbaar. Het zevental initiatieven geeft een aardig overzicht van de potenties van kringlooplandbouw op de verschillende schaalniveaus. Als je op bedrijfsniveau de kringlopen probeert te sluiten dan kom je eigenlijk vanzelf op een gemengd bedrijf uit. Dat is mooi te zien in Slabroek (Brood en Spelen-prijsvraag). Een geavanceerde versie van een gesloten kringloop in vrijwel alle nutriënten cycli wordt geboden door Eiwitcampus Beers (Brood en Spelen-prijsvraag) die ook meerdere nieuwe onderdelen aan het bouwplan moet toevoegen (lupine, eindkroos) om die ambitie waar te maken.

In de New Deal-pilots van het College van Rijksadviseurs wordt ontwerpend onderzocht of het mogelijk is op gebiedsniveau de kringlopen (gedeeltelijk) te sluiten. In Salland (New Deal-pilot) lopen ze tegen een forse opgave aan vanwege de relatief hoge veebezetting in het gebied. Daar lukt het dus maar gedeeltelijk. In De Marne (New Deal-pilot), de zeekleistrook in Noordwest Groningen beroemd om zijn pootaardappelen, stellen de ontwerpers dat op gebiedsniveau

de stikstofbalans kan worden gesloten door zogenaamde ‘koppelbedrijven’ op te richten, een verbond tussen veehouders en akkerbouwers – een gemengd bedrijf op gebiedsniveau. ‘Gezien de stikstofbalans van een akkerbouwbedrijf (inclusief de maaimeststoffen en de hoeveelheid geproduceerde mest op een melkveebedrijf) kunnen er drie akkerbouwbedrijven worden gekoppeld aan één melkveebedrijf. Wanneer deze vier bedrijven een langdurige intensieve samenwerkingen aangaan wordt de stikstofkringloop en de voerkringloop voor het melkveebedrijf gesloten’, aldus de ontwerpers.

Op nationaal niveau mikt de Nederlandse inzending *Re-rooting the Dutch food system* (The Rockefeller Foundation) geheel op de lokale economie, op kortere ketens en lokale kringlopen, en stelt voor een streep te zetten door de globalisering van de landbouw die enorme importen vergt en in enorme exporten resulteert.

Het geproduceerde materiaal maakt de mogelijkheden en moeilijkheden rond kringlooplandbouw helder. De schema’s en infographics hebben evenwel nog een hoog beweercentage. Veel stappen zullen niet alleen nog eens goed moeten worden nagerkend, maar ook in de praktijk worden beproefd. Vraag is ook welke inkomensbestanddelen de circulariteit genereert. Nieuwe bestanddelen als saldo van besparingen (zoals lagere waterschapslasten of minder kunst-mestgebruik) en hoge inkomsten (zoals Carbon-credits, natuurbijdrage en/of directe afzet). In De Marne (New Deal-pilot) worden die bestanddelen gesuggereerd maar nog niet gekwantificeerd.

Kringlooplandbouw staat nog in de kinderschoenen. Het principe is simpel en gezond. En toch is er nog een lange weg af te leggen van onze huidige lineaire wijze van productie naar meer circulariteit. Het lineaire systeem is namelijk diep ingesleten. Grote input zorgt voor grote output en voor even indrukwekkende milieuproblemen en eroderende bodemvruchtbaarheid. De aarde lijkt zo wel te worden beschouwd als een onuitputtelijke bron als een bodemloze (beer) put. En rond alle tussenstappen in het lineaire proces zweeft een hele wolk aan bedrijfstakken rond de primaire productie die daaraan hun verdienmodel ontleent. Het opgebouwde systeem heeft door allerlei lock-ins een hoge mate van pad-afhankelijkheid. Een individueel agrarisch bedrijf kan daaraan vaak moeilijk ontsnappen.

Het meeste geld wordt niet bij de boer maar bij de toeleveranciers en in de rest van de keten verdiend. Die hebben meestal geen baat bij het meer sluiten van de kringlopen, het re-territorialiseren van de stromen en het regionaliseren van de markten. Vanzelf zal er dus weinig gebeuren door frisse tegenzin in onderdelen van de keten. LNV moet de kringlooplandbouw en zijn doelen derhalve veel concreter maken, minder vrijblijvend en financiële incentives voor met name de individuele agrarische ondernemers in het vooruitzicht stellen voor het (deels) sluiten van kringlopen. Anders zal het in een handvol idealistische initiatieven en enorm veel Wagenings onderzoek blijven steken, en sterft deze sympathieke positieverschuiving van het ministerie in schoonheid.

Scheiding en verweving: arcadia revisited? / In de internationale natuur-beschermingsdiscussie woedt al langer de vraag aan welk perspectief je de voorkeur moet geven: een verweven landbouw die als bijeffect natuur oplevert of een hyperproductieve landbouw die veel ruimte overlaat voor natuur. In Nederland weten we in elk geval dat deze eco-modernistische droom in onze dichtbevolkte delta niet werkt. De externe invloeden van die hyperproductieve landbouw blijkt namelijk moeilijk binnen de perken te houden en beïnvloedt omliggende natuurgebieden en de volksgezondheid van aanwonenden. Terecht is de focus van de natuur- en milieubeweging dus weer meer gericht op het boerenland. Hopelijk kan de prinses van de landbouwnatuur weer wakker worden gekust. Daar zijn twee relativerende opmerkingen bij te maken. Ten eerste: de prinses is erg diep in slaap. Met andere woorden, we moeten van heel ver komen. Vanzelfsprekend, de natuur is zeer vitaal en vanaf het moment dat

de stikstofuitstoot verminderd, het gebruik afneemt en plaatselijk de water-huishouding weer evenwichtig is, zal er zeker sprake zijn van een verbetering. Deze veerkracht is bewezen in de gebieden waar geen agrarische druk op lag, zoals in het rivierengebied en in de Oostvaardersplassen, waar binnen korte tijd allerlei soorten – die soms al voor honderd jaar in Nederland niet meer te vinden waren – hun rentree maakten. Maar er zijn geen *overnight sensations* te verwachten: het zal tijd kosten. Dat maakt het bijna arcadische droombeeld dat in Salland (New Deal-pilot) wordt geprojecteerd dat in 2050 ‘de biodiversiteit maximaal is hersteld tot het niveau van voor de grote ruilverkavelingen’, surrealistisch.

De tweede opmerking is dat we de slinger niet moeten laten doorslaan. Ook met een getemperde landbouw zullen er exclusieve natuurgebieden van een flinke maatvoering noodzakelijk zijn om natuurlijke processen werkelijk functionele oppervlakte te verlenen. Kortom een robuust raamwerk voor functies als natuur, bos en drinkwaterproductie, die allemaal een lange ontwikkelingstijd hebben. Dit gebeurt ook in verschillende plannen. In het Marke Manifest (Eo Wijers, Twente) bijvoorbeeld, waar een raamwerk van blauw-groene infrastructuur onderdeel van het plan is en de maatvoering een flexibele gebruiksruimte voor de landbouw biedt. Niet alleen de natuur maar ook de landbouw kan profiteren van de opknopbeurt die scheiding oplevert.

In de Krimpenerwaard (New Deal-pilot) wordt daarop een voorschot genomen. Begin deze eeuw is begonnen met het realiseren van een natte kern waar niet meer diep ontwaterd wordt. ‘Het doel is de ontwikkeling van de natuur van het historisch agrarisch cultuurlandschap: paradoxaal door een harde scheiding tussen landbouw en natuur te creëren. Nu de aanleg van het Natuurnetwerk Nederland (NNN) in uitvoering is biedt dit een unieke kans deze gronden in te zetten als een ‘proefboerderij’ voor de ontwikkeling van ‘landschapsinclusieve landbouw’, waar natuur en biodiversiteit weer vanzelfsprekend onderdeel uitmaken van het landbouwsysteem. In de meest ultieme situatie maakt de productie van natuur in 2050 weer integraal onderdeel uit van de agrarische bedrijven en wordt de nu aangebrachte scheiding tussen landbouw en natuur feestelijk opgeheven.’ Arcadia *revisited*.

Regionale plannen en bottom-up-plannen / Er is een eeuwige spanning in het tweelingfenomeen top-down en bottom-up – in termen van het ‘verrukelijke landschap’: de spanning tussen ideeën op regionaal niveau en ideeën op bedrijfsniveau. In de zeven bestudeerde initiatieven zijn beide schaalniveaus (en het nationale schaalniveau) aanwezig. Raken die elkaar op een productieve manier?

Het mooist is die spanning voelbaar bij de prijsvraag Brood en Spelen, waar expliciet een relatie tussen een boer of grondgebruiker en ontwerpers werd gezocht. Deze praktijken bleken echter nog niet zo makkelijk op te schalen. De New Deal-pilots waren dan ook specifiek bedoeld om in drie regio’s de potenties van landschapsinclusief boeren te onderzoeken. De pilots in De Marne (klei-landschap), Salland (zandlandschap) en de Krimpenerwaard (veenweidelandschap) moesten de basis leggen voor een new deal’ tussen boeren en samenleving.

Maar regionale plannen staan vaak weer heel ver van een uitvoeringspraktijk, nu we geen gebruik meer maken van het landinrichtingsinstrumentarium, waarover later meer. De regionale schaal maakt het herstellen van de landschapslogica mogelijk. In het mooie landschapsplan in Meerwaard (Eo Wijers, Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) wordt bijvoorbeeld een landbouwkundige taakverdeling voorgesteld tussen de natte Alblasserwaard en de drogere Vijfheerenlanden.

Op regionale schaal kunnen ‘uitvindingen’ worden gedaan die nooit en te nimmer uit plannen op lokaal of bedrijfsniveau zullen voortkomen. Belangrijkste succesfactor is hier het identificeren van een dominant probleem ‘waar echt iets

mee moet’, of een veranderingsagenda die als krachtige motor kan optreden. Een locomotief waar alle andere wagonnetjes van maatschappelijke doelen aan gekoppeld kunnen worden.

Een mogelijk voorbeeld daarvan is De Eeuwige Bron (Eo Wijers, Twente) waar met een kapitaalkrachtig maatschappelijk belang een win-win situatie kan worden geconstrueerd. Waterwinning kan vijfvoudig worden uitgebreid en boeren en natuur van water verzekeren, als er tot precisielandbouw wordt overgegaan. Dat kan werken. In De Marne (New Deal-pilot) wordt de noodzaak aangegrepen om in gezamenlijkheid maatregelen te treffen tegen de steeds verder opdringende verzilting van het gebied. Ook dit is een krachtige driver. Let wel: de landbouwtransitie is uit zichzelf (nog) niet zo’n motor. Die moet eerst aanslaan.

Integraal werken? / Veel van de bestudeerde casussen zijn een voorbeeld van of een pleidooi voor een integrale aanpak. Een vaak geopperd bezwaar over ‘integrale aanpak’ of ‘integraal werken’ is dat het de zaken onnodig ingewikkeld kan maken. Een rationelere aanpak lijkt om een probleem te isoleren, eenduidig te beschrijven en vervolgens op te lossen. En daarna op dezelfde wijze met goede moed aan het volgende probleem te beginnen.

Helaas wordt de problematiek van de landbouw ook wel een *wicked problem*, oftewel een ongestructureerd probleem genoemd. Een probleem dat zich weerbarstig verzet tegen een dergelijke keurige inkadering. Een probleem dat moeilijk of onmogelijk oplosbaar is door onvolledige, tegenstrijdige en veranderende voorwaarden voor de oplossing, die bovendien moeilijk te identificeren zijn.²⁹ Vanwege tal van onderlinge afhankelijkheden kunnen pogingen om een deel van het probleem op te lossen, resulteren in andere problemen. Het is dus enigszins tastend voorwaarts gaan.

Het landbouwprobleem is zo vervlochten met andere maatschappelijke problemen dat het lastig te isoleren is. Het wordt wel geframed als een afzonderlijke problematiek, ook de sector zelf stelt het graag zo voor: wij regelen onze eigen zaakjes. Maar de landbouwtransitie zal niet alleen keurig binnen de sectorale lijntjes ingekleurd kunnen worden. Dit betekent dat een echte transitie in de landbouw ook een verandering in de samenleving als geheel moet betekenen, een mentaliteitsverandering bij de producenten gaat ook een mentaliteitsverandering bij de consumenten eisen. Het is geen proces dat zich geruisloos buiten de bebouwde kom gaat afspelen en waar de in zijn cappuccino roerende stadsbewoner eigenlijk niets van hoeft te merken.

De landbouwtransitie speelt ook een meer of minder beslissende (of in ieder geval belangrijke) rol in het slagen van andere grote maatschappelijke opgaven. We denken hierbij aan het klimaatvraagstuk, de energietransitie die zich deels op het platteland zal afspelen, het herstel van biodiversiteit die vergt dat de grauwsluier van stikstof en pesticiden wordt weggetrokken, tot en met de grote bouwopgave waar de bouwvergunningen vanwege het ontbreken van (juridische) stikstofruimte niet kunnen worden verleend.

Integraal werken is dus voor wat betreft de landbouw geen keuze maar een vereiste. Dat kan op twee manieren vorm krijgen. De eerste is een vertaling van al deze opgaven in de bijdrage die de landbouw kan leveren naar een verzameling normen waar de boer(en) aan moet(en) voldoen. Een slimmere vorm hiervan is het stellen van langetermijndoelen en tussendoelen, waar de gehele sector zich op kan richten en waarbij ze zelf kan uitzoeken hoe ze daaraan moeten voldoen. De tweede manier van het benaderen van integraliteit is – en hier kunnen wij als ontwerpers een bijdrage aan leveren – het koppelen van maatschappelijke opgaven. Van zoetwatervoorziening en landbouw, koolstofopslag en duurzame bodemvruchtbaarheid voor de landbouw, tot en met de rol van stadslandbouw in de bestrijding van obesitas bij stadskinderen. Het ritselt in de inzendingen van de potentiële koppelingen. Die kunnen ook voor het boereninkomen interessante nieuwe perspectieven bieden.

We kunnen als ontwerpers onderzoeken of daar synergie mogelijk is, of doelen beter bereikt worden, of we geld kunnen besparen, maar ook door die functie-menging te laten resulteren in een mooi, ‘levend’, eigentijds cultuurlandschap, inderdaad in een ‘verrukkelijk landschap’.

2. Governance

In het landelijk gebied staan we – zoals eerder betoogd – voor een ingewikkelde en omvangrijke opgave. Een systemische opgave die niet op het bord van individuele bedrijven gelegd kan worden. Er zal moeten worden samengewerkt in tal van nieuwe verbanden. In deze sectie over governance kijken we hoe we in het recente verleden een even grote opgave hebben geklaard via landinrichting. Al heeft de politieke onderstroom zich sindsdien verlegd en is het geloof in ‘maakbaarheid’ verminderd. We kijken daarom naar andere vormen van collectieve arrangementen zoals die in de initiatieven en inzendingen werden bedacht. Een van de nieuwe manieren om afspraken vast te leggen – die ook aan ondernemers enige flexibiliteit bieden – zijn de ‘meetlatten’. Maar meten die allemaal op dezelfde manier?

Landinrichting 2.0? / De twee kaarten (zie pagina 18 en 19) geven aanleiding tot een aantal bespiegelingen. De kaart met daarop alle in deze beschouwing betrokken recente initiatieven wordt gespiegeld aan de kaart uit het Structuurschema Landinrichting van 1986. Beide kaarten hebben een vergelijkbare dekingsgraad. De kaart met de initiatieven heeft een wat kleuriger legenda omdat de kleurtinten verwijzen naar de verschillende initiatieven die op hun beurt weer corresponderen met de kleuren uit de tabel.

De Landinrichtingskaart geeft een goed beeld van wat wel ‘Neerlands’ grootste project ooit’ wordt genoemd. Er was in de hoogtijdagen steeds zo’n 250 duizend hectare aangevraagd, in voorbereiding of in uitvoering. Bovendien waren er de ‘bijzondere projecten’ Midden-Delfland en de Gronings-Drentse veenkoloniën waar geëxperimenteerd werd met een verbrede doelstelling, dat wil zeggen niet alleen landbouw maar ook andere doelen. In deze gebieden is de kiel gelegd voor de landinrichtingswet. Dan is er nog een legenda eenheid die verwijst naar de toekomst: gebieden die in aanmerking komen voor landinrichting. De landinrichtingsdienst voorzag nog heel wat werk. En dit megaproject draaide bijna exclusief om het verbeteren van de externe productieomstandigheden van de landbouw.

We worden nu geconfronteerd met vraagstukken van een complexiteit waarvan we in de landinrichtingstijd geen weet hadden, maar die schreeuwen om zoiets als een landinrichtingskader. Het is zeer verleidelijk om een nieuwe nationale kaart te maken met ‘gebieden die in aanmerking komen voor landinrichting’, maar dan met de nieuwe problemen: verzilting van delen van het land, zoetwaterbeschikbaarheid en extreme droogteperiodes, tegengaan bodemdaling en schade aan aanliggende bebouwing, noodzakelijk natuurherstel, adaptatie aan de gevolgen van klimaatverandering, de energietransitie et cetera. Het zou een aardig beeld opleveren van de klussen die voorliggen, hun spreiding en waar deze problemen overlappen en een integrale aanpak gewenst is.

In vrijwel alle inzendingen is het verrassend stil over het nieuwe kader waarin dit soort integrale opgaves zouden kunnen worden opgepakt: de aanstaande Omgevingswet. De landinrichtingswet is overgegaan in de Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG, 2006) en deze WILG wordt weer vrijwel letterlijk opgenomen in de nieuwe Omgevingswet. Alterra en het Instituut voor Agrarisch recht evalueerden het landinrichtingsinstrumentarium en adviseerden

29 / Wikipedia, *Wicked problem*.

in 2014 aan de staatsecretaris om het groene licht te geven voor deze overgang. Hun argumenten zijn het waard weer te geven: ‘(...) landinrichting heeft meerwaarde ten opzichte van integrale, vrijwillige gebiedsprocessen bij de aanpak van meervoudige inrichtingsopgaven. Deze meerwaarde bestaat uit meer zekerheid over doelbereik voor de overheid, realisatie van een optimale verkaveling, meer rechtszekerheid voor belanghebbenden en de mogelijkheid om meerdere verwervingsinstrumenten in te zetten. In situaties waarbij publieke doelen gerealiseerd moeten worden, er weinig beleidsruimte is en er relatief veel grondeigenaren of -gebruikers zijn en/of sprake is van versnipperd grondgebruik, is deze meerwaarde met name groot.

‘Landinrichting heeft daarnaast ook meerwaarde ten opzichte van onteigening en inrichting ter plekke op basis van een inpassings- of bestemmingsplan. Landinrichting biedt de mogelijkheid om meerdere gebiedsdoelen te realiseren, waaronder een optimale verkaveling. Met onteigening en inrichting ter plekke wordt daarentegen slechts één specifiek doel gediend. Voordelen van herverkaveling zijn verder dat er geen kosten voor de overdracht van grond worden gemaakt, geen (bedrijfs)schadevergoedingen hoeven te worden uitgekeerd en dat grond die elders is verworven kan worden ingezet voor de ruil naar de nieuwe gebiedsfuncties.’

Bovendien, voegt de staatsecretaris daaraan toe, de meeste provinciebesturen stellen het tot hun beschikking hebben van het landinrichtingsinstrumentarium op prijs.³⁰ De provincies zijn via de Omgevingswet bevoegd gezag in landinrichtingsprojecten.

Er kan dus nog steeds in principe van alles, maar toch staat deze – tot voor kort soepel werkende – landinrichtingsmachine te roesten in de schuur. Waarom wordt er geen gebruik van gemaakt en waarom wordt er in alle inzendingen en initiatieven maar een enkele keer naar de overkoepelende Omgevingswet zelf verwezen? Is het vanwege één van de onderstaande vier redenen?

26

Het budgettaire kader is weggefallen: de gereserveerde bedragen op de rijksbegroting voor de modernisering van de landbouw waren voldoende, zij het niet overdreven. De agrarische ondernemingen betaalden zelf ook een aandeel van de kosten. Later was er budget voor de uitvoering van delen van de Ecologische Hoofstructuur (Natuur Netwerk Nederland). Deze budgetten zijn door staatssecretaris Bleker geschrapt en daarmee viel het laatste restje van de inrichtingswerken stil.

Toen de machine stil viel is de knowhow snel uit het ambtelijk apparaat weggelekt. De Landinrichtingsdienst (en het dienstvak Landschapsbouw van Staatsbosbeheer) zijn nog enige tijd geprolongerd als Dienst Landelijk Gebied. Deze experts hebben zichzelf geprivatiseerd of zijn na de decentralisatie van de ruimtelijke ordening bij de provincies gaan werken, waar nauwelijks projectervaring was.

Voor de landbouw hoeft het allemaal nog niet zo nodig meer. Ruimtelijke (en cultuurtechnische) ingrepen zitten nu in het afvlakkende deel van de s-curve. Vroeger hadden dit soort investeringen een geweldig rendement. Iedere euro die je er nu aan uitgeeft, levert niet zo veel extra’s meer op. Het gehele land is al een, twee of drie keer aan de beurt geweest. En nu we ‘onze’ cultuurtechnische knowhow aan het exporteren zijn is ook de productiviteit elders in de wereld aan het stijgen, onze voorsprong wordt geleidelijk minder groot.

De nieuwe investeringen in en om de landbouw die per geïnvesteerde euro veel opbrengen, liggen in de veredeling, genetische manipulatie, transport- en bewaar technieken. De belangstelling voor ruimtelijke middelen is verflauwd. Het probleem is derhalve dat er zich nieuwe klanten aandienen voor de landinrichting, voor functies zoals wateropslag, klimaatadaptatie, et cetera. Echter, het regionale draagvlak om zo’n procedure te starten moet vooral van de landbouw komen, die er op bedrijfsniveau geen primair belang meer bij heeft.

30 / Brief van de Staatssecretaris van Economische Zaken, Tweede Kamerstuk 33.962 Regels over het beschermen en benutten van de fysieke leefomgeving (Omgevingswet) Nr. 11. Den Haag, 29 januari 2015.

31 / De Engelse term voor gemeenschapsgrond, of de meent, die in het Nederlands is binnengeslopen door het beroemde artikel van Garrieth Hardin in Science: *The Tragedy of the Commons*.

Een laatste reden zou kunnen zijn dat er weinig fiducia is in de Omgevingswet. De Omgevingswet is opgezet als een instrument om vergunningaanvragers vanuit één overheidsloket te kunnen bedienen met één helder antwoord. Deze vereenvoudiging zou worden bereikt door 26 wetten en 4700 artikelen onder te brengen in één wet, e 349 artikelen en vier algemene maatregelen van bestuur. Met andere woorden, dit nieuwe wettelijke kader heeft de aanvrager(s) als doel-publiek en het individuele project als maximale korrelgrootte. Dit neoliberale planningsideaal wordt misschien niet meer geassocieerd met ‘maakbaarheid’ en met het gezamenlijk aanpakken van problemen, al lijkt dat ons onterecht. In de kolossale opgave die voor ons ligt, kan een dergelijk inrichtingsinstrument, met een wettelijk verankerde manier van omgaan met elkaar, van grote waarde zijn.

Rol van collectieve arrangementen / Plannen maken is samenwerken, zeker op regionaal schaalniveau. Als je niet van zoiets als het landinrichtingsinstrument gebruik kan of wil maken, of de nieuwe Omgevingswet als te vrijblijvend ervaart, moet je naar andere wegen zoeken. Sommige teams vertalen dit in het bedenken van nieuwe vormen van collectieve arrangementen. Het zijn meer of minder uitgewerkte structuren waarbinnen die samenwerking gestalte kan krijgen.

In *Re-rooting the Dutch food system* (The Rockefeller Foundation) krijgt zulks inhoud door voor 2050 te postuleren dat er veel meer democratische controle zal zijn over hoe we voedsel produceren en consumeren. In ‘prosumer’ gemeenschappen worden collectieve beslissingen genomen over de eigen, lokale en regionale voedselproductie en -consumptie. De scheidslijn tussen producenten en consumenten vervaagt in deze toekomstvisie.

In Meer Waard (Eo Wijers, Alblasserwaard-Vijfheerenlanden) is sprake van een ‘waardenverkaveling’ onder leiding van een Waardencommissie, en de stichting van een Waardenhuis en een Waardenbank. Duidelijk schatplichtig aan het landinrichtingsinstrumentarium worden in de Waardenbank de ingebrachte gronden gewaardeerd. In de huidige wettelijke ruilverkaveling gebeurt dat op basis van een ‘schatting’. Dit is een steekproefsgewijze taxatie op gebiedsniveau, gebaseerd op bodemkaart, bestemming en ruimtelijke plannen. De schatting is een zogenaamde ‘verkeerswaarde’. De inzenders voegen daaraan de ‘meerwaarde’ toe, als potentieel toegevoegde waarde (vasthouden gebiedseigen water, vastleggen CO₂ en dergelijke).

In veel teams wordt gespeeld met het opnieuw inhoud geven aan commons³¹, de gemeenschapsgrond, de meent. In Liquid Commons (Eo Wijers, Zuid-Limburg) gaat het om het strategisch uitspelen van een landschapszone waar Natuurmonumenten veel bezit heeft en deze commons via strikte pachtcontracten ter beschikking te stellen aan boeren die naar een natuurinclusieve landbouw willen overschakelen.

In Het Marke Manifest, (Eo Wijers, Twente) de naam verradt het al, wordt opnieuw een marke-organisatie opgezet, waarin boeren, burgers en afnemers zich verenigen. Deze oeroude vorm van governance wordt voorzien van een zevental moderne en strakke regels, die overigens een echo zijn van de afspraken die vroeger op marke-niveau werden gemaakt.

In de drie New Deal-pilots kregen de teams van het College van Rijksadviseurs eigenlijk al de criteria mee voor landschapsinclusief boeren. Men verbeeldt de langetermijnresultaten en test met betrokkenen of deze het karakter van een collectieve afspraak, een collectief arrangement, of zelfs een contract kunnen krijgen – mits de streek zich in de criteria en hun onderlinge weging kan vinden.

Nieuwe coalities vinden we in alle soorten en maten. De meest brede coalitie is die van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel waarin alles en iedereen vertegenwoordigd is. Van natuur-NGO’s, wetenschappelijke instituten, jagers,

27

waterschappen en nieuwe boereninitiatieven tot en met LTO en mengvoeder-bedrijven. Aan de ‘Verklaring van Driebergen’ verbonden zich 66 partners om gezamenlijk de schrikbarende erosie van de biodiversiteit door de landbouw een halt toe te roepen. Alleen de overheden en de ministeries ontbreken, om te voorkomen dat het Deltaplan een speelbal van de politiek wordt. De aanpak is omvattend. Er worden vijf succesfactoren geformuleerd: draagvlak en gedeelde waarden, het realiseren van nieuwe verdienmodellen, stimulerende en co-herente wet- en regelgeving, nieuwe kennis en innovatie, en gebiedsgerichte samenwerking tussen alle grondgebruikers in een regio.

Of het nu is omdat er door boeren niet positief wordt teruggekeken op de periode van ruilverkaveling, dan wel de ideologie van de boer als vrije rasondernemer een rol speelt, of gewoon omdat ‘baas op eigen erf’ geldt, er lijkt zich, althans bij de georganiseerde landbouw, een lichte allergie te hebben ontwikkeld tegen alles wat riekt naar collectieve arrangementen. Vooral de ruimtelijke ordening lijkt als beknellend te worden ervaren. Oplossingen op alle milieufronten moeten op bedrijfsniveau worden gezocht, in aanpassing van het bedrijfsplan, of, als dat niet kan het liefste met technische middelen.

Maar dat betekent wel dat er op nationaal niveau algemene regels moeten worden ontwikkeld die de gesommeerde effecten van al deze vrije, ondernemersgewijze manieren van produceren (hinder, diervriendelijkheid, stikstof, fosfaat, fijnstof, natuurbescherming et cetera) begrenzen – eigenlijk een soort collectieve arrangementen op nationaal niveau. Maar ook daar loopt het stroef. Het rapport van de Commissie Remkes³² geeft een beeld van de bochten waarin het beleid zich al decennia probeert te wringen, om de relatie economie en ecologie nog enigszins gezond te houden. Een steeds ingewikkelder en gekunstelder web van regels en afspraken moet dit zich langzaam voltrekkende drama binnen de wettelijke lijntjes houden. Vanaf het begin van de jaren zeventig, als het probleem op de beleidsradar opduikt, tot het juridisch terugfluiten van de Programmatische Aanpak Stikstof in 2019, wordt talloze malen een nieuwe poging gedaan een conceptueel, beleidsmatig en juridisch kader te construeren. Er doemt een beeld op van steeds moeizamer bereikte compromissen, goede bedoelingen en polderoplossingen, die er maar niet in slagen de verhoudingen te pacificeren. Dit komt ook omdat men de druk steeds verder laat oplopen. Men kijkt weg van het gegeven dat de agrarische werkelijkheid en de milieuwerkelijkheid steeds verder uit elkaar lopen. De olifant in de kamer, de omvang van de veestapel, blijft onbesproken en telkens wordt weer het geloof in technische oplossingen gevoed.

Verschillende meetlatten / Wellicht geïnspireerd door het grensverleggende werk *Farming System Ecology* van de Wageningse hoogleraar Rogier Schulte, voor het transformeren van de landbouw in Ierland, zijn er in de zeven door ons bestudeerde initiatieven een aantal verschillende meetlatten voor de landbouw geïntroduceerd. Rogier Schulte ontwikkelde een ‘soil navigator’ die boeren en beleidsmakers in staat stelt om de functies die de bodem voor bedrijf en samenleving verricht, te optimaliseren. Schulte onderscheidt: waterkwantiteit, waterkwaliteit, koolstofvastlegging, bodembiodiversiteit en nutriëntenhuishouding. De Ierse veeboeren werd flexibiliteit geboden. Zij konden binnen bepaalde bandbreedtes scoren in deze vijf opgaven en hun bedrijfsvoering daarop afstemmen, mits je een tevoren bepaalde totaalscore haalde.

Het programma Verrijkende Landbouw (IPO, VNG, ministerie I&M, HaskoningDHV) redeneert ook vanuit de bodem en bodembewust boeren vanuit duurzame bodemvruchtbaarheid, wat met recht het kernpunt van de landbouwtransitie mag worden genoemd. Men werkt aan een nieuw, ‘volhoudbaar’ landbouwsysteem vanuit de perspectieven Land, Waarde en Mens, waaronder telkens weer twee of drie criteria zijn gehangen – een meetlat met acht criteria. Eind 2020 worden aanbevelingen gedaan voor de aanpassingen – van overkoe-

pelende regels, beleid en organisaties – die nodig zijn om een nieuwe benadering daadwerkelijk te kunnen opschalen.

In het kader van het meetbaar maken van de voortgang wordt door de coalitie achter het Deltaplan Biodiversiteitsherstel in 2020 een monitoringsprogramma opgezet met Kritische Prestatie Indicatoren (KPI’s) voor landbouw, natuurgebieden en openbare ruimte.

In de New Deal-pilots werken de teams met de Meetlat Landschapsinclusieve Landbouw 2050 om te bepalen welke doelrealisatie in 2050 mogelijk is in De Marne, Krimpenerwaard en Salland. Deze meetlat telt doelen voor tien thema’s: klimaat, bodemkwaliteit, waterkwaliteit en -kwantiteit, biodiversiteit en natuur, gesloten kringlopen, landschapskwaliteit, voedselkwaliteit en -kwantiteit, dierenwelzijn en economie.

Er is een wezenlijk verschil tussen het opleggen van doelen vanuit de meetlat en het aan de boer en/of terreinbeheerder enige vrijheid laten om, afgestemd op de specifieke situatie, te kunnen sprokkelen tussen de verschillende thema’s. Juist deze flexibiliteit was het geheim van het succes van de aanpak van Schulte met zijn *soil navigator*. Het aantrekkelijke is dat de meetlat de wereld van het concrete boeren (of het concrete terreinbeheer) en de wereld van de beleidsmaker bij elkaar kan brengen.

Als je de meetlat ook als hulpmiddel voor boer en/of terreinbeheerder in wil zetten, dan lijkt het ons van belang het maximale laadgewicht qua aantal thema’s te hanteren. Er zijn afspraken nodig over welke criteria gehanteerd worden en hoe je meet. Zitten er geen tautologieën in? Als je bijvoorbeeld bij de meetlat ‘landschapsinclusief boeren’ weer landschapskwaliteit als meetcriterium kiest?

Nu er meerdere meetlatten circuleren is het misschien noodzakelijk ze een beetje op elkaar af te stemmen. De resultaten moeten met elkaar vergelijkbaar zijn. Het is in elk geval van het grootste belang dat de initiatieven van biodiversiteitsbewust boeren, landschapsinclusief boeren en bodembewust boeren, elkaar de komende jaren niet voor de voeten gaan lopen, noch dat een van de drie ambiert de alles overkoepelende accolade te worden, met competentiestrijd als gevolg.

3. Economie

In drie reuzenstappen willen we iets over de bepalende rol van de economie zeggen. We gaan het hebben over bedrijfseconomie en nieuwe Inkomensbestanddelen die al of niet opgebracht worden door de consument, over de zeer hoge agrarische grondprijzen die alle vormen van extensiever gebruik op voorhand onmogelijk kunnen maken, en over de financieringslasten die als een molensteen om de nek van veel agrarische bedrijven hangen. Alle zeven genoemde initiatieven blijken tegen dit weerbarstige drietal aan te lopen. Ze worden al dan niet expliciet geadresseerd. Als we niet oppassen, en verkeerde politieke beslissingen nemen, vormen ze de hoekpunten van een Bermudadriehoek voor de landbouwtransitie, waarin alle soorten initiatieven verdwijnen zonder een spoor achter te laten. Tussen deze drie punten wordt de transitie kortom gewonnen of verloren.

Nieuwe inkomensbestanddelen: economisch wensdenken of economisch alternatief? / ‘Een boer kan niet groen doen als hij rood staat’, zo vat een opiniestuk in De Volkskrant het belang van het boereninkomen voor verduurzaming bondig samen. De vergaande liberalisering van de voedselmarkt, waar Nederland zich in Europees verband altijd voorstander van heeft getoond,

32 / Adviescollege Stikstofproblematiek (Commissie Remkes), *Niet alle kan overal*. Eindadvies Structurele Aanpak, Den Haag, 6 juni 2020.

33 / Hidde Boersma en Joris Lohman, *Lever boeren niet langer uit aan de lage prijzen van de wereldmarkt*. Opinie New Farm Deal De Volkskrant, 10 juli 2020.

wordt als hoofdschuldige aangewezen.³³ Het inkomen zit misschien wel op het kritieke pad naar verduurzaming. De marges waarmee boeren in sectoren als de akkerbouw en de zuivel moeten werken, zijn simpelweg te klein om te experimenteren met andere bedrijfsmodellen. Het inkomen moet dus omhoog om de stap naar duurzaamheid te zetten, maar – moeten we ons realiseren – een verhoogd inkomen leidt niet automatisch tot een verduurzaming van de landbouw, daar zijn gerichte incentives voor nodig.

Interessant dus om te bezien welke gedachten daarover in de initiatieven worden ontwikkeld. In het merendeel wordt ervan uitgegaan dat de maatschappelijke baten die landbouw en landschap opleveren op de een of andere manier in geld uitdrukbaar en vervolgens afrekenbaar gemaakt kunnen worden. Het antwoord op de vraag wie dat dan moet betalen valt in twee categorieën uiteen: de overheid betaalt (in welk geval uiteindelijk de burger weer betaalt via de belastingen) of de consument betaalt. Dan zijn er verschillen in schaalniveau waarop de verrekening zou moeten plaatsvinden: bedrijfsniveau, gebiedsniveau, nationaal en internationaal (Europees niveau). Veel inzendingen vestigen hun hoop op verschillende bronnen – overheid en particulier – en verschillende schalen.

Het veld overziende bij de regionale plannen blijft De Marne (New Deal-pilot) eigenlijk het dichtste bij een bedrijfseconomie die steunt op inkomsten uit agrarische productie. De systeemsprong die wordt voorgesteld resulteert in ‘koppelbedrijven’: de veehouderij en de bestaande dominante akkerbouw (pootaardappelen) worden gekoppeld om tot een verbreed en meer circulair bouwplan te komen. Dit vergt natuurlijk wel een enorme omslag bij de boeren. En men constateert dat dit gemengd bedrijf nieuwe stijl misschien ook wel aanpassing van de wet- en regelgeving vergt.

De Krimpenerwaard (New Deal-pilot) is een goed voorbeeld van een spreidschot waar op meer nieuwe inkomensbestanddelen wordt gemikt: ‘In hoeverre het geschetste toekomstperspectief zich kan ontwikkelen, is sterk afhankelijk van de maatschappij: zijn mensen bereid producten te kopen uit de Krimpenerwaard tegen een hogere prijs; is de maatschappij bereid te betalen voor bijvoorbeeld *carbon-credits* en landschapsbeheer? Zonder ‘extern geld’ lijken robuuste verdienmodellen voor landschapsinclusieve landbouw moeilijk te ontwikkelen. Tegelijkertijd lijkt een volledige compensatie van een lagere productie ook niet haalbaar en boeren vinden het ook niet wenselijk om te veel afhankelijk te worden van subsidies.’

In Weerbaarder, Guller en Attractiever (Places of Hope, Lage Midden Fryslân) wordt dezelfde redenering anders ingevuld en ook anders afgemaakt. Hier start het team vanuit een visie op een ‘volhoudbare’ landbouw in de veenweidegebieden. Dit levert een grote CO₂ winst op ten opzichte van de huidige situatie. Op basis van de bodemopbouw en waterhuishouding worden vier verschillende deelgebieden onderscheiden. In die vier deelgebieden worden bedrijfsmodellen ontwikkeld die aanpassingen vragen in de bedrijfsvoering. Berekeningen laten zien dat ondanks de aanpassingen, de bedrijfsresultaten vergelijkbaar blijven met het huidige niveau. Deze doorrekeningen naar het verwachte inkomen van de boer zijn gedetailleerder dan in de meeste andere ontwerpende onderzoeken. Uiteraard zijn er wel investeringen nodig voor alle aanpassingen. Het team suggereert om daar gebiedsgarantiefondsen voor in het leven te roepen. Inderdaad: een collectief arrangement, dat wordt gevoed vanuit de ‘opbrengsten’ van de vermeden CO₂-uitstoot. De ‘opbrengst’ in vermeden klimaatlast van het gebied kan op deze wijze oplopen tot 30 miljoen euro per jaar, bij een – laag ingeschatte – CO₂-prijs van 30 euro per ton. Daar kan je een serieus fonds mee starten.

De Eeuwige Bron (Eo Wijers, Twente) is in die zin een uitzondering omdat een dominant maatschappelijk belang – zoetwatervoorziening voor burger en boer – de kar trekt. Er is een ruimtelijke win-win situatie geschetst: er kan door samen te werken vijfmaal zoveel water worden gewonnen dan vanuit de huidige concessie als het grondgebruik omgezet wordt in precisielandbouw.

Een landbouw die evenwel ook verzekerd is van ‘een eeuwige bron’ als het om beregeningswater gaat – een flinke troef in de droogte die het nieuwe normaal zou kunnen zijn. De inzenders suggereren dat hun combinatie ook economisch uit kan. Uit de toetsing van de financiële haalbaarheid blijkt dat kosten en baten met elkaar in evenwicht te brengen zijn. Ervan uitgaande dat de hele transitie zo’n twintig tot dertig jaar duurt, is de voorlopige inschatting dat de benodigde middelen (voorfinanciering) realistisch zijn.

Een indirectere vorm van het ‘inprijzen’ van kwaliteit is te vinden in *Blind Spot* en *Spot-On* (Vereniging Deltametropool, SBB e.a.). Dit zijn twee indringende studies, die wijzen op het oorzakelijke verband tussen landschappelijke kwaliteiten en recreatiemogelijkheden in stadsregio’s enerzijds en de aantrekkelijkheid van het vestigingsmilieu voor internationale bedrijven anderzijds. De initiatiefnemers hopen dat dit verband – door deze studie – herkend wordt door beleidsmakers en dat dit inzicht uiteindelijk materialiseert in extra beschermings- en ontwikkelingsinspanningen en in extra ‘landschapsuitgaven’. Op nationaal niveau is het meest vergaande voorstel gedaan in *Re-rooting the Dutch food system* (The Rockefeller Foundation), die een Netto Maatschappelijk Product (NMP) in de plaats wil stellen van het Bruto Nationaal Product (BNP). Geïnspireerd door de Donuteconomie van Kate Raworth wordt het met het NMP mogelijk om tussen het sociale minimum aan de ene kant en de planetaire grenzen aan de andere kant te laveren en de landbouw- en voedseltransitie een economische basis te geven.

Al deze creatieve voorstellen zijn voorlopig nog economisch wensdenken. Vanaf begin zeventiger jaren zijn er vanuit vele hoeken al voorstellen gedaan om op de een of andere manier externe effecten te verrekenen. In Nederland was CBS-econoom Roefie Hueting daarin de grote pionier. Hij pleitte niet alleen voor een Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI), maar gaf hier ook handen en voeten aan.³⁴ Het BNP is niet alleen wat we met z’n allen verdienen, er zit ook een flinke component in van wat we tenietdoen, die je eigenlijk in mindering moet brengen, namelijk de externe kosten en de externe milieuschade – de eerste mondiale ramingen door RIVM en CBS kwamen op zo’n vijftig procent uit. Om dit soort ‘marktimperfecties’ te corrigeren zijn al veel voorstellen gedaan. Van ‘de vervuiler betaalt’ tot het hangen van een economische waarde aan ‘natuur’, of deze zelfde natuur te economiseren door er ecosysteemdiensten (schone lucht, waterlevering, et cetera) door te laten verrichten. Het komt er uiteindelijk op neer dat de echte kosten, waarin alle neveneffecten zijn gemonetariseerd en meegenomen, worden verrekend met de consument in een echte prijs: *true cost & true pricing*.

Een ingrijpende aanpassing van de economie derhalve, die alleen op Nationaal (of Europees) niveau zou kunnen worden doorgevoerd. Ook zullen we het moeten hebben over een echt inkomensbestanddeel, niet over vergoedingen op kostprijsbasis. Er moeten sterke prikkels komen om de transitie te versnellen. En die incentives moeten ook strategisch geformuleerd worden. Hogere prijzen werken niet automatisch door in de richting van verduurzaming van de landbouw. Prijsincentives moeten worden gekoppeld aan maatschappelijke doelen.

Een andere weg naar verhoging van het boereninkomen – en de verduurzaming – loopt via de consument, die meer zou kunnen betalen voor zijn dagelijkse voedselpakket. In de jaren vijftig van de vorige eeuw werd in een gezin nog 45 procent uitgegeven aan voedsel, in 1970 was dat 25 procent, en nu is het zo’n twaalf procent. Deze spectaculaire vermindering kan worden gezien als een eclatant succes van de generationaliseerde landbouw, maar ook als een onderdeel van de fuik waar we met zijn allen – boeren en burgers – in zijn gezwommen. Onze economie heeft zich inmiddels ‘gezet’ naar een totaal ander uitgavenpatroon en is daarmee verslaafd geraakt aan een goedkoop voedselaanbod, zodat andere consumentenbestedingen mogelijk werden. De landbouwtransitie zal onvermijdelijk een verhoging van de prijzen met zich meebrengen en dat is waarschijnlijk een bijdrage die consumenten zullen moeten leveren.

34 / Roefie Hueting & Jan Tinbergen *GDP and market prices: wrong signals for sustainable economic success that mask environmental destruction*. In: UNESCO Papers for the World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Rio (1992), *Environmentally sustainable economic development: Building on Brundtland*. World Bank, Island Press, 1991.

Een aantal winnaars van de Brood en Spelen-prijsvraag hoopt de bedrijfseconomie te verbreden door directe verkopen aan consumenten. Daarmee omzeil je de groothandel, de inkoopcombinaties en de supermarkten en kan je hun marges als boer zelf in je zak steken. Om die directe contacten te bevorderen gaat een aantal zo ver dat het erf daarvoor gereorganiseerd moet worden. Start-up Farm (Brood en Spelen) bijvoorbeeld spreekt letterlijk over het publieke hart van het erf, dat ‘moet functioneren als dorpsplein waar eigenaar, ondernemers en bezoekers elkaar ontmoeten’.

De Wageningse voedselphilosoof Michiel Korthals wil meer dan alleen een economische band tussen boer en burger.³⁵ Hij stelt een directe betrokkenheid van de consument bij voedsel en voedselproductie als voorwaarde voor een echte transitie. Hij wijst op het overal ter wereld opduiken van CSA's, Community Supported Agriculture oftewel door de gemeenschap ondersteunde landbouw. De constructie is meestal dat je voor een bepaald bedrag per maand kunt oogsten bij de boerderij.

Bij Herenboeren, een beweging die meewerkt met *Re-rooting the Dutch food system* (The Rockefeller Foundation), gaat het om gezamenlijk duurzaam voedsel te produceren. Een groep burgers wordt gezamenlijk eigenaar van een boerderij en heeft de boer in loondienst. Alle leden van de coöperatie worden op deze wijze ‘prosumers’, een moderne hybride tussen producent en consument, waar *Re-rooting* veel van verwacht. Er zijn inmiddels zeven draaiende Herenboerderijen en enkele tientallen initiatiefgroepen van burgers in Nederland die er een willen beginnen.

Grondprijzen de pan uit / Er wordt weleens gezegd dat iedere vorm van planologie eigenlijk is terug te voeren op het voorkomen dat grondprijzen uiteindelijk allesbepalend zijn voor het grondgebruik. Dat is misschien wat overdreven maar er zit een kern van waarheid in. De agrarische grondprijzen in Nederland, bedragen gemiddeld 62 duizend euro per hectare, schommelend van minder dan 55 duizend in het noordelijk veenweidegebied tot meer dan 75 duizend per hectare in de IJsselmeerpolders.³⁶ Deze prijzen behoren tot de hoogste van de wereld en zijn een gevolg van een combinatie van een hoog opbrengend vermogen en een krappe grondmarkt door verstedelijking en verglazing. Initiatieven lopen regelmatig tegen de enorm hoge grondprijzen op. Omdat in de initiatieven en inzendingen de landbouwtransitie vaak ongeveer gelijkgesteld wordt met extensivering zijn dergelijke grondprijzen een dreigende *showstopper*. Maar in het merendeel van de inzendingen en initiatieven is er weinig aandacht voor de beperkingen die de grondprijzen opleggen, of is men zelfs *blissfully unaware* van het fenomeen. In Houtbaar Landschap (Eo Wijers, Twente) bijvoorbeeld waar herbestemming naar bos – gemiddelde prijs tienduizend euro per hectare – nauwelijks geproblematiseerd wordt: ‘Het verzilveren van de maatschappelijke baten van bos is een belangrijke stimulans om de transitie in gang te zetten. Zodra een hectare bos per saldo meer oplevert dan een hectare landbouwgrond is er een alternatief verdienmodel voor de boer.’ Wat misschien kan helpen de grondprijzen tot bedaren te brengen is scherp zoneren, zoals rond Natura2000-gebieden gebeurt in een aantal inzendingen. Het bestemmingswapen wordt eigenlijk alleen van stal gehaald in De Limburgse Landschapslinie (Eo Wijers, Zuid-Limburg), die drijft op een scherpe zonering, met een speciaal deel waar stadsrandfuncties kunnen landen die je in het waardevolle kernlandschap onwenselijk acht en verbiedt.

Het in de inzendingen ontbreken van een reflectie op de beperkende rol die hoge grondprijzen spelen, wordt gecompenseerd in het achterliggende, omvattende, essay van het College van Rijksadviseurs over het instrumentarium.³⁷ Hier wordt gewezen op de Subsidieregeling Kwaliteitsimpuls Natuur en Landschap (SKNL), waarmee het mogelijk is om landbouwgrond blijvend om te zetten in bos of natuurterrein. De economische waardedaling wordt dan gecompenseerd. Er wordt wel geconstateerd dat de budgetten van het SKNL

35 / Michiel Korthals
Goed eten. Filosofie van voeding en landbouw.
Vantilt Uitgeverij, 2018.

36 / NVM Makelaars
Agrarische Grondprijzen
2019 <https://www.nvm.nl/agrarisch-landelijk/agrarische-grondprijzen/>

38 / Brief aan de Tweede Kamer over Stikstof,
24 april 2020.

37 / Shera van den Wil-
denboer *Instrumentarium voor landschaps inclusieve landbouw.* CRA, Den Haag 2020.

momenteel al onder druk staan. Suggestie: het rijk zou samen met provincies en particuliere investeerders bij moeten dragen aan fondsvorming die (gedeeltelijke) afwaardering (of herwaardering) financieel mogelijk maakt.

Financieringslasten / Een derde, even groot struikelblok in de financieel-economische driehoek zijn de financieringslasten. We onderscheiden hier twee soorten: bestaande financieringslasten van in het verleden aangegane leningen en andere verplichtingen, en financieringsstappen die nieuw worden aangeaan. Veel agrarische bedrijven torsen een zware schuldenlast met zich mee, waarvan rente en aflossing flink in de jaarcijfers doortikken. Deze lasten zijn een onderdeel van de fuik waarin veel agrarische ondernemers zijn gezwommen. Het dwingt tot het najagen van een steeds hogere productie: je moet je marges uit het productievolume halen. Dat is voor individuele ondernemers een obstakel om een stap in een andere richting te zetten en verklaart waarom veel boeren wel willen, maar niet kunnen omschakelen. De financieringslasten voor nieuwe investeringen betreffen grondaankoop, luchtwassers of andere technische investeringen, stallenbouw en ga zo maar door. Maar ook een omschakeling naar bijvoorbeeld biologische producten vraagt een flinke investering. De motieven voor een nieuwe investering kunnen uiteenlopen, maar ze hebben allemaal gemeen dat de bank de leningaanvraag zal beoordelen. Hier zit een belangrijk instrument voor de verduurzaming van de landbouw. De in deze markt dominante Rabobank heeft aangekondigd breder te gaan oordelen dan het kale saldo, en meer te gaan beoordelen op of het toekomstperspectief van het betreffende bedrijf aansluit bij maatschappelijke doelen en ook echt afleesbaar is in het bedrijfsplan.

Er zijn weinig initiatieven en inzendingen die op deze ingewikkelde problematiek ingaan. Zelfs *Re-rooting the Dutch food system* (The Rockefeller foundation) blijft een beetje in zijn agro-ecologische systeemargumenten hangen. Een uitzondering is Weerbaarder, Guller en Attractiever (Places of Hope) die uit de ‘opbrengst’ door vermeden CO₂-uitstoot aan regionale fondsvorming doet, om de overstap van boeren naar nieuwe bedrijfsmodellen te financieren. In het reeds genoemde instrumentariumessay van het College van Rijksadviseurs wordt dan ook voluit ingezet op fondsvorming voor de overschakeling en wordt verwezen naar hoe goed revolverende fondsen, zoals het Nationaal Groenfonds, eigenlijk al vanaf de negentiger jaren functioneren. De rijks-overheid zou een schaa sprong moeten maken in deze fondsvorming. De 175 miljoen euro die de komende jaren beschikbaar wordt gesteld voor het instellen van een omschakelfonds ten behoeve van extensivering of omschakeling naar andere, duurzamere bedrijfsconcepten, is een mooi begin.³⁸

Reflectie

Met een mengeling van verbazing en trots kijken we terug op de expeditie door de enorme rijkdom aan initiatieven bedoeld om een handje te helpen met de landbouwtransitie. Een rijk boeket aan suggesties, niet alleen vanuit de ontwerpwereld, maar uit veel verschillende disciplinaire hoeken.

Een eerste vraag is of de helpende hand die we toesteken ook echt helpt. Wat kunnen we eigenlijk oplossen met ruimtelijke middelen? Waar we weinig in kunnen betekenen zijn natuurlijk de hoge financieringslasten. Ook de stikstofcrisis zelf kunnen we niet oplossen, hooguit kunnen we ideeën ontwikkelen over een andere ordening in het grondgebruik. Als het gaat over de klimaatopgave voor de landbouw kunnen we weinig doen aan de omvang van de veestapel. Wat we wel kunnen voorstellen is een soort fijnregeling tussen grondgebruik en bedrijfstype, of een situering in het landschap, die tot minder uitstoot kunnen leiden. Als we de klimaatcrisis serieus nemen dan zouden ruimtelijke middelen weleens de reddende engel kunnen zijn voor de agrarische sector in het traject na 2030. Voor het halen van de doelen tot 2030 wordt voluit ingezet op technische middelen zoals drukdrains, stalaanpassingen, luchtwassers. De uitspraak in het regeerakkoord ‘de regering geeft de voorkeur aan technische maatregelen boven volumemaatregelen’, is daaraan ongetwijfeld debet. Een studie naar wat er in het traject 2030-2050 in de landbouw moet gebeuren om de veel hogere klimaattaakstelling te halen suggereert dat finetuning tussen ruimte en landbouw een van de weinige resterende middelen is, naast verkleining van de veestapel.³⁹

Maar dat is allemaal ongetwijfeld ingewikkelder dan technische middelen op bedrijfsniveau, en vraagt om collectieve afspraken. Datzelfde geldt voor de watervoorzieningscrisis. Om die op te lossen met ruimtelijke middelen moeten er wel gebiedsplannen gemaakt kunnen worden. En daar ontbreekt het vooralsnog aan de politieke wil op provinciaal niveau. Zoals eerder uiteengezet: de instrumenten en de middelen zijn er wel.

Wat opvalt, is dat het vrijwel allemaal *unsolicited proposals* zijn. De vraag is daarom of de uitgestoken handen worden aangenomen. Of anders gesteld: wat zal de doorwerking van de plannen zijn? Die vraag kunnen we nog niet in de volle breedte beantwoorden, maar wel is het mogelijk een eerste indicatie te geven.

Beginnend bij het ‘oudste’ initiatief, hoe is het afgelopen met Weerbaarder, Guller en Attractiever (Places of Hope)? Dat heeft een ingewikkelde route doorlopen. Het is uiteindelijk samen met nog drie andere benaderingswijzen voor het Friese veenweidegebied, waaronder een voorstel van de oppositie – grotendeels gebaseerd op het Places of Hope-verhaal – op verzoek van de Staten van Fryslân onderworpen aan een MKBA, een Maatschappelijke Kosten Baten Analyse.⁴⁰ Weerbaarder, Guller en Attractiever kwam hier uit met de beste kosten-batenratio, maar bleek erg afhankelijk te zijn van de vraag of de hogere prijs voor ‘weidemelk’ door de consument zou worden betaald. Een kip-of-ei-kwestie dus. Al met al is de winst van de nieuw geschetste aanpak dat het debat opnieuw op gang is gebracht en het mensen bewust heeft gemaakt van de veenweideproblematiek en van de kracht van regionale studies.

Voor de Eo Wijers-oogst en de New Deal-pilots is het nog wat vroeg om iets over de doorwerking ervan te zeggen. De winnaar van deze elfde Eo Wijersprijsvraag, De Eeuwige Bron, was al gebaseerd op veel voorwerk met de belangrijkste stakeholders en heeft daarom een zekere voorsprong. De ambitie van het College van Rijksadviseurs – een New Deal tussen boer en samenleving – lijkt in de pilots enige averij op te lopen.

Over het goed uitgewerkte voorstel Krimpenerwaard (New Deal-pilot) wordt koud water gegoten in een brief van de agrariërs die meewerkten – zij gaven aan verder te willen met onder andere derogatie. Zij mikken daarmee op het rekken van de door Nederland uit-onderhandelde ‘uitzonderingspositie’: ‘(...) door velen van ons ervaren wordt dat er een groot gat bestaat tussen de beleavingswereld van ons, de boeren en die van jullie, de adviseurs. Dit lijkt welhaast een onoverbrugbaar verschil waarbij het niet lijkt te lukken om u in onze werkelijkheid mee te nemen. In de presentatie herkennen wij wel elementen van het bod wat wij in onze eerste brief uiteengezet hebben. Echter de overheersende gedachte is dat er te weinig met onze inbreng is gedaan en het met de Krimpenerwaard een heel andere kant op dreigt te gaan dan wij wenselijk achten.’

De brief spreekt van ‘onze werkelijkheid’. Dat roept de vraag op of we in de ontwerpwereld voldoende oog hebben voor de experimenten die bij de boeren zelf worden ondernomen, vaak op bedrijfsniveau. De voortrekkers en pioniers binnen de melkveehouderij worden mooi in beeld gebracht in het boek *Het Moet Anders*, waar de Panorama Potstal in Onstwedde, de hoeve Biesland in Delfgauw, en It Fryske Hiem in Bakkeveen zijn opgenomen.⁴¹

De vraag of we in de ontwerpwereld te veel in onze eigen bubbel zitten is ook aan de orde bij de doorwerking van *Blind-Spot* en *Spot-On* (Vereniging Delta-metropool en SBB). Dit was een signaal in de richting van rijk, provincies en gemeenten om landschapskwaliteit veel meer te zien als één van de doorslaggevende argumenten voor bedrijven om voor een vestigingsplaats te kiezen. Zoiets werkt natuurlijk slechts indirect door. Het percoleert langzaam in het bewustzijn van bestuurders. Aan het initiatief is wel vervolg gegeven, zij het niet in bestuurlijke zin, maar opnieuw in de ontwerpwereld.

Spot-On is als het ware uitgewerkt in het Amsterdamse Parlement der Scheggen, waar alle scheggen in de MRA op initiatief van het lokale architectuurcentrum Arcam nog een keer via ontwerpend onderzoek onder de loep zijn genomen.⁴² Het manifest is aangeboden aan de wethouders van Amsterdam en de omliggende gemeenten. Daarna heeft BNA-Onderzoek het aangevat om daarbinnen de randen van de scheggen en de bebouwing te onderzoeken. Is dit doorwerking? Of is het een ingewikkelde surplace?

Dan kunnen we de vraag stellen of het erg is dat er een stapel ideeën ligt waar nog weinig mee wordt gedaan – waarschijnlijk niet, is ons idee. Het zijn een soort oefeningen, ook voor bestuurders, waarbij een *body of knowledge* wordt opgebouwd die op het moment van een doorbraak kan worden toegepast. Ook is het misschien wel de Nederlandse manier van plannen maken – denk bijvoorbeeld aan ingenieur Lely, die al zes plannen voor de afsluiting van de Zuiderzee had gemaakt voordat de watersnoodramp van 1916 de kogel door de kerk joeg. Wat deze ideeën ons leren is dat er gemeenschappelijke, herkenbare en positieve toekomstbeelden nodig zijn om een duurzame transitie van het landelijk gebied te realiseren. Dat moeten dan in onze ogen integrale visies zijn, die gedragen worden door instituties en die via de Omgevingswet (met een landinrichting 2.0?) worden uitgevoerd.

Het stemt hoopvol te zien dat er veel positieve ontwikkelingen van onderop in gang zijn gezet. Hierop kan worden voortgebouwd met een ‘coalitie van bereidwilligen’. Ook deze editie van de Eo Wijersprijsvraag bevat kiemen van succesverhalen die vragen om een vervolg, bijvoorbeeld in de vorm van pilots en met gebiedsgerichte budgetten. De tweetrapsraketconstructie (stap 1 *visie* en stap 2 *uitwerking en dialogen*) heeft bij deze prijsvraag tot uitwerkingen geleid die met regionale partijen zijn doordacht. De regio’s krijgen een vat vol interessante

34

35

39 / H+N+S Landschapsarchitecten, *Klimaatmaatregelen in een Leefbaar Landschap*. Ruimtelijke aspecten Sectortafel Landbouw en Landgebruik, Amersfoort, 2018.

41 / Hans van der Meer *Het moet anders. De veranderende wereld van de Nederlandse Koe*. Uitgeverij Paradox, 2018.

42 / Philomène van Vliet (e.a.), *Manifest van het Parlement der Scheggen*. ARCAM, 2019.

40 / Witteveen+Bos e.a. *MKBA remming bodemdaling Fries Veenweidegebied*. Provincie Fryslân, september 2019.

suggesties, onderzoeksresultaten en bevindingen om de gewenste transitie verder op gang te brengen.

De Eo Wijersstichting heeft vanaf zijn oprichting in 1985 pionierswerk verricht op het gebied van het regionaal ontwerp. Het begon met de nieuwsgierigheid van de naamgever, Eo Wijers, destijds directeur van de Rijksplanologische Dienst, naar zoiets als regionale ontwerpoverwegingen. Deze vorm van ontwerpend onderzoek is inmiddels uitgegroeid tot een volwassen, bijna endemische, Nederlandse specialiteit. De grote potentie is dat juist op regionaal niveau de ruimtelijke problemen spelen en oplossingen te vinden zijn. Het is het schaalniveau van het landschap.

In de elf prijsvragen van de afgelopen drie decennia is een mooie track record neergezet. Maar ondertussen is de politieke wind gedraaid en zijn we van het Rijnlandse sturingsmodel naar een halfbakken Angelsaksische liberale vorm van planning afgegleden. De omvattendheid en de maakbaarheidsaanspraken van het regionaal ontwerp staan daarmee steeds verder af van de dagelijkse beleidspraktijk. Niet voor niets verscheen in het jaarboek Stedenbouw en landschapsarchitectuur in Nederland 2000 het artikel Regionale planvorming: een vaardigheid op zoek naar een toepassing.⁴³

Paradoxaal genoeg is de positie van regionaal ontwerp en ontwerpend onderzoek sindsdien alleen maar versterkt. In de zelfgeschapen, vrije culturele ruimte van competities, biënnales en universiteiten kunnen door ontwerpers problemen worden geadresseerd die verder nergens een betalende opdrachtgever krijgen. Het heeft zich ontwikkeld tot het laboratorium van het ruimtelijk ontwerp en ruimtelijk toekomstonderzoek. Mede daardoor heeft het ruimtelijke facet nog steeds een plek aan tafel bij de beleidsvoorbereiding.

Het ruimtelijke ontwerp zal in de toekomst waarschijnlijk alleen maar aan belang winnen, omdat eigenlijk alle transities elkaar in het ruimtelijke domein zullen ontmoeten. Plannen en andere ruimtelijke voorstellen kunnen dan de basis vormen voor het gesprek tussen alle stakeholders. Het niet abstracte, openbarende en soms verbindende van de tekening of maquette, waarin een mogelijke wereld wordt geschetst zonder direct een uitvoeringsplan te pretenderen, kan daarin een cruciale rol vervullen. Dat is de ‘zachte kracht’ van ruimtelijke middelen.

43 / Eric Luiten en Dirk
Sijmons, *Regionale plan-
vorming: een vaardigheid
op zoek naar een toepas-
sing*. In Harsema, H, (red.)
Jaarboek stedenbouw en
landschapsarchitectuur
1997-1999, Thoth, Bus-
sum, 2000.

AAN DE SLAG MET HET VERRUKKELIJK LANDSCHAP

VIJF AANBEVELINGEN

De opgaven in het landelijk gebied zijn groot. Een tanende bodemkwaliteit, de stikstofcrisis, langdurige droogte, de moeizame transitie naar duurzame energie, de teruggang in biodiversiteit en een agrarische sector die om moet, maar klem zit in een complexe systematiek waarin geopolitieke besluiten en harde concurrentie de dienst uitmaken. Bovendien woedt op het platteland een ‘strijd om de ruimte’. Waar moeten al die ruimteclaims (woningbouw, natuurontwikkeling, windparken, landbouw) een plek krijgen?

De complexiteit van dit wicked vraagstuk – zoals Dirk Sijmons het in zijn essay trefend omschrijft – is enorm en wie terugblijkt op de geschiedenis van het Nederlandse landbouw-, natuur- en landschapsbeleid ziet niet zomaar aanknopingspunten voor een goede afloop.

Met deze elfde editie van de Eo Wijersprijsvraag bieden we enige lichtpuntjes, al zijn we ons bewust van de bescheiden impact die een ontwerpprijsvraag heeft op een onderwerp dat politiek en maatschappelijk zoveel losmaakt. Toch geven het in deze publicatie gepresenteerde werk van de twaalf teams – en in het bijzonder de winnaars –, de bevindingen van de jury en de analyse van Sijmons voldoende aanleiding om een aantal piketpaaltjes te slaan.

We doen vijf aanbevelingen, niet alleen richting rijk en provincies, maar richting alle partijen met een sleutelrol in de vernieuwing van het landelijk gebied en de creatie van een ‘verrukkelijk landschap’. Dit advies, of beter gezegd deze call for action, kwam mede tot stand op basis van een rondetafelgesprek tussen ecooloog Louise Vet (drijvende kracht achter het Deltaplan Biodiversiteitsherstel en lid van de commissie-Remkes), Wim Bens (voorzitter ZLTO en interim-voorzitter LTO), landbouweconoom Krijn Poppe, oud-topambtenaar bij het ministerie van LNV Chris Kalden, dijkgraaf Co Verdaas, juryvoorzitter Bart Krol en rijksadviseur Berno Strootman.

I.

Zorg op rijks- en provincieniveau voor een voedingsbodem waarop veelbelovende regionale plannen tot wasdom kunnen komen

Veel regionale voorstellen waarin nationale opgaven in samenhang worden aangepakt – zoals gepoogd in deze editie van de Eo Wijersprijsvraag – lopen stuk op het gebrek aan visie, het ontbreken van heldere kaders en de sectorale inrichting van zowel het rijksbeleid als de bijbehorende financiering.

Om te voorkomen dat kansrijke regioplannen zoals het winnende voorstel De Eeuwige Bron, maar ook regionale winnaars Meer Waard! en Liquid Commons, vroegtijdig sneuvelen is het van belang dat rijk en provincies drie zaken regelen.

1. Zorg voor een afgebakend speelveld waarbinnen regionale strategieën tot stand kunnen komen. Anders gezegd: maak keuzes, neem besluiten, stel kaders en formuleer afrekenbare doelen (zeker op het vlak van natuur en landschap), zodat regio’s weten welke opgaven hoe dan ook moeten worden opgelost, maar waarbinnen nog genoeg handelingsruimte bestaat voor eigen initiatieven, gebiedsspecifieke besluiten en op maat gesneden oplossingsrichtingen.

Het aanstaande NOVI-programma voor het landelijk gebied (een uitvloeisel van de Kamerbrief waarin minister Kajsa Ollongren oproept tot een ‘landschapsinclusief’ omgevingsbeleid) biedt ruimte om de contouren van dit speelveld te definiëren, sectorale schotten af te breken en uit te spreken welke publieke ambities in ieder geval moeten

worden nagestreefd. Ook de actualisatie van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid dat vanaf 2023 ingaat, en de uitwerking van de kabinetsvisie op kringloopbouw zijn middelen om de contouren van het speelveld af te bakenen.

2. Stel rijksfinanciën die nu nog per sector gelabeld zijn – denk aan het Deltafonds, de stikstofgelden, de Natuurpot, het ‘CO₂-fonds’ – beschikbaar aan regionale projecten (inclusief planvorming en ontwerpend onderzoek) die aantoonbaar succesvol zijn en in ieder geval voldoen aan de kaders die gesteld zijn. In het verleden zijn wel vaker integrale regioprogramma’s medegefinancierd vanuit sectorale budgetten.

3. Creëer binnen de rijksdiensten deskundigheid op het vlak van gebiedsgerichte transities. Die expertise is nodig om deel te kunnen nemen aan de regionale processen, maar vooral ook voor beleidsontwikkeling en onmisbaar in de interactie tussen de verschillende schaalniveaus.

II.

Een governance-model in de vorm van regionale commons

Bedenken hoe het in een specifieke regio met het landelijk gebied verder moet, is uitdagend, maar niet het grootste obstakel: het is vooral de vraag hoe we oplossingen, concepten, landverkavelingen en herinrichtingen voor elkaar krijgen. De vorming van ‘commons’ biedt uitkomst. Dit zijn coöperatieve samenwerkingsvormen waarin partijen die in de plattelandsdiscussie lang lijnrecht tegenover elkaar stonden de handen ineenslaan om gezamenlijk tot nieuwe perspectieven te komen. De voordelen zijn navenant: in een common komen lokale spelers gemakkelijk aan tafel, voelen mensen zich gauw verbonden, wordt de lokale verenigingszin nieuw leven in geblazen, bedenken boeren, natuurorganisaties, ondernemers en burgers onderling slimme maatregelen en komt de rijke gebiedskennis als vanzelf aan bod.

In regionale commons kunnen anderen dan de rijks- of provinciale overheid het voortouw nemen, zoals een (Z)LTO, een waterschap, natuurorganisaties of een bedrijf als Vitens, die dat al doet in het geval van De Eeuwige Bron. Daarbij moeten rijk en provincies hun instrumenten en middelen dienstbaar maken aan de commons. Commons kunnen alleen succesvol zijn als publieke doelen geformuleerd en geborgd worden (zie punt I). Dat rijk en provincies de kaders, wetgeving en speelvelden bepalen betekent niet dat zij geen deel uit kunnen maken van de commons. bepalen In bepaalde situaties is het nodig dat het rijk of de provincie als gelijkwaardige partner aan een common deelneemt en dan op basis van consultatie beleid maakt, waardoor bijvoorbeeld het hele idee van kringlooplandbouw verdiept wordt en iedereen mede-eigenaar wordt van het vraagstuk. Een ‘verticale’ coördinatie tussen commons, provincie en rijk is eveneens wenselijk, om zo het nastreven van nationale doelen te borgen en de afstemming tussen commons te bevorderen.

III.

Het nijpende tekort aan zoet water is een vraagstuk dat verbindt, en commonvorming en regionale samenwerking in de hand werkt

De beschikbaarheid van zoet water gaat ons allemaal aan, het raakt de boeren, de natuur en de stad. Het is daarom een geschikt leidmotief – en door de toenemende droogte op de zandgronden, de inklinking van het veen en de verzilting van de klei actueler dan ooit – voor regionale strategieën waarin verschillende opgaven van antwoorden worden voorzien. Bovendien is het een thema waarmee voedselproductie weer ingebed wordt in de regionale en lokale context – in plaats van dat het een speelbal is van bedrijfseconomische en marktgerelateerde overwegingen. Dit betekent wel dat het zoetwatervraagstuk hoger op de agenda’s moet komen te staan. Het is wellicht een probleem dat in de vakwereld wel onderkend wordt, maar in het beleid en de politieke arena pas sinds kort prioriteit heeft. Het is noodzakelijk dat voor de financiering van ingrepen om zoet water langer vast te houden op de lange termijn voldoende budget gereserveerd wordt – in ieder geval in het Deltaprogramma,

waar de focus nu nog altijd op waterveiligheid ligt. De beoogde reservering van 250 miljoen euro voor de periode 2022-2027 (die wordt aangevuld met regionale bijdragen) is een goed begin.

Ook andere opgaven kunnen een verbindende rol spelen, zoals het streven naar een vitale bodem, het herstel van de biodiversiteit, de energietransitie, het tegengaan van bodemdaling of alternatieve verdienmodellen. Over onderwerpen die minder geschikt zijn – zoals stikstof en de omgang met bestrijdingsmiddelen – moeten op een hoger niveau harde besluiten genomen worden (zoals omschreven onder punt I).

IV.

Geef ruimte aan innovatie en creativiteit, maar voorkom ‘wensdenken’

Het is cruciaal om plek in te ruimen voor experimenten, innovaties en pionierswerk van ontwerpers, onderzoekers en wetenschappers. Zonder deze creatieve geesten en vrijdenkers zullen grote veranderingen immers niet plaatsvinden. Tegelijkertijd moeten hun bevindingen en ideeën niet losgezongen zijn van de economische, beleidsmatige en politieke werkelijkheid.

Oftewel: het is van belang dat creatieve en wetenschappelijke processen verbonden worden met beleidsontwikkeling en uitvoeringsagenda’s. In het Deltaplan Biodiversiteitsherstel is dat gedaan, daarin wordt onderzocht welke bedrijfsmodellen en welk grondgebruik leiden tot biodiversiteitherstel én nieuwe economische perspectieven. Ook Ruimte voor de Rivier was een programma waarin ontwerp, onderzoek en beleid gelijk optrokken.

V.

Betaal individuele boeren voor maatschappelijke diensten

Voor een ‘landinrichting 2.0’ is het zaak dat, net als in de oude ruilverkavelings- en landinrichtingsprojecten, individuele boeren een redelijke financiële tegemoetkoming wordt geboden. Als dit niet gebeurt, zal van de gewenste publieke transities en collectieve ambities niets terecht komen, omdat voor individuele agrariërs dan gewoonweg de stimulans ontbreekt om in beweging te komen. Alleen idealisten komen voor vergoedingen tegen kostprijs in actie.

Het rijk moet hiervoor landelijke richtlijnen bieden, bijvoorbeeld op het vlak van stikstofruimte, fosfaatrechten en de opslag van CO₂. Als een agrariër afstand doet van dergelijke rechten, of door het verhogen van het waterpeil CO₂ opslaat in zijn veenland, draagt hij bij aan het naleven van maatschappelijke doelen – waar hij dan fatsoenlijk voor betaald moet worden. Dit geldt ook voor het beschikbaar stellen van land voor de opslag van overtollig water, het onderhoud van landschapselementen of het herstellen van natuurwaarden.

Als we er bovendien niet in slagen om de exorbitante grondprijsstijgingen een halt toe te roepen, zal het nastreven van publieke doelen op het gebied van kringlooplandbouw, biodiversiteitsherstel en landschapskwaliteit hoe dan ook toekomstmuziek blijven.

DE INZENDINGEN

TWENTE GESELECTEERD VOOR DE TWEEDE RONDE	
Houtbaar Landschap IMOSS bureau voor stedebouw Tesse Bijlsma <i>teamleden:</i> Joram van Otterloo, IMOSS Anne van Schaijk, IMOSS Coen Pronk, IMOSS	
Rural Commons IAA Architecten, Chiel Lansink <i>teamleden:</i> Elisabeth Floris, IAA architecten Theo de Bruijn, IAA architecten	
De Eeuwige Bron H+N+S Landschapsarchitecten, Lodewijk van Nieuwenhuijze <i>teamleden:</i> Jaap van der Salm, H+N+S Landschapsarchitecten Lodewijk van Nieuwenhuijze, H+N+S Landschapsarchitecten Camille Poureau, H+N+S Landschapsarchitecten Astrid Bennink, H+N+S Landschapsarchitecten Guido Hovens, H+N+S Landschapsarchitecten Anne Seghers, Ruimtevolk Sjors de Vries, Ruimtevolk Jip Welkers, Vitens William Roosemalen, Roosemalen-en-Savelkoul	
OVERIGE INZENDINGEN	
Terug naar het Matenlandschap met de kennis van nu Richèl Lubbers Architecten, Richèl Lubbers <i>teamleden:</i> Jorrit Kiewik, SFYN Ruben Lentz, Bloc Sofia Opfer Kees Kloosterman Marly Kiewik Marten Meyling, Ecogroen	
Onthaast Landschap Hugo van Overbeek <i>teamleden:</i> Doortje van Dijk, doortje.nl Dirk Luijendijk, ontwerp bureauluijendijk.nl	
Landbouw inclusief Niek Roozen bv, Judith van der Poel <i>teamleden:</i> Xiaoyu Xu, Niek Roozen bv Xiaoyu He, Niek Roozen bv Herman Hobbelink, Niek Roozen bv Geert Ankersmit	
Boer zoekt Koers, vier kringlopen voor Oale Groond Bureau UFO, Stephan Boon <i>teamleden:</i> Bram van Ooijen, Bureau UFO Ben Wegdam, Bureau UFO Sam Colin, ED Geothermal	

Game-on de Transformator/ Noorderlicht Architekten, Frank Foole <i>teamleden:</i> Rudie Hoogerland, de Transformator Sander Oude Velthuis, Door & Door Design Rick Huis in 't Veld, de Melkbrouwerij Arjuna Huis in 't Veld, de Melkbrouwerij	
Alles kump oet Twente,(bienioa) alles blif in Twente Eelerwoude, Stephan Schorn <i>teamleden:</i> Sijtse Jan Roeters, Eelerwoude Stephan Schorn, Eelerwoude Henk Scheven, Eelerwoude Karel Hanhart, Eelerwoude Herbert Thuinte, Eelerwoude Patrick de Groot, Eelerwoude Michiel van Amersfoort, Eelerwoude Vincent de Lenne, Eelerwoude	
De Stikstofzuiger Kenniscentrum NoorderRuimte Hanze University of applied Sciences, Rob Roggema <i>teamleden:</i> Özlem Altinkaya Genel Alex van Spyk Cyril Tjahja Thijs Meijer	
Veur mekoar met mekoar Land-id, Inge Hoekstra <i>teamleden:</i> Barbara van Dijk, Land-id Debbie van Dammen, Land-id Astrid Stokman, Land-id Lisette de Jong, Land-id Daan Groot, Natuurverdubbelaaars	
Nieuw Twents Weefsel Smartland, Klaas Jan Wardenaar <i>teamleden:</i> Irene Visser, Atelier Zwier Geesje Kuit, Gees Kuit Advies Klaas Jan Wardenaar, Smartland Els van der Laan, Noordpeil André Bijkerk, Bijkerk c.s.	
ALBLASSERWAARD – VIJFHEERENLANDEN GESELECTEERD VOOR DE TWEEDE RONDE	
Transformatie vanuit de Kernrandzones K.A.S., Valerie Koppelle <i>teamleden:</i> K.A.S., Anna Dijk; FREELANDSCHAP, Marc Nolden	
Boer aan het roer Rho Adviseurs, Guido van Loenen <i>teamleden:</i> Stefan la Grand, Rho Adviseurs, Eric van der Aa, Rho Adviseurs Jos Leijten, Rho Adviseurs Willem van der Grinten, Rho Adviseurs Faya Jansen, Rho Adviseurs	

Meer Waard!
Bureau Peter de Ruyter landschapsarchitectuur
teamleden: Geertje Maagdenberg, Wageningen University
Frank Verhoeven, Boerenverstand
Daniëlle Hollants, Atelier des Hollants
Jaap van Doesburg, Kadaster

OVERIGE INZENDINGEN

Er moet meer geborreld worden - Café Alblas
TU Delft, Boudewijn Almekinders
teamleden: Rozemarijn Rischen, Borrel bv
Pierre Oskam, TU Delft
Dorian Kingma, Collectief Smelt
Myrthe Krepel, Collectief Smelt

Circulair Productie Landschap
Dingeman Deijs Architects, Dingeman Deijs
teamleden: Dennis Koek, Dingeman Deijs Architects
Frank van Zuilekom, Studio Blad
Fiona Kydd, Studio Blad

POLDERCRAFT
Circular Landscapes, Pieter Veen
teamleden: Noël van Dooren, VHL
Feline Verbrugge, Circular Landscapes
Laura de Bonth,Urban synergy
Jolanda de Jong, Urban synergy
Merel Gerritsen, Urban synergy
Berdie Olthof, Feddes/Olthof
Isabella Hol, Feddes/Olthof
Brecht Leseman, VHL
Theo Vogelzang, Landschappen.nl
Peter Sloot, Aequator Groen & Ruimte
Marjolein Hillege, Landschap & Film
Txell Blanco Diaz, Play the City
Lianne de Bie, Slow Food Youth Network NL
Arjan van Duijvenboden Dnatuur
Kees van Gaalen, kaasboerderij Noorderlicht
Wilma Abspoel, De Punt Arkel

Het waarom van het landschap
OKRA Landschapsarchitecten, Martin Knuijt
*teamleden:*Melle van Dijk, OKRA Landschapsarchitecten
Martin Knuijt, OKRA Landschapsarchitecten
Tim van Hattum, Wageningen Environmental Research
Rebecca Sampson, Except integrated sustainability

Land of Hope
Studio Hartzema
*teamleden:*Henk Hartzema
Aikaterina Myserli
Saba Schramko
Houda Chiguer

VEENKRACHT
Diana Schaap
*teamleden:*Suzanne Monnier
Diana Schaap
Ingeborg Lewis

KEMPEN EN GROOTE HEIDE
GESELECTEERD VOOR DE TWEEDE RONDE

Landschapsconnectoren - Transitie vraagt om geleiding
BRO ontwerp- en adviesbureau, Renze van Och
teamleden: Bas van Wetten, BRO ontwerp- en adviesbureau
Sjef van der Sterren, BRO ontwerp- en adviesbureau
Tia Hermans, Wageningen Environmental Research
Edo Gies, Wageningen Environmental Research
Charlotte Wallaert, KASK School Of Arts

LAND-LINK
GG-loop, Giacomo Garziano
*teamleden:*Daniel Venneman, Woonpioniers
Giacomo Garziano, GG-loop
Josje Hoefsloot, H+N+S Landschapsarchitecten

De Schakelkast (Nieuwste Oogst)
Verhoeven | De Ruijter, Marianne Verhoeven
teamleden: Jan Rots, Bosgroep Zuid Nederland
Peter Hermens, Werkend Landschap
Ruth Mourik, Duneworks
Annelies Buijtel, HAS Hogeschool Den Bosch
Jose Vorstermans, Verhoeven | De Ruijter
Maud Lansu, Verhoeven | De Ruijter
Sander de Knegt, Schetsontwerp

OVERIGE INZENDINGEN

Scharrelbos
Bart Bomas, BVR adviseurs ruimtelijke ontwikkeling
*teamleden:*Bernadette Janssen, BVR
Amber Nederhand, BVR
Jaap Duenk, BVR
Jard van der Lugt, BVR
Jorick Boddeke, BVR
Marnix de Vos, BVR
Hilde Blank, BVR
Jan Oosterman, Oosterman Vrijetijdszaken
Wim Beining, Boomkwekerij Ebben

Kemphanen op hun wenken bediend
Arcadis, Pros ten Hove
*teamleden:*Eline Amsing, Arcadis
Floris van Oosterhout, Arcadis
Jasper Reijenga, Arcadis
Oswaldo Heinen, Arcadis
George Ikilikjan, Arcadis
Nico van Harten, Arcadis
Wim von der Heide, Arcadis
Roel Pennings, Arcadis

Het pro-actieve landschap
Ur2d, Will Groothuysen
teamleden: G. Hermans, ZLTO
B. Slijter, MaS mobiliteitsadvies
H. Soffner

Mozaïek-makelaars
Stichting in Arcadië, Peter Verhoeff
*teamleden:*Jan-Hein Biemans, Urban Jazz
Peter Verhoeff, Stichting in Arcadië
Sander Boom, Urban Jazz
Jan de Laat, Vortexx
Jeroen Pijnenburg, Revolution Development

Ruimte voor smakelijke Brainboeren en Hartenboeren
Recreatio, Annemarieke Loth
*teamleden:*Richard Kamsteeg, Xsihetnet
Maurice van Heumen

Polderbos ROC-KWIC, Maarten Hulsenboom teamleden: Julian Hendriks, student Paul Geijlvoet, student Joris Lamers, student Job Sabel, student RECHTSTREEKS KuiperCompagnons, Arlene Lee teamleden: Chang Liu, KuiperCompagnons Mafalda Lopes, KuiperCompagnons Wouter Vos, KuiperCompagnons Frank Gorissen, KuiperCompagnons Herman Agricola, Wageningen University & Research Frank Gorte, online supermarkt Arthur Gleijm, Rebel Group Perry de Louw, Deltares Katja Kruit, expert energietransitie S.MAAK.VOL Bosch Slabbers landschapsarchitecten, Wijnand Bouw teamleden: Theodoor Hendriks, Kempenadvies Iwan Westerveen, AtelierT Jan Roymans, RAAP T Verrukkelijk Verken Kim Verhoeven teamleden: Leidi Haaijer Vincent Valentijn Thomas Jansen Boudewijn Tooren Chris Posma	Bos Gemeenschap Matthijs Johannes Hollanders en Rohaan Teli, TU Delft, Landschapsarchitectuur teamleden: Nico Tillie, TU Delft, Botanicus Frits van Loon, TU Delft, Landschapsarchitect Michiel Brouwer, MBDSO, Adviseur Klimaatadaptatie Mo Smit, TU Delft, Architect en Onderzoeker circulaire bebouwde omgeving Vallei van Overvloed Samna Sadaf Khan teamleden: Marius Maurer Samna Sadaf Khan Gabriela Dalhoeven-Telleria, Urban Design LANDSCHAPSKRACHT Vullings de Moor Architecten, Lotte de Moor teamleden:Marc Heusschen, HeusschenCopier Lotte de Moor, Vullings de Moor Architecten Pim Lucassen, HeusschenCopier Auke Wissing, HeusschenCopier Ramon Copier, HeusschenCopier Wendy Lenders, HeusschenCopier Dennis Houben, HeusschenCopier Jonathan Wanders David Smith, Klein Groots Land Marjon Heutemakers-Olijve Elyze Storms, Gelders Genootschap Christel Steentjes, Gelders Genootschap Stefan Lemlijn, HEI15 Julie Lemlijn, HEI15 Rob Frijnts, Boomkwekerij Rob Frijnts Gilles van de Wouw Frank Verkoijen, Leisure Br@ins Marco Siecker, Siecker Advies en Management Raymond Notermans, Plant Health Cure BV Felix Lacroix Norbert Huijts Stan Beurskens, Wijngaard St. Martinus Lee Vos, Bond Heemschut Limburg Jessica Reker, Waterschap Limburg Château Weiland ROC-KWIC, afd. BAM, Gert Jan van den Berg teamleden: Bastiaan Been, student Barendt Hendrixx, student Lars de Laat, student
94 ZUID-LIMBURG GESELECTEERDEN VOOR DE TWEEDE RONDE De Regenmaker Architectenbureau Bisscheroux, Niek Bisscheroux teamleden:Peter Erkens, Landbouwbedrijf Cas Slijpen, Niek Bisscheroux Nol Reverda, Niek Bisscheroux Roland Rovers, Niek Bisscheroux Liquid Commons Rademacher de Vries Architecten, David Rademacher teamleden:Waterschap Limburg Natuurmonumenten Rademacher de Vries Architecten Limburgse Landschapslinie Jeroen Verbeek, bureau VERBEEK landschapsarchitectuur / ecologie / stedelijk ontwerp teamleden: Jacky Reijnders, bureau VERBEEK Martijn Blaas, bureau VERBEEK Kelly Reijnders, CroonenBuro5 Alex de Jong, CroonenBuro5 Martijn Stabel, Antea group Tim Artz, Antea group OVERIGE INZENDINGEN Towards Gardencity 3.0 Anna Architects, Annebregje Snijders teamleden: studenten & young professionals, TU Delft team studenten, Harvest BK Studio Saline Verhoeven Leo Gommans	

COLOFON

Juryleden Bart Krol (voorzitter) Jannemarie de Jonge Marco Vermeulen <i>Juryleden Twente</i> Ron Methorst (lector omgevingsinclusief ondernemen Aeres Hogeschool Dronten) Ruud van der Koelen (architect, partner Van de Jeugd Architecten, chairman program council Architectuurcentrum Twente) <i>met medewerking van</i> Bart Beukema (contactpersoon) <i>Juryleden Alblasserwaard - Vijfheerenlanden</i> Dirk R. van der Borg (oud Burgemeester Molenlanden) Roelof Bleker (oud dijkgraaf, directeur HKU) <i>met medewerking van</i> Dick Verwoert (contactpersoon) <i>Juryleden Kempen en Groote Heide</i> Hans Huijbers (landbouwer en oud voorzitter ZLTO) Ester van de Wiel (ontwerper/onderzoeker publieke ruimte, design researcher RE-source, docent design academie Eindhoven) <i>met medewerking van</i> Jeroen Mulder (contactpersoon) en Mireille Winkelmolen (contactpersoon) <i>Juryleden Zuid Limburg</i> Ton Voncken (dir. Voncken E Projecten) Hans Mommaas (directeur Planbureau voor de Leefomgeving) <i>met medewerking van</i> Julie Starren (contactpersoon) Rob Creemers (contactpersoon) Gert-Jan van der Westen (contactpersoon) Bestuur Eo Wijers Joost Schrijnen (voorzitter) Koos Seerden (penningmeester) Ingeborg Thoräl Elfi de Wit David van Zelm van Eldik Daan Zandbelt Bert Harmelink Robin Wientjes Comite van Aanbeveling Krijn Poppe Chris Kalden Wim Bens Co Verdaas Louise Vet Bureau medewerkers Eo Wijers Philine Krosse Jannemieke van Dieren	Tekst juryverslagen en epiloog Mark Hendriks Tekstbewerking inzendingen Mark Hendriks Essay Dirk Sijmons Ingeborg Thoräl Redactie Mark Hendriks Harry Harsema Eindredactie Martine Bakker Vormgeving Daphne de Bruijn Harry Harsema Drukwerk Modern © 2020 Uitgeverij Blauwdruk www.uitgeverijblauwdruk.nl in samenwerking met Eo Wijersstichting www.eowijers.nl met dank aan Architectuur Lokaal Vereniging Deltametropool Deze publicatie is ook als bijlage verzonden met Blauwe Kamer 3/2020 ISBN 978-94-92474-37-7
---	--

FUNDING PARTNERS

De volgende partners maken de Eo Wijers Prijsvraag 2019-2020 mogelijk

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW)

Regio Alblasserwaard Vijfheerenlanden

Regio Twente

Regio de Kempen en Groote Heide

Regio Zuid Limburg

Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

**stimuleringsfonds
creatieve industrie**

KENNISPARTNERS

De volgende kennispartners zijn betrokken bij de Eo Wijers Prijsvraag 2019-2020

HAS Hogeschool
TU Delft afdeling Bouwkunde
Hogeschool Van Hall Larenstein
LandschappenNL
Wageningen University & Research
Planbureau voor de Leefomgeving

Deze publicatie bevat de resultaten van de elfde Eo Wijersprijsvraag. Onder de titel Verrukkelijk landschap schetsen twaalf ontwerpteams voor regio's in Zuid-Holland, Brabant, Overijssel en Limburg een perspectief. Dat doen ze tegen de achtergrond van grote opgaven voor het landelijk gebied: een tanende bodemkwaliteit, de stikstofcrisis, langdurige droogte, de moeizame transitie naar duurzame energie en de teruggang in biodiversiteit. Hoe kan de agrarische sector de stap maken naar duurzame kringlooplandbouw waarmee zowel de voedselvoorziening als de verblijfskwaliteit van het landschap verbetert?

In een boeiend essay ontrafelen Dirk Sijmons en Ingeborg Thoral de complexiteit van het vraagstuk en brengen ze de vele ideeën in kaart die de laatste jaren zijn ontwikkeld, ook buiten het kader van deze prijsvraag. Het moment voor een doorbraak is daar. De resultaten van Verrukkelijk landschap zijn vertaald in vijf even doordachte als heldere aanbevelingen. En de inzendingen hebben alles in zich om richting te geven in deze urgente problematiek.

VERRUKKELIJK LANDSCHAP